

Anna Huram

•

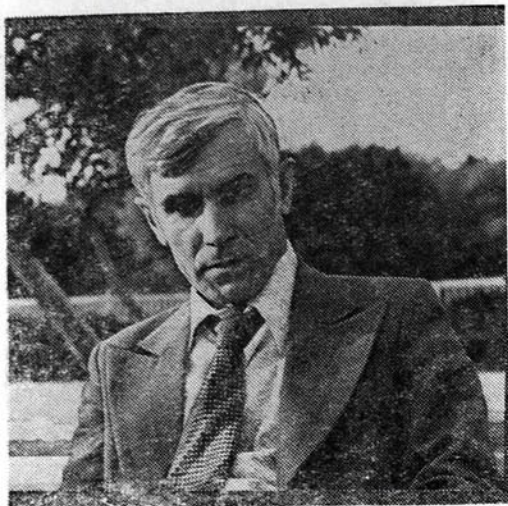
Haaraja
Sohmyu
Omro

164104

М. Ф. Ахундов adına
Azərbaycan Respublikası
Dövlət İLKƏNƏSİY

ЈАЗЫЧИ
ВАЗЫ
1980

Anna Huram

W6

H 72

Harmaia
Gohmyu
omyo

Ничат Ә.

Н 62 Нәғмәжә дөнмүш өмүр, роман вә һекајәләр
Б., Јазычы, 1980.

187 с.

Әлиса Ничатын «Нәғмәжә дөнмүш өмүр» романы Азербайжанын XIX әср шаир-философу Мирзә Шафи Вазеһин кәчһәк иһләриндән бәһс едир. Романда Кәчһә мәсһидинин һүчрәләриндә јашајыб, дөвләтли балаларына дәрә демәклә күзәрән кечирән бөјүк шаирин ачы тәләји, онун мүртәчә дин һадимләри илә чидди мүбаһисәләри, Кәчһә феодалы Ибраһим ханын гызы илә угуруз севкиси шаирин дидә гәлмә алымышлар.

Китаба һәмчинин мүәллифин «Өлмәзлик» сийсиәсиндән дәрә һекајәси верилмишдир. Бу һәкәјәләрдә даһи бәстәжарымыз Үзәјир һаһыбзювун јаралычылыг ахтарышларындан, угурларындан мараглы, бәдин ләһһәләрә сөһбәт ачылар.

Н 70303—51
М—656—80 37—80

С(Аз)2

ПРОЛОГ

Гәбиристанлыгын дәмир дарвазасы өртүлмүшдү. Әли гуранлы сонунчу адам да дарвазаны аралајыб чыхды. О, Шәмкир јолу үстүндәки кичик тәпәликдән керијә бахды. Орда, гәбиристанлыгда бир чаван дајанмышды. Башы көксүнә әјилмишди. Онун гаршысында кичик бир тәпә гаралырды... Торпагы гаралан тәзә бир гәбир вә бу гәбирдә Кәчһәнин әдаләти, мүдриклији вә онун јеканә дајагы јатырды.

— Аллах сәмә лә'нәт еләсин!..

Гапыдан чыхан гоча бир даһа гәбиристанлыгда дајанан чавана додагалты мызылданды, јолуна давам едиб бир аздан шәһәр кәнарындакы ағачлыглар арасында кәздән итди.

Гәбиристанлыгда дајанмыш чаван исә гәһәрдән богула-богула пычылдајырды:

«Раһат јат, һачы! Сән өмрүнү гәһрәман кими јашадың. Сәнин варлыгын әсил мө'чүзә иди. Сән тәк-тәһһа бир јыгын молла, үләма, шарлатан, чаһил, наданла чарпышдын. Сәнин варлыгында нә бөјүк гүдрәт вар имиш».

О хырылдајараг, башыны солгун сәмаја сары галдырды. Дишләри бир-биринә сыхылыб хырчылдады:

«Еј аллах, вер һачынын гүдрәтини мәнә! Фикримә, ағлыма, ирадәмә гүввәт вер! Гој бүдрәмәдән, јыхылмадан, инилдәмәдән һачынын мәнә әһз еләдији јолу баша вурум».

О, дәриндән көкс өтүрүб гәбир үстә әјилди.

«Һачы, һәјатымдан бир күнәш кими гопуб кетдин.

Мәни зүлмәт ичиндә, вәһшиләр ичиндә гојуб кетдин. Нә јурдум вар, нә гоһум-гардашым, нә дә дост-ашнам...»

Чаван дүшдүјү вәзијјәтин дәһшәтини санки инди дәрк етди. Даш кими гурујуб галды... Сонра ағыр-ағыр галхыб абасынын дүјмәләрини бағлады.

«Әлвида, мүәллимим, сирдашым, гардашым, әлвида! Аллаһ сәнә рәһмәт еләсин. Рухун шад, мөзарын гу түкү кими јумшаг олсун. Көзләримә торпаг төкүлүнчәјә гәдәр сәни унутмајачағам, һачы... һәр чүмә күнү кәлиб мөзарын үстә сәнин чоһ севдијин Сејид Сәттарын* гәсидәләрини охујачағам. Сән дүнјада мөним севдијим јеканә һачыјдын... Әлвида, устадым, әлвида!..»

Көз јашлары јаваш-јаваш кирпикләринин учунда ағырлашды, сонра гоһуб сағгалына јуварланды. Чаван, гәбирләр арасы илә јеримәјә башлады. Ахыры ки, гәбирстанлыгдан чыхды.

«Демәли, бундан сонра һачынын тәмкинли сәсини ешитмәјәчәјәм, мөһрибан үзүнү, ағыллы көзләрини көрмәјәчәјәм. Дүнән вар иди, бу күн јохдур. Јүз ил габаг да јох иди... һарадан кәлмишди, һара кетди? Бу нә ојундур? Һәјат аддымлајыб кедир. Өмүрләрин, талеләрин, севинч вә кәдәрләрин үстүндән аддымлајыб һара исә кедир, кедир...».

О, башыны галдырды. Әтраф көз ишләдикчә кәлә-көтүр дүзәнлик иди. Бир аз о јанда Шых дүзү узанырды. Орда да мүгәддәс бир гәбир вар иди. Орда, гәбирдәки адам једди јүз ил иди ки, өз доғма шәһәринин бәла вә мүсибәтләрини аллаһлара хас олан сүкут вә лагејдликлә сејр едирди.

Дөнүб шәһәрә бахды. Гурумуш додағлары јаваш-јаваш тәрпәнди.

«Һара кедәчәјәм?.. Мәсчидә!»

О, бирдән-бирә ачы-ачы күлмәјә башлады.

...«Һарда сөһбәт дүшсә, Шаһ Аббасы зүлмар адлапдырыб она лә'нәт охујурам, ахшамлар исә кедиб јенә онун тикдирдији евдә јатырам. Бүтүн күнү шәриәт китабларында јазыланларын әфсанә олдуғуну идна еләјирәм, өзүм дә һәмнин китабларын үзүнү көчүрүб доланырам...»

Онун чијинләри јүнкүлчә титрәди. Анчаг билмәк олмурду ки, күлүр, јохса ағлајыр.

* Һачы Абдулланын мүәллим. Бағдадлы дәрвиш.

«Аллаһ сәнә рәһмәт еләсин, һачы! Өләндә дә мәни јадынлап чыхартмајыбсан. Сәнин 400 динарын олмасады, нејләјәчәкдим?.. Нә гәдәр борчум вар... Һачы Фәтуллаја, Кәблә Зејнәтдинә, башмагчы Мустафаја, даһа кимә? Һә, бағгал Ашота... Азы јүз гызыл еләјир».

О, кичик бир тәпәликдә дајаныб, ирәлијә—Кәкчәјә бахды: һамам вә мәсчидләрин миһарәләри, сарајлар, галла диварлары. јасты-јапалаг евләр... Чанлы өлүләрин нәһәнк гәбирстанлыгы. Һачандан-Һачана чаванын додағлары ағыр-ағыр пычылдады:

— Кәлир, һачы Абдулланын досту Мирзә Шәфи кәлир.

1

Күнортаја аз галырды. Ибраһим ханын икимәртәбәли гырмызы кирәмидли евиндә јемәк һазырлығы көрүлүрдү. Хан кениш, һүндүр ејванын күндоған тәрәфиндә үст-үстә галанмыш јумшаг балынчлары дирсәкләннб, икинчи арвады Зејнәб ханымдан олан оғлу Әбүлфәзлә нәрд ојнајырды.

Хан күмүш хәтли зәрләри ағ, әтли овчунда сыхыб атды. Ата илә оғлун көзләри тахта үстә дијирләнән зәрләрә зилләнди.

— Шеш-беш... Шеш-беш!

Хан гәһгәһә чәкди:

— А бала, а бала, сән мөнимлә ојнаја билмәсән!

Ханын көк, көјчәк, сарышын оғлу гәзәблә зәрләри көтүрдү, бир-биринин үстә гојуб атды. Зәрләр хејли ғырландыгдан сонра оғлана ачыг верирмиш кими јенә ејни халлар үстә дајанды.

— Дү-бир...

Оғланын көјчәк үзү ејбәчәрләшди. Хан исә даһа бәркдән гәһгәһә чәкди. Хан күлүр, оғлу һирсләнирди. Нәһәјәт, Әбүлфәз јад адамла данышырмыш кими атасына:— Зәрләри ат!—деди.

Хан, оғлунун һирсләнмәјиндән ләззәт алыб дојандан сонра јашармыш көзләрини јайлыгла силди.

— Бах һа, гошаламаг истәјирсән, дү-бир атырсан, мән һалалча атырам, аллаһ да мәнә верир.

Һәјәтдә о јан-бу јана кедән нөкәрләр, ханын кефинин көк олмасындан севинмиш һалда күлүмсәјир, бир-бирләринә көз вурурдулар. Күчәдән өтүб кечән фәјтонларын

чырылтысы, атларын фынхыртысы ешидлир, фэйтончуларын—жолдан кеч, жолдан кеч!—сэслэри кэлрди.

Ибраһим хан женэ зэрлэри атмаг истэјэндэ нэсэ хатырлады, элини һэјэтэ сары јелләјиб сэслэнди:

— Ај ушаг, ај ушаг!..

Нөкэр элиндэки долу кузэни јерэ гојуб ејвана сары бојланды.

— Бэли, аға!

— Зејнэби чағыр!

Нөкэр кузэни көтүрүб кетмэк истэјирди ки, ханын ачыглы сэси ешидилди.

— Һара кедирсэн?

Нөкэр женэ кузэни јерэ гојуб керижэ дөндү. Хан нөкэрэ бахмадан сорушду:

— Әждэр ханын евини таныјырсанмы?

Узунсов сифэтли, назикбурунлу нөкэр ејвана јахып-лашды.

Хан бајагдан бэри—ата, ојна, ата, ојна!—дејиб ағламсынан оғлунун үзүнэ бахды. Күлүмсэди. Нөкэри унудуб, зэрлэри овчуна алды, элини һэрлэтмэјэ башлады:

— Јахшы, ала, бу да сэнэ бир гоша шеш!—деди.

Һэр икисинин интизарлы нээрлэри алтында фырланан зэрлэр доғрудан да чүт шеш үстэ дајанды. Хан женэ гәһгәһэ чөкди. Һэјэтин о башындан назик, һөдөлэјичи сәс ешидилди.

— Ај һүсејн, ај һүсејн!

Нөкэр ханымын гзэбэли сэсини ешидиб диксинди. Хан күлмәкдән дајанды, нөкэрэ бахды.

— Һә... дүнән Аслан ханын тәсбәһи јадындан чыхыб мөндэ галыб. Ал, бу саат гач онлара! Бир дэ «Ачыгбазар»ын далында папагчы Бахшәли вар, көр арагчын һазырды, ја јох? Кет!

Хан женэ оғлуна сары дөндү, онун даһа да гызармыш тәмиз, кирдэ үзүнэ, сарышын сачларына, ири, ала кәзләринэ бахды. «Көр нечэ бачысына охшајыр. Елә бил гыздыр».

Әбүлфәз:

— Дүз атмырсан, чүтлүјүрсән,—деди.—Өзүн дэ о гәдәр оннан-буннан данышырсан ки, ојунун да ләззәти гачыр.

Хан, оғлуна чаваб вермәк истэјирди ки, икинчи арвады Зејнэб ханым ејвананын о башында көрүндү.

Зејнэб көзәл, сарышын гадын иди. Тәрпәнишиндән мәлум олурду ки, тәсәррүфат ишләринэ о гәдәр гарыш-маса да, евдэ ханым одур. Евин кәлир-чыхарына исэ ханын биринчи арвады Кишвәр ханым бахырды. Өвлады олмадыгына көрә хан икинчи дөфә евләниб Зејнэб ханымы алмышды. Кишвәр ханым һәмишә чидди, гашгабаглы иди. Зејнэбин исэ додагларындан тәбәссүм әскик олмурду.

Ханым кәлиб әри илә оғлунун јанында дајанды. Оғлуна бахыб күлүмсәди:

— Һә, ким удур?

Әбүлфәз элини атасына узадараг:

— Дүз ојнајыр бәјәм,—деди.

Зејнэб ханым әринэ бахыб назла ачыгланараг:

— Гојар ки, ушаг бир јол удсун!—деди.

Хан бирдән-бирэ гашгабагыны төкдү:

— Јери архалыгымын дөш чибиндә сары тәсбәһ вар, вер кәдәјә. Дүнән мәчлисдә алдым, јадымдан чыхыб гај-тармамышам. Тез ол, киши нараһат олар...

Ханым саллана-саллана кетди.

Һэјэт гапысы дөјүлдү. Нөкэр Әлимәрданын кирдә сифәти көрүндү.

— Хан, һачы Гафур кәлиб.

Ибраһим хан атмаға һазырладыгы зэрлэри јавашча тахта үстэ бурахыб, ајаға галхды.

— Кәлсин, бу тәрәфдән кәлсин.

Хан пәрт олмуш оғлуна бахды. Әлини онун башына чөкди:

— Јахшы, сонра ојнајары!—деди,—жет гызы кәндәр, кәлиб јыгышдырсан.

Дарваза тәрәфдән һачы Гафурун күмраһ сэси ешидилди.

Хан додагалты:

— Залым оғлу курултујла кәлир,—деди.

Сонра күлүмсәјиб башыны булаја-булаја отаға кечди. Бу, кениш, һүндүртаванлы гонаг отағы иди. Ири, үстүнә атлас өртүк сәрилмиш мизин дөврәсиндә мәхмәр отурачаглы сәндәлләр дүзүлмүшдү. Јухары пәнчәрәләрин шүшәлэри рәнкбәрәнк иди. Көј, гырмызы, сары. Ашағыдакылар исэ ади шүшәләрдән иди. Көрүнүр, јухарыдакылар јарашыг, ашағыдакылар исэ ишыг вә һава үчүндү.

Һачы Гафур Кәнчәнин ән ишкүзар адамларындан би-

ри иди. Кимин шәһәрдә нәҗә еһтиҗачы олурду, һачы Гафуру тапырды. Кимә чинс ат лазымдыр, һачы Гафура десни. Јахшы ов ити, јахуд гызылгуш истәјирсә, һачы Гафурдан соруш. Ә'ла Кашан халчасы лазымдыр, һачы Гафуру көр, мүлк сатмаг, слчилијә адам кәндәрмәк истәјирсән, һачы Гафур һазыр. Һачы Гафур Кәнчә мәчлис-ләринни дә бәзәји иди. Кефчил, зарафатчыл бир адам иди.

Сифәтиндә нәзәрә дәјән узун, ортасы азча әјилмиш бурну иди.

Ибраһим хан пилләкәндә ајаг сәсләри ешидиб гапыја тәрәф јериди. Хәрәк ијини дүјмуш һачы Гафур гырмызы көзләрини һәрләдиб ичәри бојланды.

— А киши, сән мәни әлдән салдын. Бу бөјүклүкдә маһалда кими тапыб кәтирирәм, бәјәнмирсән. Һачы Нәсирин хәттини бәјәнмәдән, шаир Фазлини өзүнү, Шәфи әфәндиини дә хәсијјәтини. Ахыр еләсини талмышам ки, күндүз чырагла ахтарсан тапа билмәзсән. Бунун да ејби вар, өзү дә һамысыдан бөјүкдүр, амма билирәм ки, бәјәнәчәксән... Нијә? Чүнки дәрјәи-елмдир. Мүдрикләри мүдрики... Гураны һафиздән јахшы билир, һафизди гурандан. Хәтт, нә хәтт! Байраг кими тут, дүнјаны кәзди.

Ибраһим хан разылыг әләмәти олараг күлүмсәди:

— Сән аллаһ, гуртар мәни бу арвадларын чәнкин-дән,—деди.—Сәһәрдән ахшамачан баш-бәјними апарырлар...

Сәндәлијә јастыланмыш Һачы Гафур:

— Сәнин чанынчы, Ибраһим, мирзә бурда көзүмүзүн габағында, биз дә дүшмүшүк о даға, бу дәрәјә.

— А бала, ахы о мирзә ким ола?

Нөкәр Әлимәрдан дахил олуб сүфрә салды. Сонра јанашы отагда дајанмыш кәниздән долу нимчәләри алыб сүфрәјә дүзмәјә башлады. Отағы пловун хош ији бүрүдү.

— Шаир Мирзә Шәфи.

Һачы Гафур сәндәлини ирәли чәкиб јерини раһатлады. Нөкәрин кәтирдији афтафа-ләјәндә әлләрини јудугдан сонра ханла јемәјә киришди. Һачы Гафур чолпанын будларыны дишинә чәкир, јејә-јејә данышыр, Ибраһим хан исә аста-аста күлүрдү...

Кәнчәнин бу ики мәшһур адамынын јејиб-ичдији бир анда күчәдә, дарваза ағзындакы тахта отурачагда шиш-папаглы, гараәбалы, гарасаггаллы бир кәнч отурмушду.

О, һүндүр, даш һасара сөјкәниб, далғын нәзәрләрлә гаршысындан өтүб-кечәнләри сәјр едирди.

...Бах, Озан тәрәфдән кәлән фәјтондакы долу, гара-саггаллы, гәһвәјипапаглы о адам мүчтәһид Исмајыл ағадыр. Озанда чаһ-чәләллы мүлкү, беһишт кими һәјәти вар.

Панабад тәрәфдән кәлән фәјтондакы исә молла Зүл-фүгардыр. Онун да гырмызы кирәмидли еви, мејнәләрлә долу кениш һәјәти вар. Өзү исә гураны һөччәләјә-һөччәләјә охујур.

Фәјтон фәјтон ардынча өтүб кечирди. О, кәлән ким-дир? Аһа...

Кәнчин үзүнә ачы тәбәссүм гонду. Ахунд Сәдрәддин...

Бирдән башы үстә јүксәлән зил сәс ону хәјалдан ајырды. Шәфи јана чеврилди. Бу, бир аз аралыда кәј-күмбәзли Шаһ Аббас мәсчидини кәрпичрәнкли гоша миһарәләриндән јүксәлән азан сәси иди. Азанчыларын бири пинәчи Оруч иди. Шәфи ону јахшы таныјырды. Јазыг, јохсул бир диндар иди. Сәһәрдән ахшам кими ики-гат олуб, ики аршынылыг дүкәнда әлләшир, чоһ вахт ишиндән ајрылыб мәсчидә кәлирди ки, савабын һамысыны өзү газансын. Шәфи көјә бахмагдан јашармыш көзләрини миһарәдән ајырыб, јүнкүлчә аһ чәкди вә истәһза илә күлүмсәди:

«Јазыг... Беһиштә кедәчәк... Ахунд Сәдрәддинни һеч беһишт јадына дүшмүр. Чүнки сәһәрдән-ахшам кими беһиштдәдир...

Мин ев јыхыб тикирсиниз бир бош миһарә,
Әршә чыхыб јемәк үчүн пәрвәрликәрә.

Бәс бунлар нечә олду? Јәгин ки, башлары јемәјә гыршыб. Јохса һәјәтдән сәс-күј кәсилмәздн!

Јолдан, белиндә долу ун кисәси апаран бир һамбал, јанынча да кисәнин саһиби кечирди. Кисәнин саһиби рәһмәтлик Һачы Абдулланын гоһумларындан иди. О, ниһрәт вә истәһза илә Шәфијә бахыр, арабир һамбала нәсә дејирди.

Шәфинин јадына дүшдү ки, бу күн чүмә ахшамыдыр. Һачы Абдулланын гәбри үстә кетмәлидир.

«...Һачы, Кәнчәнин шәрәфи, мәним хош күнләримиз дә өзүнлә апардын... Башым нәләр чәкмир, һачы. Ахшам сәнә шикајәтә кәләчәјәм. Күнортанын бу истисиндә, дәрси беш гуруша дәјмәјән ики зат мәни нечә саатдыр

ки, гапыда отурдуб көзләдирләр. Өзләри дә билир ки, һаһар сләмәмишәм».

Балача чинар, көлкәсинин јерини дәјишдикчә Шәфи дә тахта отурачаг үстә јерини дәјишдирди. Нәһәјәт, дар-вазанын балача гапысы чырылдайыб ачылды. Нөкәрин башы көрүндү:

— Әјә, кәл, чағырырлар.

Шәфи ағыр-ағыр галхды. Фајтонларын, арабаларын галдырдыгы тоз үст-башыны тамам буламышды. Палтарына әл кәздириб чырпды, сонра һәјәтә кириб көрдүјү мәнзәрәдән гејри-ихтијари дурухду; тутгун, гүссәли кәзләри кениш ачылды.

Шәфинин гаршысында ири бир һәјәт дурурду. Отлар әлван халы кими һәр јана дөшәнмишди. Јашылыгын гојнунда нахыш кими узанан вә будагланан чыгырлар адамы, һәјәти көлкәләмиш үзүм тәнәкләринин алтына, бојлары балача, мејвәләри бол олан ағачларын дибинә апарырды. Һәр тәнәк дибиндәки көлкәликдә тахта отурачаглар гојулмушду.

Һәјәтин лап ортасында јүксәлән хан чинарын алтында мәрмәр һовуз варды. Һовуз о гәдәр ағ иди ки, Шәфинин көзләри гамашырды. Фәвварәдән һовуза төкүлән су, жарпаглар арасындан сүзүлүб кечән гызылы шәфәгләр алтында көј гуршагы кими рәнкдән-рәнкә чалыр, шырылдайыб ојнашырды.

Һәјәт башдан-баша күл-чичәк, һәр јан тәртәмизди.

Нөкәрин далынча кедән вә гәлбиндә сонсуз бир губар апаран Шәфи башыны галдырыб көјә бахды. Һәјәтин үстүндәки сәма да ајдын, тәмиз иди.

«...Еј гадир аллаһ, дүңјаја нә гәдәр бол көзәллик, сәадәт сәпәләмисән. Амма көр кимләрин һәјәтинә, кимләрин һәјәтына!..»

Шәфи үст-башына бахды. Көһнә, тозлу чуха, сүртүлүб јејилмиш әба, көһнә папаг... Шәфијә елә кәлди ки, о бу һәјәтдә, тәзә палтарда көһнә јамаг кимидир.

— А киши, кәл, сонра бахарсан...

Башыны ашагы дикиб, нөкәрин ардынча ағыр-ағыр пилләләри чыхды.

Нөкәр гапыны ачыб әлијлә Шәфијә ишарә еләди. Шәфи мәстләринин чыхарыб ичәри кечди. Салам вериб дајанды.

Башында арагчын олан Ибраһим хан јемәкдән дојуб, јумшаг сәндәл үстә јастыгланмышды. Ири, кирдә көзлә-

ри истәһза вә марагла ичәри кирән чаван мирзәјә дикилмишди. Чәнәсиндә ири дүјү дәнәси јапышыб галмышды. Шәфи дүшүндү.

«...Көрәсән бунларын јемәкдән башга да дүшүндүкләри бир шеј вармы?» һачы Гафур башыны әјиб һәлә дә јејирди. Шәраб кузәси јарыја гәдәр бошалдылмышды.

Ибраһим хан бу чаван һаггында ешитмишди. Габаглар, һәтта кәрәк ки, онунла һансы бир мәчлисдә дә олушду. Хан көзләрини гыјараг:

— Сәни һарадаса көрүшәм!—деди.

Шәфи тәбәссүмә бәнзәр бир ифадәјлә башыны тәрпәтди:

— Ола биләр.

Хан онун сөзләринә әһәмијјәт вермәјәрәк:

— һачы Әбдүррәһманын анасынын јасында вардынмы? һачы Абдуллајнан?—сорушду.

— Бәли,—Шәфи бу дәфә тутгун һалда чаваб верди. Ағзындакы сон тикәни удаң һачы Гафур:

— Бәли, бәли!—деди.—Мән дә орадајдым. Амма јаман да мубәһисә дүшду һа...

— Демәли, һачы Абдуллајнан ашнајдын?

Шәфинин додаглары титрәди.

Хан динмәдән башыны ашагы дикиб дајанан Шәфини сүзүрдү... Нәһәјәт, ичәри кирән нөкәрә сары дөндү. Әлләрини јуду, силди. һачы Гафур да әлләрини јујуб силәндән сонра, нөкәр сүфрәни јыгышдырмаға башлады.

— Һә...

Һачы Гафур јериндә раһатланыб, Шәфијә тәрәф дөндү:

— Һә, нечәсән? Отур, отур...

Шәфи көзүчу сәндәлә бахды, амма отурмады. һачы Гафур бундан разы һалда хана сары дөндү.

— Јахшы, нә дејирсән?

Хан көзләрини Шәфидән ајырмадан:

— Пис оғлана охшамыр!—деди.

Нөкәр ики гәлјан кәтирди. Хан гәлјанын бирини алыб:

— Гәләмданы кәтир!—деди.

Нөкәр кетди. Һәр икиси гәлјаны сормаға башлады. Бајырдан шән ушаг чыгыртысы ешидилди. Кимсә гаптупла гачды. Сонра ајаг сәсләринин сајы чоһалды. Кимисә һәдәләјән гадын сәси ешидилди. Нөкәр әлиндә гә-

лэм-кағыз ичәри кирди. Хан башыҗла Шәфијә ишарә едәрәк:

— Отур, бахтыны сына!—деди.

Чаван мирзә рәнки азча гачмыш һалда сәндәлә јанашды, отурду. Ајагларына хош бир динчлик ахды. О, белә итаһанлардан чох чыхмышды. Анчаг нәдәнсә һеч бириндә индики гәдәр һәјәчанлы олмамышды. Бармаглары титрәјирди. «Јәгин ки, ачлыгданды»—дејә дүшүндү. О, бармаглары арасындакы көзәл, ири газ ләләјинә бахды. Нә јазсын? Чох фикирләшмәди. Ләләк сүр'әтлә ағ вәрәг үстә сағдан сола тәрпәнмәјә башлады. Отагда ләләк чырылтысы вә ханын фысылтысындан башга сәс ешидилмирди. Каһ бу, каһ да о бири сәс галиб кәлирди. Шәфи јазыны битириб ајага галхды. Вәрәги хана узатды. Нәзәрләри ани олараг ханын ири бармағындакы фирузәли үзүјә саташды.

Хан вәрәги алды, о јан-бу јана тутуб хејли бахды. Анчаг нәдәнсә даһа Шәфинин үрәји бајагкы кими һәјәчанла дејүнмүрдү. Нәһәјәт, хан күлүмсәди. Буну көрән һачы Гафур јериндән галхыб вәрәгә сары бојланды.

— Бәһ, бәһ!—деди.

Хан јенидән Шәфијә бахды. Анчаг бу дәфә нәзәрләри хејли һәлим иди.

— Бәли, хәттин дә јахшыдыр, сөзләрин дә...

Шәфи тәбәссүмүнү күчлә боғду. Бејт онунку дејил, һафизин иди.

Хан гапыда дајанмыш нөкәрә:

— Зүлејханы чағыр!—деди.

Нөкәр кедәндән сонра Ибраһим хан гәлјана гуллаб вуруб, јенә ити, сынајаычы нәзәрләрини Шәфијә зилләди.

— Билирсәнми кимә дәрс дејәчәксән?

Шәфи астача:

— Хејр!—деди.

— Мәним гызыма!

Хан вердији хәбәрнн бөјүк тә'сирини көзләјәрәк, Шәфинин үзүнә бахды. Анчаг онун гаршысындакы јохсул мирзәнин јалныз гашлары азча чатылмышды.

— Өзүн билирсән ки,—хан ағыр-ағыр данышмаға башлады,—сәнин һаггында шәһәрдә чох да јахшы сөһбәтләр кетмир. Бүтүн Кәнчәдә чох аз ағзыдуалы мө'тәбәр адам тапылар ки, сәнин барәндә јахшы сөзләр данышсын. Амма бунларын һамысы, нечә дејәрләр, бир са-

ман чөпү. Лап кафир дә олсан, мән сәнин тәмиз, доғручу, намуслу адам олдуғуна инанырам. О сәбәбә ки, әввәлән, һачы Гафур сәнә инанмасајды, һеч вә'дә мәним евимә кәтирмәзди, сапијән өзүм дә сөһбәтләрдән бә'зи шејләр кәтүрүшәм.

Шәфи нәзәрләрини ашағы дикиб дајанмышды. Јалныз һәрдәнбир, хан сәсини учалданда башыны галдырыб она бахырды. Јанашы отагда јүнкүл ајаг сәсләри ешидилди, гапы ачылды.

Отага бәстәбөј, кәнч, көзәл бир гыз дахил олду. Башында гызыл сапларла һашијәләнмиш арагчын, әјниндә гырмызы харадан чәпкән, нахышлы ипәк дон вар иди. Ајагларына күмүш ишләмәли парча чәкилмиш башмаг кејмишиди. Гыз отагда јад адам көрүб гызарды.

Ибраһим хан әлинин ишарәсијлә ону чағырды:

— Гызым, бу кишини сәнә дәрс демәјә чағыртдырмышам!

Хан һәлә дә ајаг үстә башыны ашағы дикиб дајанан Шәфини көстәрди. Шәфи о дәгигә һисс етди ки, хан «киши» демәклә гыза мүәллимијлә онун арасындакы јаш фәргини хатырлатмаг истәјир.

— Бу да хәтти. Бах, көр бәјәнисәнми?

Гыз мәләһәтли јеришлә атасына јанышыб вәрәгә сары бојланды.

Шәфи башыны галдырды. Гыз додагларында инчә бир тәбәссүм башыҗла хәтти бәјәндијини билдирди. Сонра башыны галдырыб мирзәјә бахды.

Шәфи даһа гыза сары бахмады. Амма јалныз инди дүшүндү ки, һәлә хошбәхтликдән һәмишәлик узаг дүшмәмишир. Тәле һәр ан инсаны хошбәхт едә биләр.

— Јахшы, сән дә кет, сабаһ сәһәр чөрәјини јејиб кәләрсән...

Шәфи гәлбиндә хана гаршы бирдән-бирә нифрәт дүјдү. Чеврилиб отагдан чыхды. Дәһшәтли сурәтдә ачдығыны да елә бил инди һисс етди.

Күчәјә чыханда севинчли, гәмли һиссләр гәлбини чулгаламышды. Нә исә кизли бир үмид вә бу үмидин јолуну кәсән үмидсизлик дағлары...

Евдә дә јемәјә һеч бир шеј јох иди. Евдә дејәндә, јә'ни мәсчиддә... «Јенә Күлпәри халакилә кедимми?»

— Еһеј, јатмысан, ја сәрхошсан?

Шәфи диксиниб јолдан чәкилди, Фајтон тоз гопарыб кечди.

Габагдан башга бир фәјтон кәлирди. Аһа, фәјтонда-
кы дејесән Ләтифдир.

Ләтиф, Шәфинин ушагылыг, кәнчлик досту иди. Учу
һача ғамышла Фатма арвадын һәјәтиндән үзүм оғурлу-
ғуна кетмәләри јадына дүшдү. Шых дүзүндә јаранал
Баш човушла Абас Мирзәнин гошунлары арасында дава
вахты һәмишәлик гардаш олачағларына анд ичмәләри...
Ијирми ики, ијирми үч јашларында Бағманлар мөһәл-
ләсиндәки даш көрпү үстә отурдуглары күнләр... Чиблә-
ри бош, үрәкләри долу олдуғу күнләр...

— Шәфи, боллуча пулун олсајды, нејләрдин?

Шәфи достунун үзүнә бахыб күлүмсәјир:

— Бәс сән нејләрдин?

— Мән?

Ләтиф хәјала кедиб аһ чәкди:

— Јахшы бир ев тикдирәдим, сонра да көзәл бир гыз
алардым. Сонра да, сонра бир дүкан ачыб јаваш-јаваш
алверә башлајардым. Бәс сән? Сән нечә елијәрдин?

— Мән дә сәнин кими.

— Шәфи, анд олсун аллаһа ки, пулум олса, әввәл бун-
ларын һамысыны сәнинчүн елијәрдим, сонра өзүмчүн.

Шәфи достунун үзүнә, көзләриндәки сәнимижәтә ба-
хыр. Ләтифин үрәкдән дедијинә һеч бир шүбһә еләмир...

Инди һәмин Ләтифдир ки, фәјтонда кәлир.

Шәфинин көзләри күлүр, досту Ләтиф кәлир.

Амма...

Фәјтон выјылтыла өтүб кечди. Шәфи дәрин ағры вә
мә'јуслуғ ичиндә башыны ашағы ендирди.

«Белә... Көзләримин ичинә баха-баха өтдү. Инди мән
һара кедим? Күлпәри халакиләми? Онун-бунун һәјәтини
сүлүрүб пал-палтарыны јумагла рузи газанан гарынын
чөрәјинә шәрпк олунча ач ғалмағ јахшы дејилми?»

Шәфинин јеканә сығыначағы гәдим Шаһ Аббас мәс-
чиди онун габағында дајанмышды.— «Кедиб бир аз со-
ған-чөрәк јејим, сонрасы аллаһ кәримдир... Гарыдан
бир-ики түмән дә борч аларам».

Јадына дүшдү ки, сабаһ Ибраһим ханкилә кедәчәк,
онун көзәл гызына дәрс дејәчәк. Еһ... Гајғыларыны го-
вурмуш кими әлини јелләјиб Чәрчәваза тәрәф јолланды.
Орда кичик бир дахмада онун ән үмидсиз күнләриндә
јеканә әл тутаны, бүтүн Кәнчәдә онун кими јеканә, тәк-
тәһна вә кимсәсиз олан бир адам, бир гары јашајырды.
Һачы Абдулланын бибиси вә Кәнчәдә јеканә јадикары...

Күн доғмушду. Сәмада ағ булудлар көрүнүрдү.

Әјри-үјрү, енсиз күчәләрдән кечән арабалардан, фәј-
тонлардан сонра атлы, ешшәкли јолчулар бәзән тоз
ичиндә көрүнмәз олурдулар.

Дөрдјол мөһәлләси бојунча дүзүлән сајсыз-һесабсыз
дүканлар јеничә ачылмыш, алыш-вериш башланмышды.
Әли тәбәрзинли дәрвишләр дүканларын габағыла кәзи-
ниб гәсидә дејир, тәсбәһли, көј гуршагы сејидләр исә
ичәри сохулуб дүканчыларла көрүшүр, сәһәр-сәһәр он-
лары хәрчә салырдылар.

Хырдаватчыларын сәсләри һалва, саггыз сатаһларын
чығыртысына гарышмыш, мискәр вә дәмичханалардан
јајылан чинкилти исә Озан мөһәлләсинә гәдәр кедиб
чатырды.

Шәфи голтуғунда китаб мәсчиддән чыханда сәһәрлән
хејли кечирди. О, даш пилләкәнләри дүшүб дајанды. Ба-
шыны ғалдырыб чинарлар арасындан көрүнән түнд-мави
сәмаја бахды. Күләк әсмәсә дә, гочаман чинарлар хә-
фиф-хәфиф хышылдајырды.

Әбалы, әсалы гочалар, гара чадра ичиндә итмиш га-
рылар бир-бирләринин далынча мәсчидин ачығ дарва-
засындан һәјәтә кирирдиләр. Вахта һәлә хејли ғалмасы-
на бахмајарағ, индидән күнорта намазына кәлирдиләр.
Шәфи һәр күн көрдүјү бу адамлары аддым сәсләриндән
таныјырды. О, јаваш-јаваш јеријиб һәмишәки кими дар-
ваза ағзында отурмуш Гуламһәсәјнә салам верди. Бу
кор гоча да Шәфини ајағ сәсиндән таныјырды. Онун гу-
ру синәсиндә нә гәдәр һикмәтләр јатырды...

Бәли, демәли бу күндән көзәл хан гызына дәрс дејә-
чәк... Бу јени үмид вадисиндә ону нә көзләјир? Белә ва-
диләрдән нә гәдәр кечиб кедиб?! Бир заман Пүстә ханы-
ма дәрс деди. Кәнчә һакиминин гызы Пүстә ханым о
дәрәчәдә көзәл дејилди. Амма хејрхәһ, нәчиб бир гыз
иди. Көзләнидији кими о, Шәфини севмәди. Шәфи дә
һиссләрини боғду. Гәлбиндә ачылмағда олан күлләр гөн-
чә кими солду.

Сонра, Чавад ханын оғлу Уғурлу хан, Аббас Мирзә
руслара мәғлуб оlanda Ирана гачды. Пүстә ханым Шә-
фијә нә гәдәр јалварды: «Кәл кедәк, һәмишәлик бизим-
лә јашајарсан. Евләнәрсән, јурдун-јуван олар». Шәфи
кетмәди. Чүнки о, Ирана јахшы бәләд иди. Ора Шәфинин

јери дејилди. Бир дэ сээдэтини өзүн газанмасан нэ лэз-эти?

Истэр фалакот олсун, истэр сээдэт олсун,
Нэ гэм, күлмэк, агламаг гој сэнэ гисмэт олсун.
Сэн өзүн газанмасан сээдэтини һәрках,
Ону сэнэ верэммэз нэ бир аллаһ, нэ бир шаһ!

Шәфи бүтүн варлығыла бу доғма вэ јад шәһәрэ— Кәнчәјэ бағлы иди. О да бөјүк Низами кими, Кәнчәнин башга бөјүк оғуллаһы кими бурда доғулмуш, бурда да дәфи олуначагды.

Көрәсэн о солгун, зәриф Пүстэ инди һардадыр? Шәфини јада салырмы?

Пүстәдән сәнра нечәсинә дәрс дејиб? Ахунд Әләскәрин оғуллуғу Фәтәлијэ, кабабчы Әзизин оғлу мајмаг Нурәддинә, мискәр Хәлилин гызы, ады нәјди, һэ, Шәрафәт.

Һамысы унудулмушду... Онлар Шәфини, Шәфи дэ онлары унутмушду. Бирчә Фәтәли јаддан чыхмырды.

«...Дејирләр, Тифлисдә гуллағдадыр. Зәкалы ушаг иди. Јаман бәдбәхт олачагды. Јахшы ки, сөзүмә гулаг асды. Ким билир, бәлкә дэ бир вахт бөјүк адам олду. Нечә олса мәни јада салар. Бәлкә дэ јох.

Илләр түстү кими дағылыб кедир. Огуз илим... Кәнчә өмрүмүн отуз илини оғурлајыб апарды. Огуз ил... Бәс һаны сээдәт? Нә гәдәр көзләјәрләр, нә гәдәр ахтарарлар, нә гәдәр, нә гәдәр?»

— Салам, мирзә!

Шәфи дәриндән көкс өтүрүб, сәс кәлән тәрәфә бахды.

Чәмаләддин? Бир зәманлар Шәфинин ән јахын досту, сонралар ону элә салан, далынча олмазын сөзләр данышан, шајиәләр јаян Чәмаләддин. Көрәсэн нә олуб?

Чәмаләддин онун голуна кирди.

— Кәл, кәл, Әзизин дүканында кабабдан-заддан тапшырыб, бир аз сөһбәт еләјәк.

О, Шәфинин сојуг нәзәрләрини көрүб күлүмсәди.

— Билирәм, мөндән инчимисән. Һамысы јаландыр. Далымча сәнә нә дејибләр, һамысы, һамысы јаландыр.

Чәмаләддин зорла ону чинарын кәлкәсинә чәкди:

— Нә олуб ахы? Сән аллаһ, бирчә кәлмә даныш көрәк.

О, голуна Шәфинин бојнуна доламаг истәди. Шәфи мане оларкән Чәмаләддинин әли онун папағына тохунду. Чәмаләддин папағы һавада тутду.

— Нечә вахтдыр ки, сәни көрмәк истәјирәм, анчаг әлим чатмырды!— Көзләри, һәрәкәтләри исә ашкар дејирди ки, јалан данышыр.— О күн кечә јеримдә фикирләширәм ки, ај балам, ахы бизә нә олду? Һансы шејтан арамьза кирди? Нијә бир-биримиздән сојудуг? Әлбәттә, тәгсирин чоху мөндәдир, анчаг өз арамьзда, сәндә дэ аз дејил. О бојда ев тикдирдим, бүтүн маһал кәлди, сән кәлмәдин.

Шәфи гызардығыны һисс етди. «Алчагыла бах! Нөкәри мәни гапыдан гајтаранда елә бил өзүнү көрмәмәз-лијә вуран бу дејилди. Көрән мөгсәди нәдир?»

— Нә исә, кечиб кедәр. Јенә дост олачағыг. Кәл, кәл, сән аллаһ, кечәк дүкана.

Чәмаләддин бу сөзләри о гәдәр сәмими деди ки, Шәфинин үрәји хејли јумшалды. Анчаг ону көзләјирдиләр. — Ишимиз вар, кетмәлијәм.

— Һә? Ејби јохдур. Де көрүм нә ишдир, јохса гуллауға кирибсән?

Чәмаләддинин гыса гашлары бирдән-бирә дартылды. Чәнкләри гачды:

— Һә, ешитмишәм, Ибраһим ханын гызына дәрс дејирсән.

Шәфи гызардығыны һисс едәрәк, азча тутуламуш һалда дилләнди:

— Елә онлара кедирәм.

Чәмаләддинин сифәти јастыланды. Көзләри парылдады.

— Нә јахшы олду. Нә јахшы олду.

— Нә олуб ки?

— Ешитмәјибсән?.. Һы, мән ахы онун гызыны истәјирәм. Нә мүддәтди ки, дәли-диванәјәм. Ишими аллаһ көр нә јахшы дүзәлтди...

О, һеј данышыр, Шәфи исә гулаг асмырды.

...«Бәли, аллаһ сәнин кимиләринин ишләрини һәмишә јахшы јолуна гојур. Бир дэфә евләниб талағыны вермисән, инди дэ икинчисинә һазырлашырсан. Өзү дэ көр кимлә. Көр нечә гыза көз дикибсән! Нијә дэ истәмәјәсән? Мүлк, дүкан, бағ, бағча, гоһум-әгрәба».

Шәфи слә бил инди баша дүшду ки, дүнән көрдүјү, инди јанына кедәчәји гыз нә гәдәр көзәлдир! Үрәји риггәтлә вурду.

Шәфи Чәмаләддинин узун сөһбәтиндән баша дүшду ки, кечмиш досту ону өзүлә хан гызы арасында васитәчи

етмәк истәйир. Буну һисс едәркән, әввәлчә өзүнүн тәһгир едилдијини дүшүнәрәк бәрк кәдәрләнди. Сонра бу сөзләри дејәнин ким олдугуна јадына салыб өз-өзүнә күлдү.

Шәфи һәр чүр етиразын мәнасыз олачагыны һисс едиб чаныны гуртармаг үчүн:

— Јахшы, бахарыг!—деди.

Чәмаләддин исә әл чәкмәк истәмирди:

— Ахшам сәни һарда көзләјим! Гонаг еләјәчәјәм.

Сонра архадан гышгырды:

— Нарынгалада көзләјирәм.

Шәфи башыјла разылыг еләјиб дүканларын габагы илә узаглашды.

Сәһәрки үмидләр гәлбиндә тамам јоха чыхмышды. Өзүнүн нә гәдәр мискин вәзијәттә олдугуна елә бил инди дәрк етмишди. Әкәр белә олмасайды Чәмаләддин кими күтбәјини бири ону өзүнә вәситәчи етмәк истәмәзди.

«Демәли, белә. Артыг мәнимчин һәр шеј гуртарыб кедиб».

Сағындан-солундан чадраја бүрүнмүш гадынлар өтүб кечир, бәзиләринин көзләри чадра арасындан бахыр, елә бил она мејдан охујурдулар.

Ибраһим ханын дарвазасы көрүндү. Дарваза ағзында ики фәјтон дајанмышды.

«Јәгин гонаглары вар. Еләдир. Бизим јерин фәјтонларына охшамырлар. Бәлкә һеч кетмәјим? Јох, јахшы олмаз. Бәлкә мәни көзләјирләр?»

Атлар тәнбәл-тәнбәл башларына кечирилмиш торбадан арпа јејир, арабир фынхыырдылар.

Шәфи фәјтонларын арасындан кечиб тәрәддүдлә дарвазанын балача гапысыны ачды.

Гучагында гојун гарын-багырсагыјла долу теши апаран нөкәр Әлимәрдан узагдан ону көрүб һајлады:

— Кәл, хан сәни көзләјир.

Сонра о, сјванда дајанмыш узунсов сифәтли нөкәри сәсләди. Нөкәр дарвазая сары бојланыб отаға кирди. Сонра чыхыб әли илә Шәфини чагырды.

Шәфи кәрпич овунтусу төкүлмүш јолла кедә-кедә һәјәтә көз кәздирди. Дарвазадан бир аз кәнарда беш-алты гојун бағланмышды. Дејәсэн, гонаглар кәтирмишдиләр.

Үч нәфәр голларыны чырмалајыб, мәрмәр һовузда јујунурду, әтли, түклү синәләри көрүнүрдү. Бајагкы узунсов сифәтли нөкәр голу үстә бир нечә дәсмал һовуза

тәрәф кәлирди. Гонаглар бәркдән данышыб-күлүр, зарәфатлашырдылар.

Һәјәтин о башында үзүм тәнәкләри алтында сүфрә ачылмышды. Чүнки габ-гачаглар јашыл јарпаглар арасындан сүзүлүб кечән шәфәгләрин алтында бәрг вурурду.

Шәфи нөкәр Әлимәрданын далынча пилләкәнләри чыхды. Кедиб еванын лап о башындакы отағын габагында дајандылар. Әлимәрдан гапыны ачыб ичәри кирди. Аз сонра башыны гапыдан чыхарыб:

— Кәл!—деди.

Шәфи ичәри кирди. Отагда көк бир гадын бардаш гуруб отурмушду. Зүлејха исә гадынын дизинә дирсәкләниб нәзәрләрини гапыја зилләмишди. Көзәл, бадамы көзләриндә изаһолунмаз бир мәләһәт, шылтаг, назлы ушаг әдасы әкс олунмушду.

Шәфи салам вериб, гапы ағзында дајанды. Ханым онун һәјәчанланмыш үзүнә бахыб, башыјла мәхмәр отурачагы сәндәли кәстәрди:

— Отур! Һә, даныш көрүм кимләрдәнсән? Ибраһим мәнә һеч бир сөз демәјиб.

Шәфи башыны галдырды. Һансы бир һиссин тәсирләсә азча күлүмсәди:

— Атам Кәрбәләјы Садыг, анам Сәлимә иди. Өмүрләрини сизә бағышлајыблар.

— Һәр икисинә аллаһ рәһмәт еләсин.

— Ханым јәгин ки, танымамыш олмаз, атам Чәвад ханын бәннасы иди.

Шәфи данышдыгча Зүлејха гырлымсыз вә тәәссүф ифадә едән нәзәрләри илә она бахырды. Шәфинин көзләри һәр дәфә бу нәзәрләрлә растлашанда она елә кәлирди ки, Зүлејханын үзүндән, көзләриндән, телләриндән арамсыз олараг әтрафа әгир, көзәкөрүнмәз хош-бәхтлик далғалары јајылыр.

— Евләриниз һа тәрәдәдир?

Шәфи бу дәфә дә күлүмсәди. Анчаг онун көзләриндә ачы бир кәдәр варды. Бәлкә онун јеринә башгасы олсајды, һеч олмасса бурда јалан демәји өзүнә рәва көрәрди. Анчаг Шәфи:

— Атам јахшы бәнпа олса да, Кәнчәдәки евләрин чохуну тиксә дә, өзүјчүн сиз дејән елә бир шеј тикмәмишди.

Ханым, јәгин ки, хына гојдуғуна көрә күнбәзвары бағланмыш башыны јырғалајараг:

— Аләми бәзәр, өзү лүт кәзәр!—деди вә Шәфинин үрәжинә сәринлик јајан бир тәбәссүмлә күлүмсәди. Зүлејха да алтдан-јухары анасына бахыб, тәәссүф һисси илә кәләчәк мүәллиминә нәзәр салды.

Шәфи тәсдиг еләди:

— Бәли, бир көһнә ев галмышды, ону да гардашым сатыб Мәнсурлуја, дајымын јанына көчдү.

Ханымын көзләри гыјылды.

— Бәс инди һарада галырсан?

Шәфи ани олараг Зүлејхаја бахды, сонра тутгун һалда:

— Мәсчиддә!—деди.

Аралыға узун, чансыхычы сүкуг чөкдү. Шәфи башыны ашағы дикиб дүшүнүрдү: көрәсән инди Зүлејха онун барәсиндә нә фикирләшир?

Шабалыды сачлары дәстә илә алныннан јаһа дағылмыш Зүлејха башыны галдырды. Көзәл көзләрини јохсул, кимсәсиз мирзәнин үзүндә, саггалында, чәнәсиндә, китаб тутан әлиндә, һәтта әлинин дамарларында кәздирди. Шәфи башыны галдыраркән Зүлејханын мәһалы бахышларыны сәзди.

— Јахшы, мирзә, гыза әлифбени нә мүддәтә өјрәдә биләрсән?

— О, гыздан асылыдыр. Әкәр һафизәси олса, чоһ тез. Истәсәниз әрәб, фарс дилләрини дә өјрәдәрәм.

Зүлејха шән һәрәкәтлә анасынын дизиһи гучаглады. Шәфи гызын сүд кими ағ, һамар вә зәриф бојуну көрдү. Гызын белиһин нечә гыврылдығыны һисс етди.

— Ана, нә јахшы олар!

Бирдән-бирә исти бир ахын Шәфинин бүтүн варлығыны титрәтди. Она елә кәлди ки, гәлбиндә шәфәг сөкүлүр, баһар чичәкләри јырғаланыр, бүлбүлләр чәһ-чәһ вурур.

Ханым, гызын бу чазибәдар чошғунлуғундан хошланмајараг гаш-габағыны төкдү:

— Әрәб-фарс дили нәжинә лазым? Охујуб-јаза билмәјин кифајәтдир,—деди.

Сонра үрәји куп-купла дөјүнән Шәфијә сары дөндү. Көзләри ханымын азча гаралмыш додагларында олан Шәфи, Зүлејханын анасына гәтијјән охшамамасына тәәччүб елә-елә дүшүндү ки, инди хан арвады дејил, онун таләји данышачаг...

— Јахшы, мән разы. Күнашыры кәлиб елә бу отагда

мәшғул оларсыз. һәрдән мән, ја да Зејнәб кәлиб гулаг асарыг. Бу күн кет, башымыз гонаглара гарышыб, сабаһ бир аз бундан тез кәләрсән.

Шәфи ајаға галхды. Зүлејха јерә бахырды. Елә бил көзләрини онун сонсуз һәсрәтиндән кизләтмәк истәјирди. Шәфи ејвана чыхды. һисс етди ки, гәлбинин севинчи түғжан едир. Ахы нечә мүддәт иди ки, көзәллијә бу гәдәр јахын олмамышыды. Дәрс дедији гызларын неч бири Зүлејха илә мугајисә олуна билмәзди. Шәфи фикирләр ичиндә пилләләри дүшдү.

Ибраһим хан башында тәзә арагчын һәјәтин о башында көрүндү.

Шәфи дајанды. Гонагларын бири һәјәти, мејвә ағачларыны сејр едир, о бири ики нәфәр исә Әлимәрданын тутуб сахладығы атлара бахырдылар. Ибраһим хан Шәфијә јахынлашыб лагејдчәсинә:

— һә, нә олду?—деди.

— Сабаһдан дәрсә башлајырыг.

Хан:

— Аллаһа шүкүр, аллаһа шүкүр!—деди вә јенә лагејд һалда узаглашыды.

— Елдар хан, дедијим «Гызыл јал» бах одур. Сизин чаныһызчын бир дәфә о мәһи Көјчә көл тәрәфдә күллә ағзындан гуртарды.—Тәрифләдији атын јалыны сығалламаға башлады.

— Сиз аллаһ, бура бахын, доғрудан да гызылдыр. Бели көрүн нечә јастыдыр. Адә!—Нөкәрә сары чығырды:

— Бәс Гәмәр һаны?

Нөкәр көзләрини дөјдү:

— Төвләдәди.

— Бәс ону нијә кәтирмәмисән? Јери, мајмаг оғлу, мајмаг!

Гонаглардан сарыбығлы бириси әлијлә нөкәрә дајанмасыны ишарә едәрәк:

— Ибраһим хан!—деди,—билирсәнми нә вар? Баһмагдан бир шеј чыхмаз.

О, разылыгла күлүмсәјән јолдашына бахды.

— Әкәр атларынын филһәгигәт надир шејләр олдуғуну сүбут еләмәк истәјирсәнсә, нөкәрә бечә јерә әзијјәт вермә. Наһардан сонра кедиб Шых дүзүндә јохларыг. Чүнки ат ки вар, арвад кими шејдир...

Ибраһим хан пәрт олса да, өзүнү сындырмады.—Мән

разы!—дежиб, башыҗла нөкәрә атлары апармағы ишарә етди.

Әлимәрдан атларын чиловуну төвләжә сары чәкди. Шәфи онун јеришини сејр едиб гејри-ихтијари күлүмсәди. Нөкәр дал пәнчәләри үстә јеријән аҗыја охшајырды.

Чохдан бәри минилмәјән атлар јалларыны силкәләјир, фынхырырдылар. Гонаглар вә хан дајаныб тамаша едирдиләр.

— Ә, бир бәри дөндәр!

Нөкәр ханын әмрини ешидиб атлары даирә кәздириб керижә дөндү. Атлар јеридикчә синәләринин әзәләләри ојнајыр, гызылы јаллары, дәриләри бәрг вурур, кур гара вә боз гујруглары шәләлә кими далғаланырды. Инчә аҗагларындан тутмуш, чејран кими гачмаг еһтирасы илә јанан көзләринә гәдәр бүтүн әзалары гүввәтлә көпүрүб дашырды.

Нәһајәт, атларын гујруглары евин тининдә јох оланды Шәфи дә тамашадан ајрылыб, јаваш-јаваш дарвазаја сары јериди.

Јолла кедир вә дүшүнүрдү...

Һардадыр јер чәннәти?—Бир севданын телиндә,
Көзәлләрин көзүндә, көһләнләрин белиндә!..

«...Зүлејха, султаным, сәнни бу кәнч, бу гүдрәтли көзәллијин мәни һара чағырыр? Сәадәтин гызмар чөлләринәмни? Изтирабларын солғун бағчаларынамы?»

О, базарын јаныҗла кедирди. Баггаллар, дәмирчиләр, мискәрләр, дәзиләр, папагчылар алвери, иши шакирдләринә тапшырыб күнорта јемәјинә мәшғул идиләр. Пити вә кабабханалар адамла ағзыначан долу иди. Һамбаллар ханларын, бәјләрин, тачирләрин базарлыларыны евләрә дашырдылар.

3

Бир-бирләринин голуна кириб, охуја-охуја кәлән ики чаван гапы ағзында дајанды. Онлардан Начи адлы бириси ачыг гапыдан ичәри бојланды.

Кабаб, гәлјан, тирјәк түстүсү илә долмуш кениш отагда о јан-бу јана тәрпәнән сәјсыз-һесабысз адамларын анчаг башлары көрүнүрдү. Бир аз кечдикдән сонра мәлүм олду ки, ичәридәкиләр ики-ики, үч-үч мүтәккәләрә сөјкәниб гәлјан чәкир, нәрд атыр, шәраб ичирләр. Түстү

түтүн ијинә, шәраб гоһусуна гарышмышды. Ичәридә күчлә нәфәс алмаг олурду.

Бура Нарынгаладакы мәшһур мејхана иди. Начи бурнуну овуштуруб наразы нәзәрләрлә достуна сары дөндү:

— Чавад, дејәсэн ахы јер јохдур? Кәлсәнә гајыдаг, бу күн ичмәјәк, һә?

Чавад гашгабаглы һалда мејхананы сејр едир, көзләрилә бош јер ахтарырды. Начи исә аз гала јалварырды:

— Сән өл, кечә Әләддинә сөз вермишәм. Бу күн ичмәјәк, онсуз да...

Чавад әлинин һәрәкәти илә Начинин сөзүнү кәсди, голундан тутуб далынча ичәри чәкди. Лап күнчдә ики јер бош иди. Начи дартына-дартына дејирди:

— Чавад, мән өлүм... Кечә ичәндә јата билмирәм.

Чавад ону дивара сары итәләди.

— Ичмирсән, ичмә!

Начи јан-јерәсинә бахыб истәр-истәмәз отурмалы олду. Чавад пиштахтаја сары кетди. Архасы Начијә тәрәф отурмуш бир нәфәр гәлјана гуллаб вурду. Богазына түстү долан Начи өскүрмәјә башлады, сонра јерини рататлајыб ичәридәкиләри сејр етди: Начинин габағында бир гочајла бир чаван нәрд ојнајырдылар. Чаван әсәбиләшир, тез-тез зәрләри сөјүрдү. Дејәсэн удузурду. Гоча исә сакитчәсинә өз ишиндә иди. Онлардан о тәрәфдә ики аһыл киши үч-дөрд кузәни дивар дибинә јан-јана гојуб, диниб-данышмадан ичирдиләр. Онларла үзбәүз јенә ики адам отурмушду. Икиси дә гәлјан чәкирди, түстү архасындан сакитчә бир-бирләрини сејр едирдиләр. Һәр икисинин көзләри сүзүлүрдү. Дејәсэн ичиб дәмләнмишдиләр...

Бир аз о тәрәфдә исә ики чаван отурмушду. Бирини мүтәккәјә дирсәкләниб гәлјан чәкир, о бири исә ара вермәдән данышырды. Гулағынын дибиндә чечәлә бармағын јарысы бојда шиш вар иди.

О бири гәлјан чәкән исә гарасаггаллы, назик, гарабығлы бир чаван иди. Алны гырышларла долу иди. Көзләри каһ әни севинчлә парлајыр, каһ да тутгунлашырды.

Начи онларын нә барәдә сөһбәт етдикләрини өјрәнмәк истәди. Анчаг ајры-ајры сөзләрдән башга һеч шеј ешитмәк олмурду.

— Бура бах, дејәсэн ичмәмиш хумарсан...

Начи көзлөрүннн чаванлардан аҗырды. Бајаг дедик-ләрннн унудараг һәвәслә дикәлиб, кузәләри Чаваддан ала-ала деди:

— Ешитмәҗибсән шаир нә деҗиб:

...Тәрк ёдиб меҗханәни меҗсиз хумарам инди мән!

— Бәһ, бәһ!

Чавад гәлҗан далынча кетди.

Бирдән-бирә меҗханада бәрк гәһгәһә гопду. Начи башыны галдырды. Һәмнн ики чаван иди. Онлардан бәҗрү Начиҗә тәрәф оланы бәркдән күлүрдү. Гәһгәһәси бүтүн меҗхананы башына көтүрмүшдү.

Чавад һәр әлиндә бир гәлҗан гаҗытды. Анчаг о, гәлҗанлары Начиҗә вермәди. Даҗаныб гәзәбли нәзәрләрлә күләнләри сеҗр етди. Деҗәсән чаванларын бу саҗмазјана күлүшү онун хошуна кәлмирди. Чавадын хасиҗјәтинә бәләд олан Начи:

— Әшши, отур көрәк—деди,—бәнд олма. Бура кеф җеридир, гоҗ күлсүнләр.

Јастысифәтли Чавад һеч бир сөз демәҗиб отурду. Начи гәдәһләрә шәраб сүздү.

— Ичәк ки, сабаһкы овумуз...

— Ха-ха, ха-ха...

Гәһгәһәннн гопмасыҗла Чавадын әлиндәки гәдәһи җерә чырпмасы бир олду. Хәнчәрннн чәкиб аҗаға сыхрады.

— Адә, көпәҗ оғлу, чамааты адам-зад саҗмырсан?

Бүтүн меҗхана бир-биринә дәҗди. Чығыр-бағыр, адә, гоҗма!—сәдалары меҗхананы бүрүдү. Чавадын күмүш хәнчәри һавада парылдаҗырды.

Гәһгәһә чәкән чаван исә рәнки ағармыш һалда донуб галмышды. Начи Чавады бурахыб, өзүнү оғлана җегирди. Голундан тутуб чөлә дартды.

— Гардаш оғлу, тез ол, тез ол, чөлә чых!

Чаванын јанындакы шишпапаглы да Начинин сөзләринә гүввәт верди.

— Кедәк, Чәмаләддин, кедәк.

Начи дә мүтәәссир олмуш һалда онларла бирликдә чөлә чыхды. Чавад һәлә дә ичәридә нәрилдәҗирди.

Начи шишпапаглы чаванын голундан тутду.

— Бағышлаҗын, адынызы да билмирәм, јахшы дүшмәди, сән аллаһ, бағышлаҗын! Иншаллаһ көрүшсәк, һөкмән бунун хәчаләтиндән чыхарам. Һәләлик...

Чаванлар узаглашдылар. Начи онлары сеҗр едир,

дүшүнүрдү:—һарда көрмүшәм, бу шишпапаглыны, һарда көрмүшәм?..

О, башыны силкәләҗиб ичәри кирди. Инди дә ичәридә тар, гавал чалынырды. Чаван исә һеч бир һадисә баш вермәмиш кими меҗхана саһиби илә бирликдә әл чалырды.

Бир аздан ики дост: Чавадла Начи мүтәккәләрә дир-сәкләниб ичир, гәлҗан чәкир, сөһбәт едирдиләр. Анчаг Начи шишпапаглы чаваны, онун көзләриндәки ифадәни унуда билмирди. Чавад әлини җәлләҗиб чағырды:

— Көрдүн дә. Һәрифләр арвад кими гачдылар.

Артыг кефләнмиш Начи бирдән-бирә нәсә хатырлады, әлини узадыб Чавадын чижнинә гоҗду:

— Сән онлары таныҗырдын?

Чавад неҗпушу ағзындан чыхартды:

— Нечә танымырдым? Бири, о җекәбашлысы, Муртуза оғлу Чәмаләддинди, о бири дә...

— Һә, о бири, о бири кимди?

— О бири?! Кәрбәләҗы Садыг *варды һа, җә'ни өлүб һа, бәнна Садыг, онун оғлу Шәфи.

— Шәфи?

— Һә, шаир Шәфи, Мирзә Шәфи, деҗирәм ахы һарда көрмүшәм, киминлә көрмүшәм? Корбакор һачы Абдулланын досту-ашпасы. Ешитмәмисән, көр бир нә деҗиб:

...Һә гәдәр ким фәләҗин сабити сәҗҗарәси вар,
Ол гәдәр синәдә гәмзән охунун җарәси вар.

Һеҗрәтдән Начинин ағзы ачыла галмышды...

4

Шәфи һәҗәтә кирәндә Зүләҗха гардашы Әбүлфәзлә гачды-тутду оҗнаҗырды. Оғлан гачыр, бачысы говурду. Сәсләри бүтүн һәҗәти башына көтүрмүшдү.

Зәҗнәб ханым ири сыҗрақүлүнүн көлкәсиндә отуруб ушаглара тамаша едирди. Онлар исә һеҗ күл коллуғларынын, һовузун, меҗвә ағачларынын башына фырланырдылар. Икиси дә төвшүҗүр, икисиннн дә үзү од тутуб јаңырды...

Шәфи җериндәчә донуб һеҗран-һеҗран бахырды. О, илк дәфә иди ки, гыз гәмәтиннн көзәллиҗини, белиннн инчәлиҗини бу гәдәр јахындан көрүрдү.

— Јахшы, бәсдириң!

Зејнәб ханым ајага галхды. Ејванда кәниз көрүңдү:

— Ханым, хәмир ачыјыб.

Зејнәб ханым:

— Үстүнүн јүкүнү азалт!—деди. Сонра Әбүлфәзә сары дөңдү.

— Тез ол гач Фатма нәнәкилә. Дејнән кәлсин, хәмир ачыјыб, ону көзләјирик.

Ханым дарвазаја бојланды:

— Бу мирзә харда галды? Әлимәрдан, бир дарвазаја чых бах, көр кәлирми?

Нөкәр јериндән тәрпәнмәмиш, азча пөртмүш Шәфи көрүңдү.

— Аһа, кәлди ки...

Әввәлчә ханым, сонра да јанындакылар шагганаг чәкиб күлдүләр. Бирдән-бирә нечә олдуса, Шәфи дә күлүмсәди. Јәгин она көрә ки, Зүләјха да сәндәли тутуб, башыны азча јана әјмиш һалда күлүмсәјирди. Шәфи гызын үзүнү көрән кими бүтүн кәдәрләринин дағылдығыны һисс етди.

Ханым, нәһажәт, гаггылытысыны кәсиб, башыны силкәләди:

— Ај сәни саламат оласан, елә бил бизи көзләјирмишсән.—Сонра әли илә ејвашы көстәрди:

— Кечин отаға, биз дә инди гызнан кәлирик.

Габагда Әлимәрдан, даһынча да Шәфи узун ејванла јеријирдиләр. Шәфи һәлә дә башынын ағрыдығыны һисс едирди. Јәгин ки, дүнәнки шәрабын тә'сири иди. Дүнән мејханадакы һадисәләр, Чәмәләддинин вәчдлә, ара вермәдән Зүләјхадан данышмасы, Шәфинин ләтифәсиндән сонра гәһгәһә илә күлмәси, сонракы дава-далашлар, шамларын шығында парылдајан хәнчәр, бүтүн буналарын һамысы хәјал кими узаглашыр, һараја исә кедирди. Дүнән кечәки һадисәләр она бу гәдәр тә'сир етдији һалда, ону дүшүндүрдүјү һалда, инди өмрүн адичә бир сәһифәси иди, өртүлдү кетди. Инди тәзә бир сәһифә ачылырды, бурада Шәфинин отузиллик һәјатына хош бир баһарын новрузкүлләрини кәтирән Зүләјханын көзәл чөһрәси һәкк олунмушду.

Шәфијә елә кәлди ки, инди о, ајага дурмуш бу ајыја охшајан нөкәрин дејил, һәјат адланан бу әсрарәнкиз вә көзәл гүввәнин даһынча кедир.

Әлимәрдан гапыларын бирини ачыб:

— Бујурун!—деди:

Шәфи отаға кечди. Ичәридә ачыг, мави ипәк пәрдәли пәнчәрә өнүндә үч сәндәл, бир миз гојулмушду. Миз үстә бир галаг ағ кағыз, ики гәләмдан вар иди.

Шәфи әлиндәки китабы мизин үстә гојуб пәнчәрәјә јанашды. Һүндүр бир чинар өз сых јашыл-күмүшү јарпағларыјла күнүн габағыны тутмушду. Будағлар ағыр-ағыр тәрпәнир, јарпағлар отағы хышылтыјла, ал-әлван шәфәгләрлә долдурурду.

Ичәри отағлардан аддын сәсләри ешидилди, гапы ачылды. Кишвәр вә Зејнәб ханым иди. Зүләјха да далларынча кәлирди.

— Һә, мирзә, отаг нечәдир?

— Лап јахшы!

Шәфи өз сакитлијинә тәәччүб етди.

Шәфи башыны галдырыб ханыма бахды. Зејнәб ханымын үзү өз-өзлүјүндә һәлә тәрәвәтли вә көзәл иди. Амма һәмишә күлүмсәмәјә һазыр кими көрүнән гәшәнк, бадамы көзләринин алты азча чухурламышды. Бәлкә дә сүрмәни елә буна көрә чәкмишди.

Кишвәр ханым:

— Мирзә, сиз дәрсизә башлајын, биз дә бир аз гулаг асмаг истәјирик!—деди. Сонра кизли бир тәбәссүмлә додағларыны бир-биринә сыхыб дајанан Зүләјхаја сары дөңдү:

— Кәл отур!

Зүләјха хош әда илә кәлиб отурду. Гызын һәрәкәтләринин бу гәдәр мәләһәтли олмасы Шәфини һејрәтләндирди.

Онлар буну хардан, кимдән өјрәнибләр? Нә анасы Зејнәбдә, нә дә аналығында белә шеј јохдур.

Шәфи ушағлыгда Кәнчә чајы саһилиндә нечә дәфә сејр еләдији бир һадисәни хатырлады:

...Јумуртадан тәзәчә чыхмыш өрдәк балалары аналарыны архада бурахыб бир-бирләрини баса-баса шән, чошгун чағырышла өмүрләриндә илк дәфә көрдүкләри чаја доғру ахышырдылар. Ахы онлара һәлә һеч ким демәмиш вә дејә дә билмәзди ки, су сизин севимли јериниздир. Орда јемәк дә тапмаг олур, үзмәк дә, ојнамаг да. Инди Зүләјха да еләчә...

Шәфи дәрһал һисс етди ки, гыз онун хошуна кәлмәк истәјир. Јохса бу көзәл јеримәјин нә мә'насы варды?!

О, Зејнәб ханымла Кишвәр ханымын үзүнә бахды.

Зејнәб санки күлүмсәјирди. Олмаја о да Шәфинин дүшүндүкләрини дүшүнмүшдү?

Бир аздан мүәллимлә шакирд гызғын мәшғәләдә идиләр.

Бу һәрфләр, јазылар әләми Зүлејха үчүн тәзә бир шеј иди. Амма гызын чошғун һәвәс вә марағыны, үзүндә, көзләриндә бәрг вуран хошбәхтлији јалныз бунунла изаһ етмәк олмазды. Гыз он алты јашында—көзәллик вә чазибәлијинин зирвәсиндә иди. Дүңја онун үчүн мәс'уд, һәјөчанлы бир варлыг кими иди. Лакин бу дегигә гыза елә кәлирди ки, ону нәсә дадлы, доғма, һәм дә азча горхулу бир шеј көзләјир.

Ахы уча һасарлы һәјәт, бу һәјәтин ичәрисиндәки һәр күн ејни һадисәләрини тәкрарындан ибарәт олан һәјәт, гызы даһа дарыхдырырды.

Кишвәрлә Зејнәб јаваш-јаваш сөһбәт едир, әслиндә исә—хүсусилә Кишвәр—бүтүн диггәтләријлә Шәфини изләјирдиләр.

Чаван буну һисс едирди. Буна көрә дә бүтүн ирадәсини топлајыб, гыза башга нәзәрлә бахмагдан өзүнү сахлајырды.

— Бах, белә... «Әлифин» бурасын белә јазмаг лазымдыр. Бах, бурда јахшы јазмысан, бурда да јахшыдыр. Һәмнишә белә јаз...

Зүлејха балача, ағ әлини узатды, үч бармағы илә ләләји сыхыб, әслинә чох аз охшајан һәрфләри кағыз үстә гараламаға башлады. Шәфи күлүмсәди:

— Ај сағ ол...

Бу тәрифдән гызын зәриф јанагларына гызарты кәлдәни, мәхмәр көзләри бәрг вурду, габарыг синәси сакичә ениб-галхды. Елә көзәлләшди ки, Шәфинин бүтүн варлығы титрәди.

Шәфи һәрфләри, онларын мүхтәлиф јазылыш вә бирләшмәләрини изаһ етдикчә, гәлбиндә санки нәјинсә ојандығыны һисс етди. Она елә кәлди ки, үрәјинин башында нәсә сөкүлүб дағылыр, парча-парча олурду. Бу, әләм гајалары, үмидсизлијин буз гајалары иди.

Зүлејха сәсләри, сөзләри ушаг кими тәләффүз етдикчә Шәфинин дахилиндәки хилгәт дә кет-кәдә бөјүјүр, бөјүдүкчә, агры да дөзүлмәз олурду. Шәфи бу дәли хилгәти таныјырды. Онун гәлбиндә јаранан бу гүдрәтли варлыг, һәјәт ешги, көзәллик вә мәнәббәт һәсрәти иди.

Нәһәјәт, Зүлејха ләләји мизин үстә гојуб јериндә ди-кәлди, дәриндән нәфәс алды, мәс'умчасына күлүмсәди.

— Јорулдум...

Кишвәр ханымла Зејнәб ханым ајаға галхыб мизә јахынлашдылар.

— Көстәр көрүм нә јазә билдин?

Онлар Зүлејханын гараладыгы вәрәгләри нәзәрдән кечириб разылыгла башларыны јыргаладылар.

— Јахшы, мирзә, гыз бу ики күнү нејләјәчәк?

— Тапшырмышам, кечдијимиз һәрфләрини һәрәсиндән бир сәһифә јазачаг... Сағ олун.

— Хош кәлдин!

Шәфи чыхды. Гәлбиндә ики һисс—гәзәб вә риггәт бир-биринә гарышмышды. Бир тәрәфдән, Зүлејха илә јахынлыгы, онун көзәл үзүнү, көзләрини, сачларыны, әл-ләрини јахындан көрмәјин севинчи, бир јандан исә ханымларын нәзәрәти...

— «Еһ, нијә дә нәзәрәт етмәсинләр»?..

Анчаг дахилиндәки ишыг о гәдәр гүдрәтли иди ки, һүзн вә шикајәтләр јалныз дарвазаја гәдәр фикрини мәшғул едә билди, сонра һисс етди ки, бу үмидләрин һа-мысы Зүлејханын бахышлары, әлләри, телләри, көзләри, јериши иди.

«Ики күн нә вахт кечиб кедәчәк? Ики күнү нечә баша вурачағам?»

Шәфи кедир, һара кетдијини дә билмирди... Јанын-дан фәјтонлар, арабалар өтүб кечирди. Узагда мәсчид көрүнүрдү.

...Бу күнбәз нә гәдәр бөјүк, нә гәдәр көзәлмиш!

Шәфәгләрдән елә бил үстүнә галај чәкилиб! Кәрпич рәнкли минарәләр зирәһли низәләр кими елә бил мави-лијә санчылыб!

Әлини чибинә салды, пул кисәсини чыхарыб бахды: һәлә хырда-хуруш варды.

— Кедиб ики-үч кирвәнкә үзүм алым. Јағубдан да бир чөрәк алсам, күнортајла ахшама бәс еләр.

Шәфи Кәнчә чајы саһилиндә отуруб суја тамаша едирди. Ахшам күнәш Кәпәзлә Гошгарын зирвәләринә санки гызыл тач гојмушду. Дүңја нә гәдәр көзәл иди!

Ағачлар, евләр, бәрәјлә кечән адамлар, дәстәјлә үзән газлар—һәр шеј гүрубда чимирди.

Шәфи көзләрини чаја зилләмишди. Су һәр ан бир рән-кә чалыр, шырылтыјла ахыр, ахырды. Заман да беләдир-ми? Бүтүн бунларын бир мәнасы вармы?

...Отлар, бөчәкләр, чичәкләр, һејванлар нәсил-нәсил кәлиб кедир...

Бүтүн өмрүнү әләм палтарына бүрүн,—кедәчәксән... Бүтүн өмрүнү тој-бајрам ичиндә јаша,—кедәчәксән... Бу нә кәлиш, бу нә кедиш, бу нә ојун, бу нә ганундур?

Отуз ил кедиб... Ушаглыг күнләри, алмачыг сүмүк-ләри габармыш мейрибан сималы анасынын, чидди ба-хышлы атасынын үзләри заман архасында, санки һар-даса, билнмәз, думанлы, сирли бир әләмдә јенә јаша-јыр, һәјатлары ејни илә тәкрат олунурду...

Ахы нијә мәнимки һеч вахт кәтирмир, нијә?

Шәфинин додагларыны јандыран бу суала гәдим Кән-чә чајы ејни шырылтыјла чаваб верди.

...Бәхт нәдир?

Беш-алты ил бундан әввәл олмуш бир әһвалат ја-дына дүшдү.

...Јај күнүдүр. Һачы Абдуллакилин гоншулуғундакы уча бинада бир гыз көрүнүрдү. Гыз һәр күн һәјәтә дү-шүр. Һачы Абдулланын гардашы гызлары илә саатлар-ла линки-линки ојнајырлар.

Јенә башлары ојуна елә гарышыб ки, һәтта сакичә кәлиб јахынлығдакы отурачагда әјләшән оғланы белә көрмүрләр. Оғлан китаб охујур, арабир башыны галды-рыб көзалты гызлара бахыр.

Оғлан һисс едир ки, гыз да онунла марағланыр. О, сәбир вә тәмкинлә гызы изләјир. Гыз јаваш-јаваш она јахынлашмаға башлајыр.

Будур, дејәсән атылыб-дүшмәкдән, гачмагдан јору-луб. Кирдә, ағ үзүндә зәррәчикләр дүзүлүб. Узагдан дө-нә-дөнә оғлана бахыр. Оғланы с'гтинасыз көрүб, кәлиб отурачағын лап башында отуруп. Куја јорғунлуғуну алыр.

Бир күн гәфилдән оғланын јанында дајаныр. Онун лап чийни үстүндән әјилиб китаба сары бојланыр. Әтир-ли нәфәси оғлана тохунур. Кәнчин елә бил гәлби көзә-рир. О, гызын парлајан ири, гара көзләрини лап јахын-лығында дүјур. Үрәји јериндән ојнајыр. Анчаг гызы һүр-күтмәкдән горхуб јенә сусур.

Нәһәјәт, бир күн гыз о бири гызларла биркә оғланын јанында әјләшир.

Чаван, илләр вә хатирәләр думаны архасында галан анлары хатырлајыб күлүмсәди. Илк сөһбәтләри јадына дүшдү:

— Әсмәр, сәнин нечә јашын вар?

(Әсмәр Һачы Абдулланын гардашы гызы иди.)

Әсмәр рәгәмләрин сајыны бармагларыјла көстәриб.

— Он ики. Бәс сәнин?—дејир.

— Ијirmi үч.

Сүкут. Оғлан гыза бахыр.

— Әсмәр, бәс бачылығынын нечә јашы вар?

— Нечә олар?

— Он дөрд.

Әсмәр әл чалыр:

— Eh, билмәдин, он беш.

Гыз мелаһәтлә јырғаланараг:

— Мәним јашымын нечә олмасынын кимә нә дәхли вар?

Оғлан көзләрини гызын чәһрајы түл кими зәриф үзү-кә зилләјир:

— Бәлкә биринә дәхли вар,—дејир.

Зүмрүд гызарыр:

— Он алты!—дејир, санки сөһбәтин керисиндән гор-хуб гызларла биркә гачыб кедир.

Үч-дөрд күн даһа белә... Оғлан сәадәт јағышы ал-тындадыр. Анчаг бирдән-бирә бир күн гыз јох олур. Оғ-лан сәһәрдән ахшама кими отурачагда әјләшиб көзәл Зүмрүдү көзләјир. Анчаг мә'лум олур ки, Зүмрүд даһа јохдур, олмајачаг да...

Оғлан бир һәфтә өзүнә кәлә билмир. Һеч јердә гәрар тута билмир. Зүмрүд онун һәјатына кәтирдји бу гәдәр севинчи јығышдырыб апарыр. Јериндә ағыр, дәрин бир јара галыр.

Бир нечә ај сонра Һачы Абдулла да өлүр... Гардашы да айләси илә һараса көчүб кедир... Бах, бәхт дејилән будур!

Һачандан-Һачана Шәфи дәриндән көкс өтүрүб башы-ны галдырды.

О, һеч заман ағлаја билмирди.

...Күнәш батмыш, чајын үстүнә гарамтыл өртүк са-лынмышды. Бајагкы бүтүн көзәлликләр јоха чыхмыш-ды. Чај үстә әјилмиш вә бајаг ишыг сачан ағачлар инди

гүссәли, кәдәрли сүкүт нәғмәси охујурду. Өтрафдакы һәр шеј кет-кедә гаралырды, гәриб, әсрарәнкиз горхулу бир көркәм алырды. Чај кәнарындакы даш-гаја парчалары, ағачлар, коллар, узагдакы көрпү, чајдан кечән бәрә, бәрәнин ичиндәки адамлар һамысы әријиб ахшама гарышырды.

...Зүлејха! Бу гыз һарадан мәнним һәјәтәма дахил олду? Јохса бу да бир тәсадуфдүр? Јохса итирдијим севинчләрин, алдығым јараларын әвәзидир?

Шәфи ағыр-ағыр ајаға галхды. Ајағлары гыч олмушду. Чеврилиб шәһәрә бахды. Сајсыз-һесабыз пәнчәрәләрдән шамларын солғун ишығы сүзүлүб бир-биринә гарышырды.

Бу гәдим шәһәрдә мин илләрдән бәри олдуғу кими, инди дә һәрә өз сәадәтинин һүчрәсинә гапылыб јашајырды. Јалныз онун, Шәфинин һүчрәси бош иди, сәадәтсиз иди.

6

Шәфи ханын һәјәтинә дахил оlanda орда бөјүк бир мәчлис көрдү. Кабаб ији дүнјаны башына көтүрмүшдү. Шәфи ләззәтлә түстүнү чијәрләринә чәкирди. О, һовуздан бир нечә аддым аралы дајаныб нә едәчәјини билмирди. Дејәсән јемәјин гызғын чағы иди. Чүнки нөкәрләр, кәнизләр ара вермәдән кабаб, лаваш, мејвә дашыјырдылар.

Күл коллуглары арасындакы мәчлисдән күлүш вә гәһгәһә сәсләри учалырды. Сонра дејәсән, мүбаһисә башланды, ики нәфәр чәкишди. Јенә гәһгәһә гопду. Неч ким Шәфијә нәзәр салмырды. Бу вахт Әлимәрдан әлиндә кузә һовуза сары гачды. Шәфијә әһәмијјәт вермәдән кузәни суја салды.

Шәфи гашгабаглы һалда:

— Ханымлара де ки, бу күн дәрс күнүдүр.

Әлимәрдан лагејд һалда әлини јелләди:

— Көрмүрсән нә һәнкамәдир. Ханымлар сәни чоҳдан көрүб, лазым олсајдын чағырардылар.

Шәфинин рәнки ағарды. О, нифрәтлә очаг јеринә бахды. Ханымлар әлләри белләриндә әмрләр верир, хөрәкләрин дадына бахырдылар.

Әлимәрдан чоҳдан кетмишди. Шәфинин кери дөнмәкдән башга чарәси јох иди. Ики күн әрзиндә гәлбиндә бу

гәдәр өлчүб-бичдији сөзләр-сөһбәтләр. Јахшы дејибләр ки, сән сајдығыны сај, көр фәләк нә сајыр...

Шәфи ејвана бахды. Бахды, бахды... Зүлејха көрпич дирәјә сөјкәниб она бахырды. Шәфи санки инди, Зүлејхананы бој-бухунуна, чөһрәсинә бахдығы заман дәрк етди ки, гадын көзәллији нә демәкдир! О, гызын чағырыш долу тәбәссүмүнә истәр-истәмәз тәбәссүмлә чаваб верди. Додағлары гејри-ихтијари олараг пычылдады...

«Зүлејха, бу дүнјадә сән вар икән, сәнин үзүн, сачларын, көзләрин, әлләрин вар икән кәдәрләнемәк олармы? Сән ки һәлә бу икичә көрүшлә гәлбимә бу гәдәр ишыг салмысан, бәс бунун сонрасы нечә олачаг? Сәнин көзләринин севинчини, мәнһәббәтинин сәадәтини нечә кизләдәчәјәм!»

О, бирдән-бирә гәрибә бир чәсарәтлә һәјәтдәкиләрә ишарә олараг әлини јелләди. Јә'ни «бизә бахан јохдур»...

Зүлејха, көрүнүр, онун ишарәсини баша дүшдү. Чүнки, әлијлә Шәфијә көзләмәсини ишарә едиб ејвана гачды. Шәфи далғын-далғын гызын далынча бахыб күлүмсәди. Амма јенә дарвазаја сары јериди. Инанмырды ки, Зүлејхананы сөзүјлә ону чағырсынлар.

Дарвазадан чыхыб бир нечә аддым атмышды ки, архадан Әлимәрданын галын сәси ешидилди. Сәсиндән дүјулурду ки, һәвәссиз, мәчбури чағырыр. Шәфи гызын һөкүмнә тәәччүб едәрәк кери бахды.

— Кәл, ханым чағырыр.

Буну дејиб дарваза далында јох олду. Көрәсән бу чағыран һансы ханымдыр?

Ани фикирдән сонра додағларында мызылданыб дарвазаја сары јериди.

Һәјәтдә ону Зејнәб ханым гаршылады:

— Мирзә, кәрәк бағышлајасан. Өзүн көрүрсән ки, башымыз нечә гарышыгдыр. Кеч јухары, гыз отагда көзләјир...

Шәфи шикајәт вә төһмәтин артыг олдуғуну һисс едиб неч бир сөз демәди. Анчаг пилләкәнләри чыханда гәлбикуп-купла дөјүнүрдү. О, ејванла кедәркән хатырлады ки, һансы отаға кирәчәјини унудуб. Јахшы ки, гапы ачыг иди.

Зүлејха миз үстә әјилиб јазырды. Гыз Шәфини көрүб ајаға галхды. Шәфи өзүнү сакит көстәрмәјә чалышараг, салам вериб папағыны чыхартды. Архасы гыза сары икән:

— Отур, Зүлөйха!—деди.

О, гызын адыны нечә мөһрибанлыгга чагырдыгыны жалныз бир аз сонра, пәнчәрәжә сары кетдижи заман һисс етди. Пәнчәрәни ачды. Чинар жарпаглары тә'гиб едилән гушлар кими шырылтыяла ичәри долушду. О, баша дүшдү ки, бүтүн бу һәрәкәтләри һәјәчаныны кизләтмәк үчүн еләјир.

Јанашы отағын гапысы ачыг олдуғундан кириб-чыхан нөкәр вә кәнизләр биринчи нөвбәдә онлара сары бојланыр, нә вәзијјәтдә олдуғларына көз гојурдулар.

Зүлөйха илә үз-үзә отуран Шәфи гызын көзләринә аз-аз бахмаға чалышараг:

— Һә, бахым көрүм нә јазмысан?—дејә ссрушду.

Гыз дәфтәри она узатды. Шәфи әјри-үјрү јазылары тәбәссүмлә нәзәрден кечирди. Зүлөйха гызармыш һалда:

— Јахшы јазмамышам, билирәм,—деди.

Шәфи:—Чох јахшыдыр!—деди.—Мәним биринчи јазым бунлардан чох пис иди.

Зүлөйха һејрәтлә онун үзүнә бахды. Шәфи дәфтәри она узатды.

— Ал, оху көрүм

Нәји охусун? Зүлөйханын көзләриндә хош бир тәәччүб ифадәси әкс олунду. Һәрфләримми?

Шәфи һисс етди ки, о гызын сәсинә гулаг асмаг хатиринә бу сөзү демишдир. Буна көрә сәһвини дүзәлтмәјә чалышараг:

— Бах, бу ики сәһифәни оху!—деди.

Зүлөйха итаәткарчасына миз үстә әјилиб һәрфләри һөччәләмәјә башлады.

Гыз һөччәләјир, сәндәлә јайылмыш Шәфи елә бил нәғмәјә гулаг асырды. Гызын сәси каһ елә бил шырылдајыр, каһ да сирли бир пычылтыја дөнүрдү. Инсанда нә јохдур? Күллү-чичәкли чөл, әтирли бағ-бағча, дәниз, сәһра, мави баһар, сојуг гыш, исти јәј гызылы пәјыз, кечә, күндүз, мусиги, ше'р, хошбәхтлик, әләм—бүтүн бунларын һамысы Зүлөйханын үзүндә, көзләриндә јохдуму?!

О, гызын додагларынын тәрпәнишинә бахыр, бу додаглардан гопан сөзләрин хош тә'сиринә гулаг асырды. Зүлөйханын көзәл көзләри онун гәлбини әтирлә долдуруп, биһуш едирди. О, гәлбиндә јаранан нәғмәләрин мусигисини динләјир, ше'рләрин нечә мисрәландыгыны һисс едирди.

Зүлөйханын сәсинә гулаг аса-аса әлини узадыб вә-

рәгләрден бирини габағына сүрүшдүрдү, көзләри гызда јаваш-јаваш јазмаға башлады.

...Заман, мөкән, ад, титул, сәрвәт, шөһрәт варидаг,
Дәһшәтли бир јухудур башдан-баша бу һәјәт.
Бу һәјәт зүлмәтиндән ким чан гуртара биләр?
Мәһәббәтин нурунда бир ан чилвәләнәнләр.

«Мусиги» исә сәсләнирди. Шәфи гызын бир гәрибәлијини, һеч кимдә олмајан бир көзәллијини индијә гәдәр көрмәдијинә тәәччүб етди. Зүлөйханын алнына сары дар-тылмыш гашлары она әфсанәви бир көзәллик верирди.

Зүлөйха чаванын һара бахдыгыны көрүр, нә дүшүндүјүнү һисс едирди. Бунучүн Шәфинин һејрәт долу бахышларыјла растлашмаг кифәјәт иди.

Шәфи гызын һәјәчанландыгыны, гызардыгыны көрүб ајаға галхды. Пәнчәрә габағына кәлди, әлијлә жарпаглары ојнатды.

Орта отагда һеч ким јох иди.

— Зүлөйха, нечә јашын вар?

Гыз күлүмсәјиб назла јырғаланды:

— Он алты... Бәс сәнин?

Шәфи јухарыдан ашағы гызга бахды. Нечә десин? Бир аз азәлтсынмы? Јох!

— Мәнимки отуз.

Зүлөйха һејрәтлә бармағыны дишләди. Амма бу хош, ифтихар һиссиндән доған бир һејрәт иди. Гыз өз һејрәтинин мә'насында хәбәрсиз иди. О, миз үстә бојланыб бир ушаг әдәсыјла:

— Мирзә, јаздығын нәдир?—деди.

Шәфи һисс етди ки, бу дәлисов гыз сәрбәст бурахылса, чох узаға кедә биләр. Амма һәлә тез дејилдимми?

Отурду... Гаршысындакы вәргәи гатлады:

— Нә олдуғуну сонра биләрсән. Инди дәрәсә башлајаг.

Шәфи охујур, сөзләрин мә'насыны изәт едир, Зүлөйха гулаг асырды. Бу заман пәнчәрә ағзындакы будаға бир бүлбүл гонуб чәһ-чәһ вурмаға башлады. Бу чәһ-чәһләр даша чырпылмыш күзкү гырынтылары кими бәрг вуруп, көјә, јерә, отаға сәпәләнирди. Бүлбүлүн чәһ-чәһиндә елә бил һәјәчан, тәләш вар иди. Санки ону һәр јердән говмуш, инди бурдан да говачагдылар. Она елә кәлди ки, гызын көзләри дә баһарла, бүлбүл нәғмәләријлә долудур.

Шәфи чашыб галмышды. О, бүлбүлүн һәҗәчанлы сәсини ешитдикчә даныша билмирди. Дәрси бурахыб гулаг асмаг да олмаз, бүлбүлү дә говмаг олмазды.

Елә бил гуш Шәфинин мүшкүлә дүшдүжүнү дүдү, жүнкүлчә ганад чалыб учду. Шәфи күлүмсәди, јенидән дәрсә башламаг үчүн Зүлејханын үзүнә баханда диксинди. Бүлбүлләр инди Зүлејханын көзләриндә чәһ-чәһ вурурду. Шәфи бу бүлбүлләри гова билмир, онларын чәһ-чәһләриндән хилас ола билмирди.

Зүлејха мүәллиминин һәҗәчанлы үзүнә бахдыгча онун өзүндә олмадыгыны дүжурду. Гыз илк дәфә иди ки, көзәллијинин тәсирини көрүрдү. Отуз јашлы бу мүдрик, горхмаз адам онун—Зүлејханын бахышларындан чашыр, сөзүнүкәләфини итирди. Буну мүшаһидә етмәк, дүмаг гызы ағласыгмаз дәрәчәдә хошбәхт едир, онда әслиндә ушаг олан бу чаванла әјләнмәк һәвәси ојадырды.

Шәфи гызын әлләринә бахырды. Зүлејханын әлләри донмуш сүд кими ағ вә һамар иди. Бирдән нечә олдуса, онларын икиси дә ејни вахта јазы үстә әјилди. Зүлејханын мәхмәр көзләри Шәфинин лап көзләри өнүндә парылдады. Бу парылты гызын гәлбиндән кечән һансы бир гүввәтли һиссинсә сәдасы иди!

О, гејри-ихтијари көксүнү өтүрүб гаршысындакы вәрәги көтүрмәк истәркән әли Зүлејханын әли үстә галды. Јумшаг, сәрин әл. Гыз әлини чәкмәдән нәзәрләрини ашагы ендириб сусурду. Санки мүәллимин нечә вәзијәтдә олдуғуну дүжур, ону бу сәадәтдән ајырмаг истәмирди.

Шәфи әлинин алтындакы бу севимли варлығы өпмәк, өпмәк истәјирди. Гызын әлиндән онун гәлбинә үмид ахыр, ишыг сүзүлүрдү.

Шәфи әлини чәкди. Бүтүн бунлар бир нечә ан давам еләди. Анчаг онлар артыг нәдән данышдыгларыны унутмушдулар. Өзләрини хош һәҗәчанлы, бир чинајәт ишләмиш кими һисс едирдиләр.

Шәфи сакитлији позду:

— Зүлејха, истәјирсән бу күнлүк бәсдир,—деди.

Шәфи һисс етди ки, бунунла бу бир аңлыг сәадәтини көтүрүб гачмаг истәјир.

Зүлејха гашларыны ојнадыб күлүмсәди. Сонра ајага галхыб кетмәјә һазырлашан мүәллиминә:

— Кетмәјин, анамын сизә сөзү вар!—деди.

Шәфијә елә кәлди ки, гыз онун горхаглығына күлүр. Зүлејха кетди. Шәфи интизарла көзләрини гапыја зил-

ләмишди. О, ханымла лазыми гајдада даныша билмәјә-чәјиндән, өзүнү ади шәкилдә апара билмәјәчәјиндән горхурду.

Шәфи индичә, бир аз әввәл она доғру кәлән бөјүк сәадәтин аддым сәсләрини ешитмишди.

Гапыда Зејнәб ханым көрүндү. Нөкәр Гүсејн дә әлиндә мәчмәји онун далынча кәлирди.

— Һә, мирзә, гыз дәрсләринә нечә бахыр?

Көзләри гејри-ихтијари мәчмәјидә олан Шәфи:

— Һәлә ки, пис кетмир,—деди.

О, көзләрини ханымын үзүндә кәздирди... Чәнәси, сачлары, бир аз да көзләри Зүлејхаја охшајыр.

— Һафизәси јахшыдыр. Лап јахшы бурасыдыр ки, һәвәси вар.

— Ушаг өзү нечә мүддәтди ки јалварырды.

Нөкәр кәтирдикләрини миз үстә дүздү. Зејнәб ханым көзләри илә нөкәрин һәрәкәтләрини изләјиб:

— Мирзә, балача наһар еләјин,—деди.

Шәфи китабы синәсинә сыхыб, башыны јырғалады:

— Чох сағ олун, ач дејиләм... Худаһафиз.

О, Зүлејхаја ани бир тәбәссүмлә нәзәр салыб чыхды.

7

Шәфи һүчрәсиндә узаныб гәлјан чәкир, көзләрини јүмүб дүшүнүрдү. Бир аз јухарыда, кичик пәнчәрә ағзындакы тахтада шам јанырды. Чөлдә ајлы кечә иди. Анчаг ишыг пәнчәрәни бүрүјән чинар јарпагларында илишиб галыр, ичәри сүзүлә билмирди...

Шәфи дүшүнүр, јазырды... Јухарыда шамын дөврәсиндә һәрләнән пәрванәләр олда јаныр, ағ вәрәг үстә төкүлүб галырдылар... Бајырдан исә арды-арасы кәсилмәдән јениләри кәлирди. Шәфи јазырды. Гәлјан кәнарда ағыр-ағыр түстүләнир, Шәфи јазырды. Һәјат өзү бүтүн рәнкарәнклији илә онун көзләри өнүндә чәрәјан едир, о да јазыр, көрдүјүнү, дүдүғуну вәрәгләрә көчүрүрдү.

Кәнчә елә бил онун овчу ичиндә иди. О, күлән-ағлајан инсанлары көрүр, онларын каһ күлүнч, каһ ачы әмәлләринә тамаша едирди.

Шәфи әләмин дә, сәадәтин дә нә олдуғуну көрүр, дүжурду. О, дүшдүјү бурулғаны да, бурулған әтрафында хејирлә шәрин әбәди мүбаризәсини, бу мүбаризәнин һар-

да гуртардыгыны да көрүрдү... О көрүрдү ки, бу мүбаризэдә чох заман шәр галиб кәлир. Яныннан өтүб кечән севинчләрнин һеч биринә әли чатмыр. Бәс нә етмәли? Отуруб бу севинчин нә олдуғуну билмәјән күтбејин вә наданларын ону нечә парча-парча едиб удмаларына тамашамы едәсән?.. Јох, һәр нә чүр олурса-олсун, сән дә өз пайыны алмалысан!..

Шәфи јазырды. О нечә јашамағын лазым олдуғуну билирди. О, бөјүк һәјат ахынынын һараларда позулдуғуну көрүр, талеји онун талејинә бәнзәјәнләри таныјырды.

Шәфи һәгигәтин башына нә ојунлар кәтирилдијини көрүрдү. О, үзүнә әдаләт галханы чәкиб инсанларын гәлбинә кирән, онларын көзләрини пәрдәләјиб евләринин, үрәкләринин сәрвәтләрини талан едәиләри дә таныјырды.

Шәфи јазыр, бу јаланчы мүгәддәслик палтарына бүрүнүб минләрлә Шәфи кимисинин талејини һәлл еләјән бир әли гуранлы, бир әли ғылынчлы гулдурларын әсл сималарыны ачыб көстәрди. Шаһлары, вәзир-вәкилләри, шејхләри, газиләри мәнтигин ағыр, амансыз зинданы алтына салыб әзирди.

Чөлдә ај јаваш-јаваш батыр, шамын ишығы даһа парлаг олурду. Гурд-гушларын, пәрванә вә кәпәнәкләрин сајы да артырды. Инди онлар өзләрини даһа артыг фәдакарлыгга ода атыр, даһа чох өлүрдүләр.

Шәфи гәләми кәнара гојду, дәриндән нәфәс алды. Күрәкләри ағрыјырды. О, мүтәккәјә сөјкәниб шамын әтрафында һәрләнән пәрванәләрә тамаша етмәјә башлады. Онлар нә гәдәр чох, нечә рәнкбәрәнк идиләр. Бах, бу да бир һәјат ојунудур. Аллаһ билир, һардан, нә гәдәр јолу учуб кәлир, өзләрини ода вуруб өлүрдүләр. Бәзиләри фырлана-фырлана тәдричән јаныр, бәзиләри исә өзләрини бирбаша алова атырдылар. Онларын еһтираслары ағылларына күч кәлирди. Шәфи елә бил јүз илләр боју јаздыглары бу шамла пәрванәнин ојунундан ибарәт олан шаирләри инди баша дүшүрдү. Сә'динин мәшһур ше'рини хатырлады:

ПӘРВАНӘ ВӘ ШАМ

Көзләримдән јуху чәкилди ахшам,
Ешитдим пәрванә деди ки, еј шам,
Мән ашигәм, јансам әкәр, рәвадыр,
Сәнин јанмағында нә мәнә вардыр?

Шам она сөјләди: еј һавадарым,
Әлимдән кетмишидир севимли јарым.
Шам деди: јакшы ки, нур сачырам мән,
Көр нечә јаш ахыб кедир көзүмдән.
Һүнәрин дејилдир сәнин мәһәббәт,
Сәндә нә сәбр вар, нә дә ки, чүр'әт.
Сәнин бир ганадын од тутуб анчаг,
Мән башдан-ајаға одланмышам бах.
Сән кичик шө'ләдән гачырсан ахшам,
Мәнсә дајанмышам, јанырам тамам.

Анчаг Шәфи бу ојуну һәјатын өзүндә дә көрә билирди. О өзләрини бу пәрванәләр кими ода атан, шам кими башдан-ајаға од тутуб јанан онларга адам таныјырды. Анчаг әкәр пәрванәләр дүшүнмәдән өзләрини ода атырдыларса, инсанлар буну билә-билә едирдиләр. Шәфи хатырлады ки, о да бу саат өзүнү билә-билә ода атанларын биридир. Олсун... һәјат ону һара чағырырса кедәчәк...

Әкәр Зүлејхану севирсә, өзүнү ода атмырмы? «Ахы нечә олду бу севдаја дүшүм?! Ахы хан мәнә нечә гыз верәчәк, нәјимә верәчәк? Үрәјимлә бачара билмирәм...»

Бирдән-бирә ағлына гәрнбә бир фикир кәлди. Үрәји титрәјә-титрәјә гәләми көтүрүб тәләсик јазмаға башлады. О, јаза-јаза хатырлады ки, нечә илләрдән бәридир ки, бу мөвзу думанлы шәкилдә онун бејниндә долашыр, өз ани парлаглыгы илә гәлбини һәјәчанландырага өтүб кечирди. Шәфи һеч заман бу парылтыны тута билмирди... Инди исә... Шәфи һисс едирди ки, бәлкә дә бу кичик ше'р онун јаздыгларынын ән көзәли олачаг... Ахы һеч бир ше'рдә онун һәјаты, талеји белә парлаг, ајдын вә көзәл шәкилдә әкс олунмамышды.

О јенидән мүтәккәјә дирсәкләниб думанланмыш көзләрини сағдан-сола хәтләр үстә кәздирмәјә башлады.

Гәлбимлә ағлымын өзкә јолу вар,
Һәрәси бир јолда пуч едәр мәни.
Бирис севдадан узаглашдырар,
О бири севдаја туш едәр мәни.
Ағлым кечә-күндүз јазыг гәлбим
Данма данлајар, данма ғынар,
Гәлбимсә севдалы пәрванә кими
Ешгин атәшиндә алышар, јанар.

Елә бил шам да ону көзләјирмиш. Ше'р гуртаран кими о да әријиб јаваш-јаваш көзәрди. Шәфинин һүчрәси мәсчидин башга һүчрәләри кими зүлмәтә гәрг олду.

Шәфи җатаға кириб, җарпагларын пәнчәрэдән ахыб кәлән хышылтысына гулаг асмаға башлады. Һәмишәкин-дән чох тез јухуҗа кетди.

8

Фәјтон җырғалана-җырғалана кедир, Ибраһим хан да-на ағыр дүшүнчәләрә далырды.

...Демәли, Һачы Мейдигулу да өләрмиш. О гәдәр эзәб-эзијјәт һәдәр кетди. Киши чәфа чәкди, әчәл софа-сыны көрмәјә аман вермәди. Еј бивәфа дүнја, дағ кими киши... Кимни ағлына кәләрди.

Әслиндә хан, Һачы Мейдигулунун өлүмүнә јанмырды. Нә исә бу «өлүм» сөзү она хош кәлмирди. Өлүмдән гор-хурдуму?

...Еһ чәһәннәмә ки... Бирчә Әбүлфәз бөјүјүб боја-ба-ша чатсајды... Зүлејха һеч, өзкә чырағы јандырандыр. Бәс Зејнәб нечә олачаг?.. Еһ, дејәсэн лап хәрифләмишәм.

— Фрррее!

Фәјтончу бәркдән чығырыб гырманчы һавада ојнат-ды. Атлар фынхырыб Шаһсөвәнлә Шәрәфаны арасында-кы дүз јола чыхды.

Хан хәјалдан ајрылыб әтрафына бахды. Тахта һасар-лар, ағачлар арасында кизләнмиш алчаг чиж кәрпичли евләр, атлы, ешшәкли јолчулар... Габагдан бир ешшәкли кәлирди. О гәдәр узун иди ки, ајаглары аз галырды ки, јерә дәјси. Хана мәнсуб олан Гаратәпә кәнд әһли Алы кишијә охшајырды. Бәлкә елә одур. Фәјтон ешшәкчијә чатанда хан әјилди. Анчаг онун Алы киши олуб-олма-ғыны ајырды едә билмәди.

— Әшиши, чәһәннәмә ки...

Фәјтон һүндүр һасарлы бир гапы ағзында дајанды. Һәјәтдән көк, гырмызсыфәтли бир нәфәр чыхды. Һачы Мейдигулунун Шәмкирдә јашајан гардашы Исфәндијар иди.

Хан јерә дүшүб фәјтончуја сары дөндү:

— Истәјирсән көзлә, истәјирсән бир аздан кәләрсән.

— Хан сағ олсун, көзләмәсәм јахшыдыр.

Ибраһим хан бир сөз дәмәјиб, гапыја сары кетди. Са-лам вериб һәјәтә кечди. Һәјәт нөкәрләрлә, әммамәли адамларла долу иди. Гыраг-бучагда јашмаглы гадынлар

көрүнүрдү. Һамынын сифәти тутгун иди. Гоз ағачынын алтында хејли гојун бағланмышды.

Хан ејванда башмагларыны чыхарыб, о бириләрә га-рышмасын дејә көтүрүб диварын јанына гојду. Јусир тәсбәһини чыхарыб отаға кечди. Кәңчәнин бүтүн мәш-һур адамлары—ханлар, бәјләр, шејхләр, үләмалар бу-рада иди. Ханын саламына чәваб олараг бир нечә та-ныш башыны тәрпәтди. Мәрһумун кичик гардашы де-шәкчә кәтириб сәрди, хан отурду. Онун бир јанында мә-шәди Бағы, о бири јанында исә молла Чаббар отурмуш-ду. Ханла үзбәүз отуранлар исә ахунд Сәдрәддинлә газы Әбдүлгәдир иди.

Газы башыны ашағы дикиб гашгабаглы һалда тәсбәһ чевирип, Шејхүлислам исә һәрдәнбир тәрс-тәрс Ибраһим хана бахыр, газыја нәсә дејирди. Газы да башыны јыр-ғалајыр, дејәсэн тәсдиг едирди. Хан ахундун бахышла-рындан јахшы бир шеј көзләмәјиб, мәшәди Бағыја сары дөнүб јаваш сәслә сорушду:

— Рәһмәтлик нә вахт кечиниб?

Мәшәди Бағы һәмсөһбәт тапдығындан разы һалда өскүрдү!

— Обашдан!

— Бәс нијә белә тездән дәфи еләјибләр?

— Ахунд белә мәсләһәт көрүб. Дејиб ки, истидир, сахламаг күнаһдыр.

Хан башыны јырғалајыб көзалты ахунда бахды.

...Бу зәһәр тулуғу нијә мәнә белә бахыр?

Адамлар кет-кедә чохалыр, өзләрини артыг сајанлар мәрһумун гардашларына башсағлығы вериб кедирдиләр.

— Еһ, дүнја белә дүнјадыр...

Ахунд јекә, ағ әммамәли башыны галдырды. Кичик, көј көзләрини бир-бир отуранларын үстүндә сахлады.

— Өлүм, гашнан-көз арасындадыр. Ким олурсан ол, кеч-тез аллаһын дәрһаһына гәдәм басачагсан,—һагг-һесаб орда башланачаг. Вај о шәхсин һалына ки, дүнја-ја ујуб бешкүнлүк өмрүнү ибадәт әвәзинә кефә, нәш'әјә гуршаныр.

Ахунд нәһс-нәһс ханын үзүнә бахырды. Газы да ачы-ачы күлүмсәјирди. Ибраһим ханын рәнки ағармышды. Бүтүн мәчлис нәсә баш верәчәјини һисс едиб сүкута далмышды.

Ахунд, нәһәјәт, чәнәсини ситкәләјәрәк:

— Ибраһим хан, ешитмишәм гызына мирзә көтүрмүсән,—деди.

Ханын бурун пәрәләри кәрилиб-жығылды.

— Бәли. Мирзә Шәфини.

Белә саймазжана әкс-һүчүм көрүнүр, ахундун хошуна кәлмәди:

— Хан билирми ки, бу Мирзә Шәфи дежилән мүртәд һансы јуванын гушудур?

Хан боғуг сәслә:

— Хејр,—деди.

— Елә исә бил. Сәнин гызына гуран охудацаг бу шәхс, нозәнбиллаһ, нә аллаһ таныжыр, нә пејғәмбәр, нә гуран билир, нә китаб...

Мәчлисдән наразылыг вә һәјечан далғасы кечди. Ибраһим хан гәзәбдән әсмәјә башлады. Ағзы елә бил килдләнди.

— Ај хан...

Газы Әбдүлгәдир вәзијјәти белә көрүб һәлим сәслә мүбаһисәјә гарышды:

— Әлбәттә, ахунд бу вағиәдә сизи кунәһкар саймыр. Чүнки ола биләр ки, о ламәзһәби һеч танымамыш ола-сыз вә јанки ону сизә ајры чүр гәләмә верәләр. Ахундун гәрәзи одур ки, сизи хәбәрдар еләсин...

— Бәли, бәли, еләдир ки вар!—дејә, бир нечә сәс дә газынын сөзләрини тәсдиг еләди.

— Мән шүбһә еләмирәм ки, о мүртәд өз симасыны кизләдә билмишдир.

Ибраһим хан һамынын һејрәтли нәзәрләри алтында өзүнү елә алды. Газы әлинин ишарәси илә ајаг үстә дуруб мәчлисә гуллуғ еләјән чаваны чағырыб габағындакы долу пијаләни хана көндәрди. Лакин хан шәрбәти ичмәди, јериндә дикәлиб үзүнү ахунда тутуб ағыр-ағыр:

— Мән,—деди,—Мирзә Шәфинин дилиндән һәлә ки, аллаһымыза, динимизә даир һеч бир налајиг сөз ешитмәмишәм. Ејби јохдур, гајыдыб онунла сөһбәт еләјәрәм. Анчаг бир шејдән горхурам.

Ахундун көзләри бәрәлди.

— Горхурам ки, ахундун дедикләри сәһиһ чыхмаја...

— Нечә?

Ахунд үзүнү мәчлисә тутду:

— Сизин ичиниздә Шәфинин мөл'ун, бабы олдуғуну билмәјән вармы? Һансымыза мөл'ум дежил ки, о һачы Абдулланын ән јахын ашнасыйды. О һачы Абдулланын

ки, Мустафакилдәки мәчлисдә көрүн дуруб нә деди: нозәнбиллаһ, әкәр һәр шеј аллаһын һөкмүндәдирсә нијә бизи кунәһкар едиб бәләја салыр? О, һачы Абдулланын ки, Әләддин ханкилдә белә деди: әкәр шәраб ичмәк кунәһса, бәс нијә шәриәт китабында јазылыб ки, чәннәтдә чајлардан су јеринә шәраб ахачаг!

Мәчлисдән һәнирти кечди.

— Һеч бир пешә саһиби олмајан бу адамын орда-буруда, шәһәрин мө'тәбәр үләмаларынын, пејғәмбәр өвладларынын далынча һәдјан данышмагдан савајы мәшғулијјәти јохдур?

Мәчлисдән тәсдигедичи сәсләр ешидилди. Бу сәсләрдән ахунд руһланды.

— Әкәр булар кифајәт дежилсә, хан адам көндәриб о ламәзһәби чағыра биләр.

Ибраһим хан ани олараг фикрә кетди. Тәбиәтән әһли-кеф адам олан хан бир тәрәфдән чох марағлы мүбаһисә олачағыны һисс едиб әјләнмәк истәјир, бир тәрәфдән дә Шәфидән архајын дежилди.

Ахунд разы һалда газыја бахды. Әбдүлгәдир јенә башыны јыргалајырды. Сәдрәддинин додағларындакы ачы тәбәссүмү көрән хан гәти һәрәкәтлә:

— Хуб,—деди,—фајтон бајырда көзләјир. Фајтончуја дејин, кедиб мәним адымдан Шәфини чағырсын.

Мәсчиддән уғулту кечди. Разылыг вә е'тираз сәсләри ешидилди. Ахунд гапыда дајанмыш чавана сары дөндү.

— Көндәр чағырсын!.

Гапы ағзындакы чаван:

— Һардан чағырсын ону, ја ахунд?—деди.

— Һарда олачаг?

Ахунд истәһза илә ағзыны әјди:

— Ја мәсчиддә олар, ја дә мејханада...

Оғланын гашлары тәрпәнди. Мәчлисдә пыгғылты ешидилди. Ахунд чавабындан нечә бир мәнә чыхдығыны инди һисс едиб өскүрдү. Фикрини ајдынлашдырыб деди:

— Кәрәк Әбдүррәззаға тапшырым ки, ону мәсчиддән говсун. Гој кедиб күчәләрдә јатсын.

Јарым саатдан сонра Шәфи гапы ағзында иди. О, салам вериб мәчлисә ити нәзәр салды. Ханы көрән кими рәнки азча дәјишди. Ханын гәрибә, сынајычы нәзәрләрини көрүб, мәсәләнин нә јердә олдуғуну тәхмини олараг анлады. Гәлбиндә, бејниндә бирчә фикир гәрар тутду.

Зүлөжанын хэтринэ нечэ олурса-олсун ханын рэгбэтини газанмалдыр.

Бундан јахшы фүрсэт элэ дүшмээди.

— Мирзэ,—хан гэсдэн, ахундун ачыгына Шәфини белә мөһрибан, нәзакәтлә чагырды.—Ахунд иддиә еләјир ки, сән динсиз, аллаһсыз, кафирсән. Мәним нә сәни мүдафиә еләмәјә, нә дә ахундун сәзләрини тәсдиг еләмәјә һаггым јохдур. Чүнки бу барәдә сәндән һеч бир сөз ешитмәишәм. Ахундун бујурдуғуна көрә сәни чагырдылар ки, өзүнүн нә мөзһәб саһибни олдуғуну бәјан еләјәсән.

Ахунд динмәдән көзләрини Шәфијә зилләјиб бахырды.

Шәфи һисс етди ки, хан онун тәрәфиндәдир. Буна көрә дә һејли сакиг һалда деди:

— Мән ахунд һәзрәтләриндән сорушмаг истәјирәм ки, аја ахундун өзү мәним дилимдән налајиг, динә хилаф бир сөз ешидибми?

Ахунд Сәдрәддин көзләри кениш ачылмыш һалда һәлә дә бахырды. Онун бахышлары елә бил дејирди: «Сән бунун һәјасызлыгына бах, көр бир нечә данышыр да...»

Ахундун көзләри гыжылыб ох кими Шәфинин үзүнә санчылды.

— Сән аллаһын гүдрәтинә шәкк кәтирмәсән јахшыдыр. Јохса, ағам Әмирәлмөһминин гырмызы көзләринә анд олсун ки, бир дуа охујуб сәни даша дөндәрәрәм.

Шәфи башыны азча јырғалады, өтәри олараг күлүмсәди вә чамаатын ешидәчәјинә әмин олараг чох сакигчә:

— Ахунд аға даһа әли чатан ишләрә, даһа имканы олан шејләрә әл атса, мәсәлән, гаранлыг күчәдә башыма кисә атдырыб боғдурса, јахуд бир аз хәрч чәкиб фәјтоһу үстәмә сүрдүрсә, даһа мүнәсиб олмазмы?—деди.

Мәчлисдә тәрпәниш јаранды, сонра јенә нәфәсләрдән башга һеч нә ешидилмәди.

Ахунд додагларыны гәрибә тәрзәдә јумрулады.

— Мән сәнин чох һәјасыз, чох маһир шәр атан олдуғуну ешитмишдим. Анчаг бу гәдәр јох... Амма мәнн һөвсәләдән чыхара билмәзсән. Шүкүр аллаһа ки, сәнин кими мүртәдләри чох јола салмышыг. Бир дә сәнә нә дејәсән? һачы Абдулланын көкү үстә битән от, анчаг сәнин кими ола биләр.

— Ахунд дүз бујурар. От өз көкү үстүндә битәр. Јохса аз гала күндә бир ев чапан бә’зи адамлар ахырда кәлиб һөрмәт вә иززәт саһиб олмазды...

Газы Әбдүлгәдир јасты-јасты данышды:

— Сәнин јашыдларын кими нә евин-ешијин, нә дә изәтин, һөрмәтин вар. Она көрә һамыја шәр атырсан ки, үрәјин сојусун.

Шәфи газынын ајры јолла һүчума кечмәк истәдијини билиб истәһза илә күлүмсәди.

— Белә де...

Шәфи нәдәнсә гызарды, гашлары чатылмыш Ибраһим хана бахды.

— Мән һеч бу барәдә фикирләшмәишдим... Нејләмәк олар, газы һәзрәтләри... Аллаһ-тала көрүнүр өз бәндәләринә ики чүр сәрвәт верир. Бирини ағылдан, дүшүнчәдән мөһрум едиб вар-дөвләтлә јүкләјир, о бирини исә вар-дөвләтдән мөһрум едиб, ағылла, зәкајла тә’мин едир...

— Бала, сән һардан белә ағыл саһибни олдун?—Бурда газы көзләрини бәрәлтди.—Нә јапышмысан бу ахундун јахасындан?... Сән нә һүнәрлә онулла ағыз-ағыза верми-сән?

Ахунд Сәдрәддин газынын ону јенидән мүбаһисәјә чәкмәјиндән разы галмајараг гаш-габағыны төкдү. Анчаг газы она әһәмијјәт вермәди. О, бир охла ики һәдәфә вурмаг истәјирди. Бир тәрәфдән, өзүнү мүбаһисәдән кәнарда гојур, дикәр тәрәфдән, онун дүшүндүјүнә көрә мүбаһисә еләјәнләр бир-бирләринин пахырыны ачагагдылар ки, газынын да истәји бу иди.

— Доғру бујурарсунуз, газы аға! Ахунд чох бөјүк затды. Чох бөјүк һүнәр истәјир ки, аллаһдан горхмајыб мәним кимиләрин фәлакәти үстүндә өз сәадәт мүлкүнү учалтмағы өзүнә рәва биләсән. Бир дә, көзләрә бу гәфләт пәрдәси чәкилмәсәјди, аллаһын мәзлум бәндәләри елә мәтләбләрдән хәбәрдар ола биләрдиләр ки, бу күн чохлагы әммамәни бөрклә дејишмәјә мәчбур оларды.

Мәчлисә сүкут чәкмүшдү. Она көрә јох ки, онларын һамысы Шәфини баша дүшүр вә ја тәгдир едирди... Садәчә олараг тамаша марагы иди. Чох гәрибә иди ки, ахунд да сусуб гырпымысыз нәзәрләрә она бахырды.

Ахунд гәзәбинни зорла боғуб тәмкинлә:

— Сәнин орда-бурда бүтүн күнү данышдыгларыны бир јана гојурам,—деди,—аллаһа шүкүрләр ки, ше’рләрип дурур. Онларын ки, сәнә мәнсуб олдуғуну инкар едә билмәзсән?

— Ахунд һансы ше’рләри нәзәрдә тутур?

Шәфинин сәсиндәки архаыпчылыгы керн чәкилмәк кими баша дүшән Сәдрәддинни гәзәб долу сәси учалды:

— О ше'рләрнни ки,—ахунд сәсини кет-кедә учалды—онларда нозәнбиллаһ, аллаһа, пејғәмбәр әлејһиссалама өз мурдар сөзләринлә һүчүм еләјирсән... О ше'рләрнни ки, онларда шәриәтин мүгәддәс гајда-ганунларынн лаға гојурсан. О ше'рләрнни ки, онларда аллаһ адамларынн, шејхләри, моллалары, сејидләри, үләмалары мәсхәрәјә гојурсан. О ше'рләрнни ки, халгы шәраб ичмәјә чағырырсан. Кифајәтдир, ја јох?

Шәфи нечә олдуса јенә Ибраһим хана бахды. Ханнн көзләри бөјүмүшдү. Анчаг о, Шәфијә дејил, ахунда бахырды. Шәфи дә һәмән сәмтә бахды. Ахундун додагларыннда кинајәли бир тәбәссүм вар иди. Нәһајәт, Шәфинин адамы һөвсәләдән чыхаран лагејд вә инамлы сәси ешидилди.

— Мән неч вахт бөјүк аллаһын, пејғәмбәрнн, әсил үләма әһлинин әлејһинә ше'р јазмамышам. Әкәр ахунд елә бир ше'римн билирсә, гој бу мәчлис габағында охусун.

— Мән сәнин мүзүрр ше'рләрннин дағарчыгы дөјүләм!

Шәфи архаыпчысына күлүмсәди.

— Елә бир ше'ри неч ким охуја билмәз. Анчаг мәним башга мәзмунда ше'рләрим вар ки, онлары һамы охуја биләр. Чүнки онлар доғрудан да јазылыб. Әкәр мәчлис әһли истәсә бир нечәсини елә өзүм охујарам.

— Охусун, охусун!—дејә јер-јердән сәсләр ешидилди.

Шәфи јенә Ибраһим хана бахды. Ханнн көзләриндәки марағы көрүб дахилиндә елә бил нәјинсә алышдырынн һисс етди.

О һәмишә олдугу кими јенә көзләрини азча гыјды:

Шикајәтми едим, күлүммү билмәм,
Дүнјанын јарысы дәррақәдән кәм.
Едир утанмадан, ејләмәдән ар,
Мин бир ахмағын сөзүнү тәкрар.
Јох, сәни мәдһ едим, гој еј јарадан.
Ки, тутмуш дүнјаны бу гәдәр надан.
Етмәсәјдин бизә бу мәрһәмәти,
Олмазды әглин дә гәдри, гијмәти!

Мәчлисдән гәһгәһә гопду. Чүнки мәчлисдәкиләринн неч бири өзүнү надан һесап етмирди.

Шәфи ахунда сары бахды:

— Мән күман еләмирәм ки, ахунд инди охујачағым бейтдәки һәчви руһаниләрә гаршы јазылмыш һесап етсин.

Јер-јердән сәсләр ешидилди:

— Оху!

— Оху!

Дүзлүклә алчағлыг чарпышан заман,
Алчағлыг нәдәнсә газаныр һәр ан.
Чүнки алчағларчүн ән алчаг ишләр,
Алчағлыг дејилдир, һүнәрдир, һүнәр!

Мәчлисә сүкут чөкдү. Ахунд Сәдрәддин бу сүкутдан истифадә едәрәк, зәһәрли бир тәбәссүмлә:

— Бәс шәрабдан нијә охумурсан?

Шәфи ани дүшүнчәдән сонра:

— Хәтриниз истәјирсә охујарам,—деди.

Ширин, ачы һисс кими
Шәраб һәр гәлбә кирәр.
О бизим руһумуза
Севинч, кәдәр кәтирәр.
Горхмадан дејирәм мән:
Шәраб јағыша бәнзәр,—
Палчыг олачағдыр о,
Палчыга јағса әкәр.
Айма бизим бу јағыш—
Көјүн гүдрәтилә, бах,
Тарлаја јағса әкәр,
Дөнүб сүнбүл олачаг!

Бајагдан сусан газы нәһајәт башыны галдырыб ачыгла:

— Ја ахунд, бура мүбаһисә јери дөјүл.—Бир салават хәтм еләјәк.

— Аллаһын мәсәлли әл'а Мәһәммәд...

Һамы салават чевирди.

Ахунд өз сәһвини инди баша дүшүб башыјла гапыја ишарә едәрәк:

— Јахшы, кет!—деди—сәнинлә сонра ајырды еләјәрик.

Шәфи, Ибраһим ханнн үзүндәки разылыг ифадәсинин тә'сири алтында чөлә чыхды. Сәрин күләк тәрләмиш үзүнү, синәсини ошады. О, чијәр долусу нәфәс алды.

Адамлар гашгабағлы һалда арамсыз олараг чырылдајан күчә гапысындан кирир, чыхырдылар.

Ибраһим хан арвадларыҗла Зејнал ханын оғлунун то-
жуна нә апарачағы баредә сөһбәт едирди. Арвадларын
бири дөрд ерчәк апармағы, о бири исә пул атмағы мәс-
ләһәт көрүрдү. Хана галса, һеч тоҗа кетмәзди. Анчаг
һампалыг гојмурду. Чүнки арвадларын өјрәндиҗинә кө-
рә һашым хан үч тоғлу апарачагды. Лүтфиҗан хан он
әшрәфи, Пиргулу хан исә генерал Паскевичин бағыш-
ладығы гызыл зәнчири сааты атачагдылар.

Бир дә Зејнал ханын Шушада јашајан гардашы
Кәнчә началники илә ашна иди. Хан нејпушу кәнара го-
јуб чығырды:

— Һашым хан она көрә үч тоғлу апарыр ки, үч оғлу-
на тој еләјчәк, Пиргулу хан она көрә јараналын бағыш-
ладығы гызыл зәнчири саатына атачаг ки, дөрд гызы
вар. Бәс мәним нәјим вар?

Кишвәр ханым әлијлә түстүнү көзләриндән говуб:

— Сән аллаһ, аз үфүр, көрәк нејләјирик!—деди.

Әлимәрдан јекә башыны ичәри узатды:

— Шәфи кәлиб.

Кишвәр ханым башыны јырғалады:

— Быј, бу башы батмамыш нә тез-тез кәлир.

Хан нәш'ә илә әлини узадыб чығырды:

— Чағыр, чағыр...

Кишвәр ханым дилләнди:

— Зүлејха ахы јатыб дејәсэн.

Хан онун сөзүнә әһәмијјәт вермәди:

— Јахшы, нечә дејирсиз еләјин. Кәдин икиниз бир гә-
рара кәлин. Бу тојларда шеј вермәји дәб саланын...

Хан бурада бәрк сөјүш сөјдү. Сонра јериндә дикәлди:

— Чыхын кәдин, бир гәлјан долдуруб көндәрин.

Кишвәр ханым дејинә-дејинә ајаға галхды:

— Бу мирзә һачандан белә әзиз олду...

Бу вахт Шәфи јан отагда көрүндү. Хан ичәридән:

— Кәл, кәл!—деди.

Шәфи гапыда арвадларла гаршылашды. Зејнәб ханым
јенә һәмнишәки кими она бахмадан күлүмсәјирди. Тәбәс-
сүм елә бил додагларына јапышмышды.

— Кәл, кәл, ај Шәфи!

Шәфи илк дәфә иди ки, адынын белә мәнәббәтлә чар-
рылдығыны ешидирди. Амма һисс етди ки, хан онун гы-
за олан мәнәббәтини дуја биләр.

Хан дөшәкчәни кәстәрди:

— Отур, дүнән сәндән јаман хошум кәлди. Һә,—хан
онун үзүнә бахмагда давам едәрәк,—демәли сән беләј-
мишсән.

Шәфијә елә кәлди ки, хан онун үзүндә нәсә ахтарыр,
нәсә көрмәк, охумаг истәјир.

— Һә, даныш көрүм нечәсэн, ишләрин нечә кәдир?

— Нијә, пис дејил.

Хан дүнән мәчлисдәки һалыны хатырлады:

— Пис дөјүлсә, бөјүк шејдир...

Әлини Шәфинин күрәјинә вурду:

— Көпәк ушағына нә дағ чәкдин! Лап үрәјимдән олду.

Шәфи башыны галдырыб ачы-ачы күлүмсәди. Демәк
истәди ки, елә мәни бу күнә салан да о чүр һүнәр саһиби
олмағымдыр. Анчаг һисс етди ки, бу сөзләрлә ханын нә-
зәриндә нәсә итирә биләр. Буна көрә сусду. Сонра ханын
интизарла она бахдығыны көрүб, данышмаг лазым ол-
дуғуну һисс етди:

— Хан сағ олсун, башга әлачым јох иди. Јохса мәни
даш-галаг еләјәрдиләр.

Хан көзләрини кениш ачыб марагла она бахырды.

...Демәли, бу адам ағыл вә һүнәринин һәлә онда би-
рини кәстәрә билмир...

Шәфи ханын әтли үзүндә Зүлејхадан һеч бир ни-
шанә көрмүрдү.

— Анчаг билирәм ки, ахунд буну мәнә бағышламаја-
чаг. Белә адамлар фүрсәт дүшәндә әгрәб кими санчма-
салар, раһат олмазлар.

Нөкәр әлиндә гәлјан гапыда көрүндү. Хан көзләрини
Шәфидән ајырыб нөкәрә бахды:

— Гәлјаны гој. Дејнән бизә бир шеј көндәрсинләр.

Нөкәр кәдәндән сонра хан Шәфијә:

— Көтүр гәлјаны,—деди—истәјирсән јемәкдән сонра-
ја сахла.

Шәфи Зүлејха илә олачағыны дүшүнүб:

— О гәдәр чәкәни дејиләм!—деди.

Хан јерини раһатлајыб әлијлә һаваны чызды. Јә'ни
«бош сөздүр». Сонра:

— Һә, даныш, сәни көзләјирәм,—деди.

Шәфи чијинләрини атды:

— Нә данышым?

Јахасынын дүмөлөрүнн ачан хан онун сөзлөрүнө эһәмийјет вермэдән деди:

— Дејесән бу күн бәрк истидир. Бәлкә чыхыб ејванда отураг.—Сөзүнүн чавабыны көзләмэдән.—Һә, кедәк!—дејиб һыггылыјла ајага галхды.

— Ај ушаг...

Аддым сәсләри кәлди. Һүсејн көрүндү.

— Бу дөшәкчәләри ејванда сәр. Нәрди дә кәтир.

Нөкәр көзләрини дөјәрәк:

— Ханым ојаныб мирзәни көзләјир,—деди:

Хан әлини јелләди:

— Бәһ, бөјүк иш олуб. Дејнән бу күн дәрс олмајачаг.

Сонра Шәфијә бахыб гәһгәһә чәкди:

— Бу күн мирзәјә мән дәрс верәчәјәм.

Шәфи исә Зүлејханы кәрә билмәјәчәјини дүшүнүб кәдрләнди. Анчаг нэдәнсә гәлбиндәки шәфәг сели дагылмады. Әксинә, бир нечә һәфтә бундан әввәл, бу гәдәр јад, бу гәдәр әлчатмаз олан бу зәнкин аилә инди бирдәнбирә она елә садә вә јахын көрүндү ки, о һәјәчанлы вә мәш'ум бир ојуна дә'вәт олуңубмуш кими, бир анлыг санки горхду... Анчаг керијә јол јох иди. О, ханын ардынча ејвана чыхды.

Исти, гызылы бир сентјабр күнү иди. Шәфи әввәлчә дөшәкчәдә дизләри үстә отурду. Сонра тез ајагларыны чарпаз јығыб әјләшди.

Онлар ејванда нәрд ојнајыр, ашағыдан нөкәрләр, кәнизләр өтүб кечирдиләр. Шәфи кезалты бахыр, онлары нечә меһрибанчасына күлүмсәдијини көрүрдү. Бахышлары тез-тез ејванын о башына зилләнирди. Нәһәјәт, Зүлејха көрүндү. Онун әјниндә илк дәфә һәјәтә кирәркән Шәфинин үрәјини әсдирән мави ипәк дон вар иди. Кирдә сифәти узагдан даһа да јумру көрүнүр, бадамы сачлары исә гараја чалырды. Хан да башыны Шәфинин бахдығы сәмтә сары чевирди. Шәфи тез лагејд һалда зәрләри атды. Хан ани фикирдән сонра:

— Јахшы, дејесән удуздун,—деди,—кет дәрсини де.

Шәфи е'тираз етмәк истәди. Анчаг бунунла ханы даһа да шүбһәләндирәчәјиндән горхуб сусду. Бунунла белә баша дүшүрдү ки, сусмасы да јахшы дејил. Лакин о, даһа чох башга шејдән горхурду. Бу горху, отузиллик һәјатынын даими сирдашы иди. Бу уғурсузлуғ горхусу, үрәјин талан олмағ горхусу иди. Санки тале онун пайы-

на һәр кичик севинчлә јанашы бөјүк бир мә'јуслуг да гојмушду.

Јахшы бәс нијә хан ону дәрс демәјә бурахды?

Јемәкдән сонра хан ајага галхды:

— Јахшы, мирзә, о шәраб һаггында јаздығын ше'рин үзүнү мөнимчин ајдын хәтлә көчүрәрсән. Анчаг һеч билмирәм кимә охудачағам...—Сонра ајага дуруб ону көзләјән Шәфијә бахды:

— Зүлејха һәлә охуја билмәз, һә?

Хан гызынын ады чәкиләркән чаванда нечә тә'сир ојаначағыны өјрәнмәк мәгсәди илә Шәфинин үзүнә бахды. Шәфи башыны галдырмадан күлүмсәди:

— Нә тез?...

Ани сүкутдан сонра хан:

— Јахшы, сән көчүр вер, охутурмаға адам тапылар.

Шәфи Зүлејханын көзләдији дәрс отағына кедәркән, хан дәрин дүшүнчә ичиндә тәсбһ чевирә-чевирә ејванда аддымлајырды.

Ибраһим хан бу уғурсуз мирзәнин Зүлејхаја бәнд олдуғуну һисс етмишди. Гыз ејванын о башында көрүнәркән отуз јашында кәнчин рәнкинин нечә дәјишилмәси, көзләринин нечә һәсрәтлә долмасы ханын нәзәрләриндән гача билмәмишди.

Хан јеканә, һәм дә бу гәдәр көзәл гызынын јохсул бир шаирә верилә биләчәји фикрини һеч ағлына белә кәтирмирди. Анчаг гәрибә бурасында иди ки, о, бу мүдрик вә бәдбәхт кәнчин һәрәкәтинә гаршы гәлбиндә һеч бир гәзәб, кин дүјүмрдү. Гәрибәјди, елә бил онун бу адама гаршы рәғбәти даһа да артмышды. Ахунд Сәдрәддинин дәрсини вердијинә көрәми? Һә... Устәлик ханын зијәфәт мәчлисләри Шәфисиз нечә кечәрди? Һәм дә көзү-көнлү тох адамды. Һәлә индијә кими хандан бир шеј диләмәмишди... Анчаг Зүлејха һара, о һара?! Хан Зүлејханы истәјән вә ја буну һисс етдирән адамлары хатырлады. Әләкбәр ханын ортанчыл оғлу Әбузәр (һејиф ки, сағ ајағы бир аз ахсајырды), Һачы Нәсрулла оғлу Бәшир, доғма гардашынын өкәј оғлу Әлисәфтәр, һамысы евлиешикли, варлы, дөвләтли...

Мирзә Шәфи чох зәиф рәғиб иди.

Даһа бир гәрибәлик ханы һејрәтә салмышды. Она елә кәлмишди ки, Зүлејха бајағ ејвана мүәллимини көрмәк үчүн чыхмышды.

Хан буну јохламағы гәрара алды.

...Анчаг бу күн юх. Лап елэ бу күн, дэрсдэн сонра гызы чагырыб бир сөһбэт еләјерэм. Елә шеј оларса, кизләдэ билмэјечэк, дилијлә дэ, көзләријлә дэ билдирэчэк...

Хан өзүндэн разы һалда һөкөри чагырыб базара көндөрмөк истэди. Сонра гэрарыны дәјишди.

«Өзүм кедим ки, фикрим дә бир аз дағылсын».

Шәфи отаға кирэндэ Зүлејха алчаг тахт үстө отуруб бир ајагыны ашағы салламышды. Гызын отурушуну вә јерә зилләнмиш нәзәрләрини көрүб Шәфини истәр-истәмәз күлмәк тутду. Аллаһ, бу гыз ки, лап ушагдыр! О, Зүлејхаја бахды, бахды, анчаг һеч бир сөз демәди. Сонра алыб гызын јазыларыны нәзәрдән кечирди. Қобуд нахышлара охшајан һәрфләр... Шәфијә елә кәлди ки, элиндәки адичә јазы дејил, севки мәктубдур.

Зүлејха јаздығларыны охујуб, көзалты отагда варкәл едән мүәллиминә бахырды.

Бу күн она нә олуб? Атамла сөһбәт еләјир, нәрд ојнајыр, јемәк сәјир, бүтүн бунлардан сонра нијә белә гајғылыдыр? Бәлкә атам үрәјинә тохунан бир сөз дејиб?

Гызтәсдән һәрфләри бир нечә дәфә тәһриф еләди. Бу нәдир? Мүәллими дејәсән гулаг асмыр, далғын-далғын бахыр, дүшүнүр. Зүлејха сусду.

Шәфи гыза сары дөндү:

— Нә олду?

Зүлејха додағларыны бүздү.

— Сән ки гулаг асмырсан!

— Бағышла, фикрим ајры јердәјди.

«Ајры јердә...» Зүлејха бу ајры јерин һара олдуғуну билмәк истәди. Гыз башыны галдырды. Дону синәсиндә тарым чәкилди. Көзләри рәнкдән-рәнкә чалды. Шәфи күлүмсәди.

— Јахшы, оху, даһа фикрим башга јердә олмаз...

Зүлејханан чәнәсиндән бир аз јухарысы алланды. Гыз јенидән охумаға башлады. Шәфи бүтүн ирадәсини топлајыб гулаг асырды. Зүлејха көзләрини ајдын ачыр, Шәфи исә о бахышларда өз сәадәтинин шәфәғләрини ахтарырды.

— Јахшы бәсдир...

Шәфи кәлиб гызла үзбәүз отурду. Пәнчәрә дэ, гапы да ачыг иди.

Ејванда һүсејн көрүндү, сонра гуллуғчу гызлар ке-

чиб кетдиләр. Шәфи һәр дәгигә ханын кәлмәсини көзләјирди. Дәгигәләр өтүр, хан исә көрүнмүрдү.

Чавабсыз бир суал амансызчасына Шәфинин бејинни дејәчләјирди. Хан нијә бирдән-бирә дәрсә ичазә верди? Өзү дә маним Зүлејхаја бахмағымдан сонра... Бәлкә мәним севкимә мане олмаг истәмир? Бәлкә гызы мәнә вермәјә разыдыр? О бу суалларын нә гәдәр чәфәнк вә күлүнч олдуғуну һисс едир, анчаг јенә үрәји илә бачармырды. Аһ, белә олсајды, нечә јахшы оларды! Шәфи дунјаны бир-биринә вуруб иш дэ тапар, ев дэ аларды. Тәки Зүлејханы она верәјдиләр...

Зүлејха вәрәги Шәфијә сары сүрүшдүрдү.

— Бәс «чим»ин нөгтәси һаны? «Јеј»и «каф»ла нијә бирләшдирмисән? «Те» ахырда белә јазылармы?

Гыз алнына дағылмыш сачларыны гарышдырараг:

— Еһ, фикрим башга јерә гагыр!—деди.

Шәфи күлдү. Гызын нәјә ишарә вурдуғуну баша дүшүшдү. Амма бир сөз демәди.

— Јахшы, ардыны јаз...

Зүлејха додағларыны сыхыб башыны әјди. Әли сағдан-сола вәрәг үстә кәзмәјә башлады. Шәфи үркәк-үркәк чөлә бојланырды. Неч ким көрүнмүрдү. Көрәсән гызза бир сөз десинми? Бирдән һүркүб гагыр, ја Шәфинин көзләмәдији бир чаваб верәр, сонра?..

Зүлејха һәрдәнбир башыны галдырыб, мүәллиминин үзүнә, көзләринә бахырды, күлүмсәјирди. Шәфинин бу сәбәбсиз тәбәссүмдән бүтүн варлығы учунурду. О һеч заман сәадәти, илләр узуну бу гәдәр һәсрәтгидә олдуғу сәадәти индики кими јахындан дујмамыш, бу гәдәр јахынлығында һисс етмәмишди. Шәфи бу јердә гызы итирмәјин нә олдуғуну тәсәввүр едиб, дәһшәтә кәлди.

О, башыны голлары үстә гојуб, бир анлыг көзләрини јумду. Гагыб кетсинми? Һара? Башыны галдырды. Зүлејха һәр шејдән хәбәрсиз һалда јазырды.

Нәһајәт, гыз башыны галдырды. Бу нәдир? Нијә мүәллиминин көзләринин рәнки дәјишиб. Ора елә бил күл төкүлүб. Елә бил орда нәсә јаныб гуртарыб... Бәс о ичәридекиләр нәдир белә бәрг вурур? Көз јашларымы?

— Јахшы, Зүлејха, бәсдир. Талшырығларымы јахшы-јахшы јазарсан. Сағ ол!

Шәфинин бу сөзләри демәси илә отагдан чыхмасы бир олду.

Гыз јериндә донмуш һалда мүәллиминин сәсиндәки-

лэри арашдырмаға башлады. Бу нечә сәс иди? Она бу күн нә олуб белә? Јох. Гөкмән атамла араларында нәсә олуб? Бу нечә «сағ ол» иди? Елә бил даһа мәни көрмә-јәчәкди!..

10

Ахшам чагы иди. Хөзанын мејдан суладыгы, чичәкләри, јарпаглары саралдыгы бир күн... Шәфи башыны көксүнә әјиб үстү мәрмәрли бир гәбрин ајаг тәрәфиндә дајанмышды. О, артыг алты ил иди ки, һәр чүмә ахшамы кәлиб үч гәбрә баш чәкирди. Әввәлчә анасыјла атасынын, сонра исә һачынын... Ата-анасы һаггында хатириндә чох аз шеј галдыгындан онлар һаггында чох да дүшүнә билмирди. Һачы һаггында исә дүшүнәркән хатирәләр дәниз далғалары кими түкәнмәк билмирди. Ахы әслиндә Шәфијә аталыг еләјән о олмушду. Тәкчә аталыгмы еләмишди? Јох, бу мүгәддәс адам Шәфинин досту, гардашы, мүәллими, һәмдәми иди. Шәфи һәр чүмә ахшамы кәлиб бир һәфтәлик севинч вә кәдәрләрини бу гәбирлә бөлүшдүрүрдү.

Алты ил. Бу алты ил бә'зән Шәфијә узун, чох узун, бә'зән дә алты күн гәдәр јахын кәлирди.

Шәфи гаршысындакы мөзара бахыр, мүдрик вә мөһрибан һачынын бу торпаг алтында узандыгыны вә бир даһа галхмајачагыны тәсәввүр етдикчә дөһшәтә кәлирди. Ахы бу нечә ишдир? Бејин дагылыр, үрәк парглајыр.

...Һачы, һачы, һаны сәнин мүдрик, мөзәли сөһбәтләрин? Һаны адама јухуну унутдуран дадлы-дадлы «Мин бир кечә» һағылларын? Һаны Бағдад?

Һачы, сәнин бу гәдәр севдијин Бағдад јенә һәјатла, мәчәра вә һағылларла гајнајыб дашыр... Сәндән дә әввәл дүнја вар иди. Һачы, сәндән сонра да вар. Сәнин кетмәјинлә дүнјада нә дәјишди? Һеч шеј.

Чәфакеш чанымдан мән чана кәлдим,
Сәдәләвһ көнлүмдән фәгһна кәлдим.
Мәнсиз дә дүнјанын иши кечәрмиш,
Әчаба, нә үчүн чаһана кәлдим?

Һачы, сәнин дедикләрин дүз чыхыр. Тәле мәнә әрмаған көндәриб. Һачы, он дөрд кечәлик ај кими бир гыз. Ахы сән һәмишә дејәрдин: мирзә, сәнин бәхтинә бир гыз

чыхачаг ки, бүтүн Кәнчә тамашасына кәләчәк. Аллаһ сәнә рәһмәт еләсин, һачы! Сән доғрудан да пејғәмбәрдин. Һәлә ки, сәнин сөзләринин хилафына һеч бир әләмәт көрүнмүр. Бирчә шејдә сөзүнә бахмадым ки, инди дә чәзасыны чәкирәм. Сән мәнимчин ев алырдын, разы олмадым. Дедим өзүм газаныб тикдирәрәм. Нә билим. Инди бирдән мәсчиддән дә говсалар? Ахы даһа онлара лазым дејиләм. Даһа китаб үзү көчүрмәјә еһтијач јохдур. Нечә ил мәсчид һүчрәләриндә көзүмүн ишығыны чәфәнк-чәфәнк китаблар үстә әритдим.

Башыны галдырды. Ала-була булудларын арасында сәма көрүнүрдү. Булудлар дагыныг һалда һараса тәләсирдиләр. Күләк јарпаглары гопарыб күл ләчәкләри кими, адлы-адсыз гәбирләр үстә сәпирди. Елә бил тәбјәт заманын гатлары арасында чүрүјән, унутулмуш гурбанларыны јад едирди... Јарпаглар Шәфинин үстүнә төкүлүр, башына, чийнинә гонурду...

11

Ибраһим хан ахшамүстү Зүлејханын отагына кәлди. Гыз алчаг, јумшаг тахт үстә узаныб тапшырыглары јазырды. Һәр шеји унутмуш кими, сөзләри јаза-јаза тәләффүз едир, тәкрарлајыр, арада исә маһны охујурду.

Ибраһим хан гапыда дајаныб гызына тамаша едирди. О, гызыны һәлә һеч вахт охујан көрмәмишди. Бәлкә дә әһәмијјәт вермәмишди вә ја тәсәдүф етмәмишди. Зүлејха пәсдән, о гәдәр көзәл охујурду ки, маһнысына ара верәркән хан сәбирсизликлә онун јенә нә вахт охујачагыны көзләјирди. Јох, дејәсән бу сакит мирзә өз ишини көрмүшдү. Ханын гашлары зәһмлә ашагы енди...

Бу нечә олуб? Бу кәда оғлу мәним гызымы нечә јолдан чыхарыб? Анд олсун аллаһыма ки, әкәр о өз дилијлә гызын ағлыны башындан чыхарыбса, вај һалына! Јох, гыз өзү она бәнд олубса, онда ишим јохдур. Көрәк өзүнү нечә апарыр...

Зүлејха сәс ешидиб нәғмәсини кәсди, башыны галдырды. Хан күлүмсәди.

— Сәнин белә јахшы сәсин вармыш!

Зүлејха гызарыб башыны ашагы дикди. Хан кәлиб онун јанында отурду, сачларыны сығаллады. Гыз атасынын нијә кәлдијини һисс едиб, башыны ашагы дикди.

Ибраһим хан фикирләшир, гызын хәтринә дәјмәдән мәсәләни нечә өјрәнмәси барәдә үрәјиндә һеј өлчүб-би-чирди.

Зүлејха һәнирти ешидән марал кими һүркәк-һүркәк атасына бахырды. Ибраһим хан лагејд һалда онун ја-зыларыны көтүрүб тамаша еләмәјә башлады.

— Машаллаһ, дејәсән пис јазмырсан. Бәс охумағын нечәдир, јаздығыны охуја билирсәнми?..

Зүлејха назла шикајәтләнди:

— Охумаг јазмагдан чәтиндир,—деди.

Хан фүрсәт дүшдүјүнү зәнн едиб, бирбаша мәтләбә кечди.

— Мүәллиминдән нечә, разысанмы?

О бу сөзләри дејиб, диггәтлә гызын үзүнә, көзләринә бахырды. Зүлејха гурумүш додагларыны сыхды. Гыз ачизчәснә һисс етди ки, өмрү боју неч кимә јалан демә-ји бачармајачаг. Башыны ашағыја ендириб пычылтыја бәнзәр сәслә:

— Пис дејил....—деди.

Хан да гызынын үрәјиндән кечәнләри дујубмуш кими бирдән-бирә гәти вә гәфил һүчума кечди.

— Гызым, сәндән бир сөз сорушмаг истәјирәм, дүзү-нү дејәчәксәнми?

Зүлејха диксинди, рәнки о дәгигә ағарды. Синәси галхыб-енмәјә башлады: көј курултусунун илк сәси еши-дилмишди.

Хан гызынын чавабыны көзләмәдән:

— Мирзә Шәфи сәнә ајры барәдә, јә'ни дәрсә аид ол-мајан ишләр барәдә,—хан өскүрдү, бир анлыг нәзәрләри башыны ашағы дикиб, пул кими гызармыш гызынын үзүндә илишди.—Сәнә...—хан сөз ахтарды,—сәнә хошу кәлдији барәдә бир сөз-зад демәјиб ки?

Зүлејха јаваш-јаваш башыны галдырды:

— Јох.

Хан нәзәрләрини гызынын үзүндән ајрмадан:

— Неч?

Зүлејха сакитчәсинә:

— Неч.

Хан разы һалда элини дизинә вуруб ајаға галхды:

— Јахшы, дәрсини оху...
«Бәс нечә олсун?»

Хан бу суал алтында дүшүнә-дүшүнә ејвана чыхды.

Шәфи мәсчидин һәјәтинә кириб, бир нечә аддым ат-мышды ки, архадан кор Гуламһүсејнин сәсини ешитди:

— Ај мирзә, ај мирзә!

Шәфи күлүмсәјиб кери дөндү. Бу мүдрик, заваллы го-ча она һәмишә белә һөрмәтлә мүрачидет едирди ки, бу да Шәфи үчүн чох тәәччүблү иди. Һәр һалда һөрмәт гаршы-лыглы иди. Јәгин ки, бүтүн Кәнчәдә гочанын сөһбәтлә-ринә Шәфи гәдәр марагла гулаг асан икинчи бир адам чәтин тапыларды.

— Бәли!

Кор гоча үзүнү сәс кәлән тәрәфә чевирди:

— Неч билмирәм нечә олуб, кәлишиндән хәбәр тут-мамышам. Һә,—гоча эләвә сөһбәтләри артыг билиб, бир-баша мәтләбә кечди.—Сәни бир чаван сорушурду...

Гоча вердији хәбәрдән ләззәт ала-ала тәсбәһини че-вирди.

Сонра элини Шәфијә узадыб пычылтыја бәнзәр сәслә:

— Бура кәл,—деди.

Шәфи тәәччүблә гочаја јахынлашды. Гоча керијә дөнүб өз комачығына кирди, долу бир зәнбили чөлә сү-рүмәјә башлады.

— Кәл көтүр, сәнә чатачаг.

Шәфи гурујуб галды.

— Бу нәдир?

Гоча тәсбәһини чевирә-чевирә чаваб верди:

— Билмирәм, деди ки, Мирзә Шәфијә чатачаг.

Гоча, Шәфинин һәлә дә тәрәддүд еләдијини баша дүшдү:

— Зәнбилдә мәктүб вар, һәр шеј орда јазылыб.

Шәфи:

— Бәлкә гардашымдандыр, дејиб зәнбили көтүрдү. Көрәсән нә эчәб, беш ил олар ки, неч үзүнү көрмүрәм. Онун узаглашан ајаг сәсләринә гулаг асан гоча фә-рәһлә күлүмсәјирди.

Ахшам намазы јеничә гуртармышды. Чамаат бир-бир, ики-ики мәсчид һәјәтини тәрк едирди. Хәтиб Әбдүл-рәззаг гапы ағзында ахунд Сәдрәддинлә данышырды. Элиндә зәнбил олан Шәфи ахунду көрүб диксинди, га-јытмаг истәди, анчаг кеч иди. Салам вериб, мәсчидә кир-ди. Ахундун сәсини јавашытмасындан һисс етди ки, сөһ-бәт ола билсин ки, онун барәсиндә кедир. Јәгин ахунд

Әбдүлрәззаға шикајәт еләјир. Севинч кәдәрә гарышыб кәлир. Сабаһ дәрс күнүдүр...

Шәфи һүчрәсинин пәнчрәсини чәкиб отурду. Дүнән жарымчыг галмыш шамы јандырды. Јухарыдакы кичик пәнчәрәдән күләк әсирди. Анчәг јарпагларынын чоху төкүлмүш чинарын хышылтысы хејли азалмышды. Јај күнләри бүтүн евләрдән исти олан һүчрә инди дә вахтыннан әввәл сојуурду.

Шәфи зәнбилнн тикишини кәсди. Лап үстә гатланмыш бир кағыз гојулмушду. Ачды. Ајдын хәтлә јазылдығындан чох асанлыгга охуду.

«Әзиз Шәфи! Мән сизи чохдан таныјырам. Сиз дә мәни беш-алты јердә көрмүсүнүз. Ахырынчы көрүшүмүздә тәсадүф елә кәтириб ки, јанынызда хәчаләтли олмушам. Ики ај әввәл Нарынгаләдә, ермәни мејханасындакы әһвалат јадыныздадырмы? Сизи бајыра чыхаран, сонра сиздән үзр истәјән чаваны хатырлајырсынызмы? Мән һәмән чаванам. Адым Начидир. Сизин ше'рләриннәзә пәрәстиш еләјәнләрдәнәм. Чохданды ки, сизнән таныш олмаг, дост олмаг истәјирдим. Иш баш ачмаға гојмурду. Ахыр ки, бу күн кәлдим. Сиз дә елдә олмадыныз. Сабаһ ахшам јенә кәләчәјәм. Хаһиш еләјирәм зәнбили гардаш совгаты кими гәбул елијәсиз...»

Шәфи дәриндән нәфәс алыб башыны галдырды. Һә, демәли белә... Өз-өзүнә күлдү. Гәрибә әһвалатдыр. Бәлкә зәнбили гојум галсын. Бәлкә мәни елә салмаг үчүн дүзәлдибләр. Јох, көрүм зәнбилдә нә вар? Дејәсэн, јахшы иј кәлир. Бу нәдир, бишмиш чолпа? Бәс бу нәдир? О, бағламанын ипини ачды, рәнки бирдән-бирә дәјишди... Бағламадакы көзәл нахышлы бир Хорасан күркү иди... Нә гәдәр вахтында кәлиб... О, инди хатырлады ки, әјниндәки күрк тамам вечдән дүшмүшдүр... Истәр-истәмәз папағыны башындан көтүрүб бахды. Тамам јејилмишди. Тәзәсини алмаг лазымды...

Зәнбилдән даһа ики долу кузә чыхды. Сөзсүз ки, шәраб иди. Сонра да үч дәнә тәндир чөрәји... Бәс бу нәдир? Пул кисәси... Шәфи күләбәгин кисәни силкәләди. Ичәринсиндәкиләр чинкилдәди... Доғруданмы јәни пул да вар?.. Ипи ачыб, кисәнин күнчүндән тутуб башыашағы силкәләди... Беш әшрәфи чинкилтијлә овчуна дүшдү. Шәфи башыны ашағы дикиб, хејли вахт пуллара тамаша еләди. Сонра јенидән кисәјә салыб чибинә гојду. Кузәләри мәхмәр бағламаја бүкүб бағлады. Сонра да отуруб сүф-

рә ачды. Елә биринчи тикәни боғазына апармышды ки, нәсә хатырлады. Тојугла чөрәјин бирини көтүрүб һәјәтә чыхды.

Гуламһүсејн һүчрәсинә чәкилмишди. Шәфи гочаны сәсләди.

— Бујур, мирзә...

Шәфи тојугу чөрәјә бүкүб гочаја верди...

Гоча әлиндәкини јохлаја-јохлаја Шәфијә дуа еләмәјә башлады.

13

Ханын евиндә јенә мәчлис гызышмышды. Дәм-дәскаһ ханын икинчи арвады Зейнәбин Ирәвандә јашајан гардашы Кәмаләддиннн кәлиши мүнәсибәтилә тәшкил олунашду.

Кәмаләддин Ирәван комендантынын көмәкчиси иди. Кирдәсифәтли, назик, көдәкыбгылы бир чаван иди.

О, бачысы оғлу Әбүлфәзин бојуну гучаглајыб бәркдән данышыр, өзү дә һамыдан әввәл гәһгәһә чәкиб күлүрдү...

Сүфрәјә Ибраһим хан өзү рәһбәрлик едирди. О, гәјнынын вә гонагларын тәкидинә бахмајараг, лап ашағы башда отурмушду. Каһ сәһбәтә гулаг асыр, каһ да сүфрәни дүзәлдән нөкәрләрә көмәк едирди.

— Мәним дә хәбәрим јох, сән демә Николај Әликсејевич гәсдән тапшырыбмыш...

Кәмаләддин астадан күлә-күлә данышырды.

— Көрдүм габағыма әмәлли-башлы кабаб гојулду. Даһа мән һардан билим ки, кабаб нә кабабдыр. Бир тикә једим, ики тикә једим, көрдүм а киши, ахы бу кабабын дады дејәсэн ајры чүрдүр. Николај Әликсејевич дә мәнә бахыб гымышыр. О бири гонаглар да һаказа. Бармағымы дишләдим. Дедим, һәр нәсә кабабда бир иш вар. Бир аз су истәдим, пиј ағзымда донду. Елә бу вахт гәһгәһә гопду. Билдим ки, бунлар мәнә чөл донузу једиздирибләр.

Мәчлисдән гәһгәһә гопду. Кәмаләддин дә, Әбүлфәз дә күлүрдү. Тәзәчә ичәри кирән Ибраһим хан да күлүрдү.

Хан өзү сүфрәни гәсдән кечикдирди ки, Шәфи кәлиб чыхсын.

— Гә,—Кәмаләддин көзләринин јашыны силди.—Нә едә биләрдим, әләчсыз галыб тәзәдән јемәјә башладым. Доғрусу, һәм бәрк ач идим, һәм дә зәһримар јаман ләззәтли иди.

Гонағлардан бири:

— Мән дә јемишәм,—деди.—Јаман ләззәтлидир. Ама арвадын горхусундан евә кәтирә билмирәм.

Јенә гәһгәһә гопду.

— Залым гызлары билмирәм һардан билирләр ки, донуздур, лап мәттәл галырам. Ајағымы пилләкәнә гојан кими ејвандан зәһмлә гышгырыр:—Аһа, донуз кәтирмисән!

Јенә гәһгәһә гопду.

Бу донуз сәһбәтиндән дојмуш бириси үзүнү јанындакына тутду:

— Нәчәф бәј, Шејх Шамилдән нә хәбәр?

Нәчәф бәј көзләрини дадлы-дадлы тәамлар дүзүлән сүфрәдән ајырмадан бығларыны тумарлады. О бири гонағлар да сусуб она бахдылар.

Балам, шејх бүтүн Аварыстаны, Чеченистаны ајаға галдырыб...

Кәмаләддин башыны јырғалады:

— Јох, чаным... О бөјүклүкдә сәлтәнәтин габағында Аварыстан дајана биләр? Напалјон кими әждаһа бунларнан бачармады...

Аралыға сүкүт чөкдү. Бајагкы арыг, гарталкөзлү гонағ дәриндән көкс өтүрәрәк:

— Ај кишиләр, ишә бахын, беш-он авар, чечен о бөјүклүкдә Николајнан вурушур, өзү дә көр нечә илдир.

Аралыға сүкүт чөкдү.

Кәмаләддин әлини Әбүлфәзин чижиндән көтүрәрәк гәтијјәтлә:

—Шамилин бөјүк шәхсијјәт олдуғуна сөзүм јохдур,—деди.—Анчаг ону мәғлубедилмәз елијән кечилмәз дағлар, дәрәләрدير.

Нәчәф бәј башыны јырғалады:

— Ај һај... Бу бојда империјанын габағында дағ-дәрә дајанар? Дағлыларын ијидлији, мәтанәтидир Шамилә бу дөзүмү верән!

— Нәчәф бәј, валлаһ, бу вуруш әбәсдир. Русијанын табелијиндә олмағ һәр чәһәтдән сәрфәлидир.

— Бахыр кимләр үчүн...

Бу сөзләри дејән Әскәр хан иди. Кәмаләддин азча

пөртдү, бир гәдәр сусду, сонра јенә үзүнү Нәчәф бәјә тутду.

—Она көрә сәрфәлидир ки, бөјүк зијалылары вар, бөјүк мәдәнијјәти вар.

Әскәр хан јенә сөз атды.

— О һансы мәдәнијјәтдир елә?!

— О мәдәнијјәтдир ки, данышанда адамын сөзүнү кәсмирләр.

Мәчлисдә гәһгәһә гопду.

Ибраһим хан санки аралыға сөз гатмағ үчүн әлини јелләдиб деди:

— Аббас Мирзәнин урусларнан дапасыны мән өзүм көрдүм. Чох горхаг шејләрмиш. Топларын курултусуну ешидән кими дабанларына түпүрүб гачдылар.

Әскәр хан һәлә дә исрар едирди:

— Чаһад олсајды гачмаздылар. Онларын габағындан гачана аллаһ гәним олсун.

Кәмаләддин әлини галдырыб мәналы тәрздә ишарә еләди, јәни гулағ асын.

— Әскәр хан, чох кечмишләрә кетмирәм... Елә Аббас Мирзәнин Кәнчәјә һүчумуну јадына сал... Бу, дили бизим дилдән олан өзүмүзкү... Башымыза нә ојун ачмадылар?! Халгын вар-јохуну талајыб кетдиләр...

Әскәр хан вә бүтүн мәчлисдәкиләр диггәтлә она бахырдылар.

— Мән она көрә уруслара тәрәф дурмурам ки, онларын јанында гуллугдајам... Јох, мән һәгигәти дејирәм. Өзүнүз дејин, елә бир ил олмурду ки, Аразәтрафы кәндләримиз, обаларымыз чапылыб таланмасын?... Гулдур-гачаг әлиндән һәлә дә даға-даша чыхмағ олмур. Бәсдир, даһа бизим диннән олмајанлары сајмады! Урусларын да јахшысы, писи вар... Анчаг, а бала, инди биздән савајы даһа дүнјада елә бир мәмләкәт јохдур ки, орда бир һөкүмәт, ганун-гајда олмасын...

Әскәр хан додағларыны истәһза илә бүздү:

— Ај һај... бәрәкәллаһ... Әввәлан, елә билмә ки, уруслар сәнә бармаг тохундурмајачағлар... Онлар сәнин гара көзүнә ашиг олуб кәлмирләр... Галды ки, һөкүмәтә, буну бил ки, дүнјанын һәлә һеч бир мәмләкәтиндә ислам дөвләти кими адил, күчлү бир һөкүмәт бәргәрар олмајыб... Дәрд бурасыдыр ки, биз өзүмүз башгалары олмадан кечинә билмирик.

Рәнки азча дәјишән Кәмаләддин:

— Эскәр хан, хәтринә дәймәсин, сән кәндләринин әлиндән чыхачағындан горхурсан, вәссалам...

— Сән дә...

Бу вахт нөкәрләр әлләриндә шишләрдә гызардылмыш кабаб ичәри кирдиләр. Ибраһим хан ајаға галхды:

— Эскәр хан, сән аллаһ, бошла көрәк! Сүфрәжә бу-
жур...

Эскәр хан сәндәлләрини һәвәслә ирәли сүрүшдүрән гонаглара нәзәр салыб, ачы тәбәссүмлә күлүмсәди. Нөкәр әл суу верәндә хан женә ејвана чыхды:

— Ај балам, бизим бу мирзә һарда галды?

Елә бу вахт Шәфи, голтуғунда һафизин диваны пил-ләкәнлә чыхырды. Хан ону көрүб чығырды:

— Ај рәһмәтлийин оғлу, кәл дә...

Шәфи, ханын бу тәнтәнәли гәбулундан вә үзүндәки мәш'әдән чашараг, ани олараг дајанды. Хан онун нијә тәрәддүд еләдијини баша дүшәрәк, даһа ирәли кетди. Әтли, зорба әлини Шәфијә узадараг:

— Әлини вер!—деди вә ону бир тәканла ејвана галдырды. Шәфи голу ағыса да, һәјәчанлы бир севинч ичәрсиндә ани олараг ејвана көз кәздирди. Бирчә дөфә Зүлејханын үзүнү көрсәјди!

Хан ону мәчлисә салды... Јејиб-ичмәјин илк һәмлә-сини баша чатдырмыш гонаглар башларыны галдырыб ичәри кирән адама бахдылар. Хан, Шәфијә јер көстәрди. Сонра гонаглара:

— Ағалар, јәгин ки, мирзәни таныјырсыныз? Таны-мајаныныз варса, танысын. Кәнчәнин биринчи шаири Мирзә Шәфи!...

Шәфинин нәзәрләри илдырым сүр'әти илә гонагла-рын үзүндә кәзди. Һәрә она бир чүр бахырды. Шәфи бу һөрмәт вә истәһзалы нәзәрләр алтында кечиб, бош сән-дәлләрин бириндә отурду...

Гонаглар јејир, ики-ики сөһбәт едирдиләр... Ибраһим хан да ортајашлы, долусифәтли бир гонагла сөһбәтдә иди...

О кимдир белә? Чәнәси нечә дә Зүлејханынкына ох-шајыр,—долу, јумру...

Гәдәһләр бошалдыгча Шәфијә елә кәлирди ки, ичәри-синә од төкүлүр. Гонаглардан бири јарыја гәдәр ичдији гәдәһи мизин үстә гојуб бығларыны силди.

— Һә, ағалар!—О, Шәфидән башга бүтүн гонагларын үзүнә бахды. Көрүнүр сөһбәтин әввәли мәчлисә мә'лум

иди.—Әзиз ханпап бу хәбәри ешидән кими ушаглары кө-түрүб атлара сувар олдуг... Ахшама хејли галмыш Ас-ландүзә чатдыг. Көрдүк, доғрудан да, чејранын сајы-һе-сабы јохдур... Әзләри дә бүтүн күнү говулдуғларындан дејәсән јорғун идиләр... Хуләсә башларынын үстүнү ал-дыг... Партапарт дүшдү. Ахшам вурдуғларымызы бир је-рә јығанда тәпә кими галанды. Һеј она пајладыг, буна пајладыг, ахырда женә бир-икиси галыб хараб олды.

Кәмаләддин сүкуту позду:

— Ким нә дејир-десин, мәним чејран вурмаға әлим галхмыр...

— Чүнки һеч вурмамысан, ләззәтини билмирсән... Елә ки күлләни бошалдырсан, бир дә көрүрсән чејран һава-да мајаллаг ашыб башы үстә елә тулланды ки!

Мәчлисдән гәһгәһә гопду:

— Ха, ха, ха...

Шәфи јанында отуран арыг гонаға бахды. Бирчә о күлмүрдү. Гонаг да дөнүб ани, истәһзалы бир тәбәссүм-лә Шәфијә бахды. Аслан хан әлини мәчлисә тәрәф узат-ды:

— Ағалар,—деди,—биз һамымыз көһнә кәнчәлијик.

Эскәр хан арыг бармағыны она сары силкәләди.

— Кәнчә сөзүнү аз ишләт, јохса хәрчә дүшәрсән.

Мәчлисдән гәһгәһә гопду. Аслан хан әлиндәки јайлыг-ла көзләрини силиб өскүрдү:

— Ағалар!

Ибраһим хан әлини галдырды:

— Аслан хан, гој Мирзә Шәфи бир шеј охусун, сонра данышарсан.

Хан, Шәфијә бахды.—Әлбәттә, өз ше'рләриндән.

Эскәр хан мәмнун һалда сәндәлнини Шәфијә сары дөндәриб күлүмсәди:

— Бујурсун.

Шәфи јерини раһатлајыб фикрини чәмләшдирмәк үчүн көзләрини гыјды. Нә охусун? Ше'рләр илдырым сүр'әти илә онун шүүрундан кечмөјә башлады. Бирдән-бирә унудулмаз бир јаз кечәсиндә јаздығы гәзәл јадына дүшдү. Гонаглардан бә'зисинин көзләриндә сәбир каса-сы дашаркән Шәфи пычылтыдан азча күчлү бир сәслә охумаға башлады:

Булбүлүн бағры јаныг, нәғмәси налан бу кечә,
Долдуруб бағчалары, бағлары һичран бу кечә.
Чөл јатыб, чај ујујуб бир әбәди нәғмә илә,
Ај доғуб, ајна сулар нур илә рәгсан бу кечә.

Бүтүн аләм јухуда, тәкчә мәнәббәтдир ојаг,
Она ајдын көрүнүр һәр тәрәф, һәр јан бу кечә.
Унудуб дәрди-гәми көр нә јатыб нисанлар,
Јенә бүлбүл охујур онлара дастан бу кечә.

Мәчлисә узун сүкут чөкдү. Нәдәнсә һамыдан артыг Шәфинин өзү мүтәәссир олмушду. Кечмишин һасрәт долу, губар долу мәнзәрәси бир аңлыг онун көзләри өнүндә чанланмышды.

— Сағ ол!
— Сағ ол!
— Сағ ол!

Бадәләр ичилди.

Шәфи билирди ки, инди ону алгышлајан бу һөрмәтли ағалар сабаһ ону күчәдә көрәндә үзләрини јана чевирәчәкләр. Нә ејби, тәки Зүлејха онун олсун. О, гәлбиндән ахан көз јашларынын севиңч олдуғуну һисс едиб гәдәһи башына чөкди. Шүуруну тутгун думан пәрдәси бүрүдү. Көрүнүр, шәраб чох түнд иди. Ибраһим хан она ифтихарла бахырды. Шәфи, ханын нәзәрләри алтында башыны ашағы дикиб јејир вә нә једијини билмәдән даһа артыг бир гүввәтлә Зүлејханы дүшүнүрдү. О бу күн севкилиснин көрә биләчәкдими?

Әскәр хан әлләрини силиб өзүнү сәндәлә бурахды. О, Шәфини мәнәббәтлә сејр едәрәк:

— Бүтүн аләм јухуда, тәкчә мәнәббәтдир ојаг... Белә де... Демәли бөјүк шаирләр дүнјада һәлә јох дејилмиш!

Шәфи нә дејәчәјини билмәдән башыны ашағы дикиб сусурду. Бу јүксәк вә көзләнилмәз тә'рифдән сонра нә демәк лазым олдуғуну, өзүнү нечә апармаг гајдасыны билмәдән сусурду. Әскәр хан исә:

— Демәли белә...—Амма,—деди—горхурам ки, Мирзә Шәфи о бөјүк шаирләрдин ахырынчысы олсун.

— Нијә, Әскәр хан?

— Нијә!?—Әскәр хан ачы-ачы күлүмсәди.—Чүнки инди мәддаһлар зәманәсидир. Бөјүк шаир доғулмушлары исә мәддаһа чевирә билмәзсән.

Кәмаләддин башыны јырғалады:

— Вот так!

Әскәр хан көзләри Шәфидә фикрә кетмишди. Нәһәјәт, о, дәриндән көкс өтүрүб ачы-ачы:

— Бәли, беләдир... Чох тәссүф ки, беләдир—деди.

— Мирзә Шәфи мәддаһ олсајды...

Шәфи Кәмаләддинә сары ани бир нәзәр салыб үзүнү јенә Әскәр хана чевирди:

— Улдузлар һәмнишә парылдајыр, булуд олса да, олмаса да.

Гәдәһләр јенидән долду. Ибраһим хан үзүнү Шәфијә сары тутуб:

— Ај Мирзә, бир күлмәли шеј оху ки, гонагларын кефи ачылсын.

Шәфи бирдән-бирә тутулду. Хан дејәсэн һәддини ашырды. Анчаг хатырлады ки, бу сөзләри она ади бир хан дејил, Зүлејханын атасы дејир.

Нүфузлу бир шәхс идим
Бир бөјүк өлкәдә мән.
Шаһ илә чанбир идим,
Дејирәм бәлкә дә мән.

Шаһ чана дојмуш иди
Јалтагларын элиндән.
—Һәгигәти дејән кәс
Кәлсин, көзләјирәм мән!

Тутгун бир тәбәссүмлә
Белә деди һөкмдар.
Бу вахт ачдым гәлбими,
Дедим фикримдә нә вар.

Дедим һәгигәтләри
Етмәдән әјәр-әскин.
Бунула да сарајдан
Говулдум һәмишәлик

Мәчлисдәкиләр күлүшдүләр.

— Бәс нечә, елә билирдин сәнә хәләт верәчәкләр...

Гәдәһләр јенидән бошалды. Сүфрәјә јени-јени јемәкләр кәлди.

Һәјатынын бу гејри-ади дөнүшүндән чашыб галмыш Шәфи јејир, ичирди. Бу нә ојун иди? Бу барәдә һеч фикрләшмирди дә. Отуз ил ону гапы ағзында гојан һәјат инди бирдән-бирә өз гапыларыны онун үзүнә лајбалај ачмышды. Шәфи өзүнү ахына вермишди. Гој тале ону һара апарырса-апарсын.

Сәһәриси Шәфи хејли кеч ојанды... Күчлә јериндән дуруб кејинди, һәјәтә дүшдү. Ајдын, солғун бир пайыз күнү иди. Хәзәлләр һәјәти өртмүшдү. Чинарларын төктүк жарпағлары дәрилмәмиш һејвалар кими саралырды.

Шәфи новча үстә әјилиб фикрә кетмишди. Башы ағрыјырды... О, дүнәнки мәчлис һағгында дүшүнүрдү... Әскәр хан! Шәфи онун симасыны, одлу-одлу данышмасыны, ачы күлүшүнү хатырлады... Нијә белә арыг иди? Јәгин ки, хәстәдир...

Хәјалында киминсә гәрибә сифәти чанланды. Сары баш, сары үз, сары көзләр... өзү дә һејва кими кип-кирдә... Аһа, Аслан хандыр...

Өзүндән разы хандан хилас олмағ үчүн о, әлини суја салды. Буз кими сојуг иди. Су дашла һөрүлмүш новчадан балача шәләлә кими шырылтыјла төкүлүр, көпүкләниб ахырды. Шәфи әлине бахды. Дамарлары көјәриб даһа да шишмиш кими көрүнүрдү. Рәһмәтлик Һачы Абдулла һәмишә онун әлинин дамарларына бахыб дејәрди:

— Шәфи, сәнин ганын чохдур. Јаман чох јашајачагсан.

О, Зүләјханы хатырлады вә чәлд јујунуб мәсчидә гајытды. Бирдән-бирә нечә олурса-олсун бу күн һөкмән Зүләјханы көрмәк истәди. Амма дүшүндү: бу күн кетсәм, демәзләрми нијә кәлмисән? Дүнән бүтүн күнү орада олмушам... Нијә кәлдијими о саат биләчәкләр. Бәс сабаһачан нечә көзләјим? Бирдән сабаһ да бир һадисә олса?

О, мәсчиддән чыхыб, кедә-кедә дүшүнүр, ханкилә кетмәк үчүн бир бәһанә ахтарырды. «Бирчә дәфә, бирчә анлыг, лап узагдан көрсәм бәсдир».

Шәфи базар габағыјла кедирди. Бир-бирләринә јапышыб узанан дүканлардан малларыны тәрифләјән бағгалларын, дүканчыларын сәс-күјләри јүксәлирди.

— Мирзә, ај мирзә!

Шәфи сәс кәлән гәрәфә бахды.

Ачыг бир пәнчәрәдән јасты, бухара папағлы бир баш чөлә узанды... Папагчы Хәлил иди. Тез-тез данышан мезәли бир адег иди.

— А мирзә, белә дә олмаз ахы. Јенә дүз кедирсән...

Шәфи истәр-истәмәз јолуну дәјишди. «Бәлкә башым сөһбәтә-зада гарышды».

Дүкана кириб салам верди. Уста әлиндә гијыг, ири,

шиштәпәли бир папаг тикирди. О, әввәлчә Шәфинин папагына, сонра исә үзүнә нәзәр салыб шакирдинә сары дөндү.

— Сәндәл вер, мирзә отурсун!

Сонра јенә Шәфијә сары дөндү:

— Мирзә, чајдан, гәһвәдән.

— Сағ ол, уста, һеч шеј лазым дејил.

Уста бу чавабдан разы һалда:

— Һә, даныш көрүм һардасан, ишләрин нечәдир?

Өзү билирсән ки,—уста бөјүк бир хәбәр верирмиш кими тәнтәнәјлә күлүмсәди,—мән сәнин әш'арынын чохданкы пәрәстишқарыјам.—О, Шәфинин додағларындакы инчә тәбәссүмә әһәмијјәт вермәјәрәк:

— Дүнән Һачы Гафурла Һачы Оручкилдә сәндән хејли данышдыг.

Шәфи марағланды:

— Нечә бәјәм?

Шәфинин Һачы Гафура дәрин рәғбәти вар иди. Ахы ону Ибраһим хана о нишан вермиш, Зүләјха илә о көрүшдүрмүшдү.

— Һачы Гафур сәнин Һачы Меһдигулунун јасында ахунд Сәдрәддинлә мүбаһисәндән данышды...

«Демәли бүтүн шәһәрә јайылыб. Наһаг јерә, зәрәр-дән башга хејри олмајачаг».

— Мирзә...

Гапыда кимсә көрүндү. Уста сөзүнү кәсиб ајаға дурду.

— Бујур, кәблә, бујур.

Кәрбәләји Нәсир, јанында да бириси ичәри кирди.

— Әссәләмүн әлејкүм.

— Вә әлејкүмә салам!

Уста сәндәл далынча кетди. Кәблә Нәсир Шәфини көрдү:

— Мирзә дә бурададыр... Хош көрдүк, хош көрдүк.

— Сағ олун, кәрбәләји!

— Нечәсән, ај мирзә, чохдан әһвал тутмурам. Кефин саздырмы?

— Нијә, пис дејил. Сиздән нә әчәб?

Кәблә әбасыны көстәрди:

— Әшши, нечә олачаг, үст-башыма бах!

Кәбләнин әбасы тамам палчыг иди.

— Арвад билсә ки, палчыг мурдар һејван ајағындан сычрајыб, көтүрүб әбаны-зады јандырар...

Уста Хәлил сәндәли кестәрәрәк:

— Кербәләји, сән аллах, отур бир, мирзә бу саат тәзә ше'рлериндән охујачаг. Ахы сән дә мәним кими ше'р хирдарысан.

— Һә, дејирсән мирзәјә гулаг асаг, һә?—О, јанындакына сары дөндү:

— Фәхрәддин, бала, истәјирсән кет, арабаны јүкләјәрсиниз, мән дә кәлирәм.

Фәхрәддин кербәләјәја бахыб шит-шит күлүмсәди. Уста Хәлил бу тәбәссүмүн мә'насыны баша дүшүб:

— Кербәләји, ишин олмасын, гулаг асмаг истәјир.

Кербәләји, Фәхрәддинә тәрс нәзәр салыб үзүнү Шәфијә сары чевирди.

Шәфи кербәләјынын гырмызы саггалына, арыг сифәтинә, мүләјимликлә долу нәм көзләринә бахыб бирдән-бирә үрәјиндән ону ачыгландырмаг кечди. Она көрә фикрини дәјишиб, Һачы Ағасыја* јаздығы ше'ри охуду:

Тулла, Мирзә Шәфи бош нијәтини,
Әл чәк сәрсәмликдән, сәрвахт ол, сәрвахт.
Сән өз һүнәрини, фәрасәтини
Ағыллы бир ишә сәрф елә һәр вахт
Бах көр Мирзә Һачы Ағасы бирдән
Иранда нә бөјүк бир чәнаб олуб.

Һачы Ағасынын ады чәкилән кими кербәләјынын көзләриндәки мүләјимлик гәзәб вә тәшвишлә әвәз олунду. Анчаг нәдәнсә нә тәрпәнә, нә дә Шәфијә мане ола билирди. Јәгин она көрә ки, ше'рин нечә гуртараचाғыны билмирди. Шәфи азча фасиләдән сонра ше'рин ардыны охуду.

Әввәл сечилмәзди һеч биримиздән,
Индисә синәси нишанла долуб!

Шәфи сусуб Кербәләји Нәсирә бахды, сонра көзләрини ондан ајырмадан охуду:

Вәзир олмаг үчүн гој дејим сәнә:
Надан олмалысан сән һәр јашында.
Һачы Ағасытәк, ағыл јеринә
Чалма кәздирәсән кәрәк башында.

* Мирзә Һачы Ағасы XIX әсрин 30-чу илләриндә Иран шаһы Мәһәмәдин сәдр-әзәми—баш назири олмушдур. Тарихдә ән гәдләр вә мүстәбид дөвләт башчыларындан бири кими танынмышдыр

Мәсәләдән хәбәрсиз олан Фәхрәддинлә шакирд гәһгәһә чәкдиләр. Уста Хәлил сун'и бир наразылыгла башыны јелләди. Рәнки ағармыш Кербәләји Нәсир исә гәзәблә:

— Гуртардын?—дејиб ајаға галхды.

Шәфи һәр шејдән хәбәрсиз кими:

— Нечә бәјәм, кәблә?—дејә сорушду.

Кербәләји Нәсир чаваб вермәди, худаһафизләшмәдән гапыны чырпыб кетди. Фәхрәддин дә чәлд галхыб онун далынча чыхды.

Уста Хәлил башыны булады:

— Рәһмәтлијин оғлу, охумаға башына шеј гәһәтди?

Шәфи јенә өзүнү билмәзлијә вурду:

— Ахы нә олду белә?

Устанын көзләри һејрәтлә бәрәлди.

— Дсмәли, сән һеч бир шеј билмирсән?

— Хејр.

— Ха, ха, ха...

Уста Хәлил гарныны тутуб, гәһгәһәјлә күлмәјә башлады.

— Бәс сән билмирсән ки, Һачы Ағасы кәблә Нәсирин бачысыны сифә еләјиб?

Бу дәфә Шәфи дә гәһгәһә чәкди. Үчү дә бир јердә күлүрдү. Шәфи көз јашлары ичиндә:

— А киши, белә де дә... Кишинин елә бил јарасына дуз басдылар.

Уста Хәлил күлүшдән боғула-боғула шакирдинә сары дөндү:

— Мухтар, сән аллах, кедиб бизә Чери Гәнбәрдән үч габ пити кәтир, Мирзә күнортаја мәнә гонагдыр.

Күнортадан хејли сонра Шәфи пәришан һалда мәсчидә гајыдырды. О, уста Хәлилин дүканындан чыхыб, бир нечә дәфә Ибраһим ханын еви әтрафында һәрләнмиш, анчаг бир шеј чыхмамышды. Ичәри кирмәјә чәсәрәт етмәмиш, һасарын јарыгларындан бахмаға да утанмышды. Чүнки адамлар арамсыз олараг кәлиб кедирдиләр. Арада гапы бир нечә дәфә ачылмышды. Әлимәрдән әлиндә тешт гоншу һәјәтә кирмиш, сонра чадралы бир

гадын, далынча да чијни сәбәтли бир киши ичәри кирмишди.

Бир саат вурнухандан сонра, нәһажәт, Шәфи Зүлҗеханы көрә билмәдән јорғун вә мә'јус һалда евә гајыдырды. Бејниндә фикирләр, гәлбиндә хатирәләр бир-биринә гарышымышды. Дахилиндә горхунч бир бошлуг јараныр, кет-кедә дәринләширди... Нә олду белә? Боллуча күлдү, она көрәми? Зүлҗеханы көрә билмәди, онун үчүнмү? Ахы сабаһ көрәчәк... Нәнки көрәчәк, үз-үзә отурачаг, күлүшүнә, сәсинә гулаг асачаг, үзүнә, көзләринә, сачларына, әлләринә, јерининә тамаша еләјәчәк. Истәсә лап әлләриндән тутачаг... Габагда чәми бир кечәлик заман дурур...

Кечә, бир кечә... О нијә дәншәтли вәзијјәтә дүшдүјүнү инди баша дүшдү. Кечәләр, кечәләр... Бүтүн вүчүду учунду. Нәјатынын дәншәтли чағлары јадына дүшдү. Елә бу вахт гаршысында ким исә дајанды:

— Салам, ај мирзә!

Шәфи чанүзүчү фикирләрдән ајрылыб, ағыр-ағыр чеврилди. Бу ким ола? Өнүндә бир сима көрдү.

— Начијәм.

Чаван, Шәфинин нијә фикрә кетдијини анлајыб көмәјә кәлди. Шәфи ајаға галхды. Көрүшдүләр. Сонра дајанды. Начинин үзүнә бахды.

— О зәнбил нәјди көндәрмишдин?

Начи азча тутулуб она бахды...

Шәфи онун пәрт олдуғуну көрүб күлүмсәди.

— Неч билмирәм сизи һара дә'вәт еләјим. Евим мәсчиддир, ордан да дејәсән говачағлар.

Икиси дә күлүмсәди. Начи онун дәрдли, ејни заманда күлүмсәјән көзләринә бахыб, доғрудан да Шәфинин ағыр вәзијјәтдә олдуғуну һисс етди. Әлини меһрибанчасына онун чијнинә гојду:

— Кедәк, мирзә, чај ғырағында отуруб бир аз сөһбәт еләјәк.

О, Шәфинин бајаг нечә дәрин фикирдә олмасына ишарә вурараг:

— Јүз фикир бир борчу өдәмәз, дејибләр. Аллаһ кәримдир!—деди.

Шәфи бирдән-бирә гәлбиндә хош бир јүнкүллүк дүлдү. «Доғрудан да, ахы нә олуб ки? Евим јохдур, нә олсун, бир ев тутуб кирајә јашамаға нә вар ки? Мәним кими

нә гәдәр адам вар, мән дә онлардан бири... Аллаһа шүкүр еләмәлијәм ки, мәнә Зүлҗеханы раст кәтириб».

Начи данышыр, Шәфи һәм динләјир, һәм дә дүшүнүрдү.

— Мән сизи габағлар бир нечә кәрәм көрмүшдүм. Ахунд Әләскәркилдә, сонра һачы Абдуллакилдә, амма иш елә кәтирди ки, сизнән неч чүр көрүшә билмирдим. Мәнә һачы Әбдүлхалыг дәрс дејиб... Сизә кәрәк ки, Молла Пәнаһ һачы Мухтар оғлу, һә? Рәһмәтликләр јахшы кишиләрди. Һәмишә сизи сораглајырдым.

— Ахтаран тапар.

— Мән дә тапдым. Елә билирәм ки, чох да кеч тапмамышам.

Шәфи биринчи дәфә диггәтлә онун үзүнә бахды...

Алны нә јаман дикдир. Кирдә бурну, ачыг гонур көзләри вар. Јахшы оғлана охшајыр.

Онлар Имамлыдан кечиб чај ғырағына чыхдылар. Ахшам дүшүрдү. Адамлар базардан, ишдән, сәфәрдән евләринә гајыдырдылар.

Чај саһили бојунча алчаг евләр узаныб кедирди. Бура Кәнчәнин јохсуллар мөһәлләси иди.

Күнәш евләрин кичик пәнчәрәләриндә әкс едиб, алов кими шө'лә сачыр, көз гамашдырырды.

— Сән раст кәлмәјә бах. О күн мән неч чүр мејханаја кәлмирдим. Ичмәк истәммирдим. Чавад мәни күчлә кәтирди. Сонра да ки...

Начи күлдү. Шәфи дағларын үстүндә ғызармыш булудлара баха-баха:

— Әкәр бүтүн достларын с чүрдүрсә, онда мәннән достлуға горхурам пешман оласан.

Начи онун нәјә ишарә вурдуғуну баша дүшдү.

— Аллаһ еләмәсин, мирзә, билирсән о, ајыг вахты нечә оғландыр... Елә ки ичди, үзүнү көрмә. Сизин бәхтиниздән о күн ичиб ора кәлмишди. Амма хәнчәр чәк-мәјинә бахма, бир гәләт елијән дојул.

Онлар чај ғырағы јамачла ашағы енмәјә башладылар.

— Мирзә, о сәнинлә олан ким иди?

— Чәмаләддин. Бағгал Нағынын оғлу.

— Чолаг Нағынын?

— Һә, евләри һамамын јанындадыр.

— Таныдым, таныдым. Мирзә, сән һара, о һара?

— Габаглар жахын идик. Сонра көрдүм мөним дедик-лөрими дәжишиб, орда-бурда данышыр. Жанымда писли-жинэ данышдыгы адамлары көрөндө аз галыр гучагла-рыб өпсүн.

Начи башыны ырғалады.

— Таныжырам. Чаббар адында досту варды, билми-рэм, таныжырдын, ја жох? Бу онлара, о да буллар кэлиб-кедәрди. Сән демэ, бүтүн бу ханкамэ кишинин арвадына көрөжиш. Нэ исэ, шейтана лэ'нэт...

Шэфини фикир көтүрмүшдү. Начи чөмөнлик олан жери көстөрдү:

— Мирзэ, отураг бурда.

Онлар жаргандан ашагы кичик жамачда отурдулар. Сакит чайын нахыша бэнзэр гырчынлары ахшам күнэ-шинин сон шэфэглэри алтында гызылы рэнкэ божан-мышды.

— Мирзэ, инди кимэ дэрс дөжирсиниз?

Шэфи көзлөрини чайын гырчынлы синэсиндэн ајыр-мадан:

— Ибраһим ханын гызына...

О, бирдэн-бирэ хисс етди ки, Зүлејха һаггында нэ гэдэр данышмаг, нэ гэдэр ешитмэк истэјир. Начи фикрэ кетди.

— Мән бир-ики ил эввэл онларда олмушам. Амма бала-чака бир гыздан савајы гадын хејлагы көрмөжишэм.

Шэфи күлүмсэди:

— Елэ одур ки вар. Гыз ушагы тез бөјүјүр...

Начи онун гыз барэдэ һөкмән данышачагыны хисс едиб, нэзэрлөрини чаја ендириб, көзлэмэјэ башлады.

Шэфи фикрэ кетмишди. «Нижэ бу барэдэ сорушду? Јохса бунун да Чэмалэддин кими ајры нијјэти вар?.. Көрөсән мүнәсибәтләримизи данышыммы? Бэлкэ ағыллы, хејирли бир мәсләһәт верди? Пис дүшмәзми? Ахы һэлэ нечэ адам олдуғуну билмирэм? Еһ, нэ олур-олсун, кедиб орда-бурда нэ данышачаг, гој данышсын... Мән ки она инанырам».

Начи дэ онун гэлбиндән кечәнлэри хисс едибмиш кими күлүмсэјирди.

— Бәли, Начи, өмрүмүн отуз биринчи илиндэ он сәк-киз јашлы гызын әсири олмушам. Әзиз Начи, һеч билми-рэм нејләјим? Аз гала дәли олурам...

О, башыны ашагы дикиб сусду. Начи диггәтлэ она бахды.

«Демәли, бу гэдэр һаггында дүшүндүјүм Шэфи бу-дур, ше'рлөрини дәфтеримэ јазыб эзбәрләдијим Кәнчә-нин биринчи шаири Мирзэ Шэфи... Нэ гэдэр үрәји ачыг, тез исинишән, сәмиמידир».

Инди бурада Начијлэ јанашы отуруб ән кизли ниј-јәтлөрини она данышыр.

— Һеч билмирэм ахыры нечэ олачаг?

— Гызын көнлү варса лап јахшы олар.

Шэфи башыны јелләди:

— Гызын көнлү олса да вермәјәчәкләр.

— Вермәсинләр, көтүрүб гачырарсан. Бир ајдан сонра өзлэри гапына кэлиб барышачаглар...

Шэфи күлдү. О дүшүнүрдү: «Гапы вар ки?»

Ахшам дүшмүшдү... Чайын шырылтысындан башга һеч бир сәс ешидилмирди. Узагдан, Кәпәзлэ Гошгар тәр-рәфдән сојуг күлэк кэлирди.

— Һэ билим, валлаһ, көрөк нечэ олур.

— Мирзэ, гызын ады нөдир?

Шэфи ашагыдан јухары ону сүздү:

— Ады? Зүлејха.

Шэфинин көзлэри елэ бил ишыг сачырды. Начи көз-лөрини ондан ајырмадан:

— Мирзэ, гој сизэ бир сөз дејим. Инди нечэ бир мүш-күлэ дүшдүјүнүзү билирэм... Буна көрә дэ бу гэдэр чох фикирләширсиз. Анчаг дедијим одур ки, фикирдән бир шеј чыхмаз. Нечэ кәлди, елэ дэ јашајын, әјләнни, о меј-ханадакы кими дејин, күлүн. Чүнки алнымыза нэ јазы-лыбса, о да олачаг. Әкәр Зүлејха алныныза јазылыбса, сизэ дэ гисмәт олачаг, јазылмајыбса олмајачаг. Сиз чалышын фүрсәти әлдән вермәјин... Инди исэ дурун, ја-ваш-јаваш кедәк.

Шэфи онун этәјиндән дартды.

— Дајан, инди ки сөһбәт ачылды, гој ахыра чатды-раг.

Начи итаәтлэ дизлөрини гатлајыб отурду.

— Әзиз Начи, мән өзүм шән, дејиб-күлән адамам... Чүнки Хәјјам демишкән, билирэм ки:

Зан пиш ке гәмһат шәхибун арәнд,
Бәј куј бота та мејөкүлкүн арәнд,

То ээр неји еј гафеле эблән ке тора,
Дәр хак нәһәнд вә (о) баз бирун арәнд*.

Мән бу јашымачан чох ачылыглар, чох мә'јуслуғлар удмушам. Мәним јеримдә ким олсајды, бәлкә дә чохдан о дүнјалығ олмушду. Анчаг мән бу угурсузлуғларын һамысыны охуја-охуја јола салмышам. Мән һеч вахт гәзанын габағында бојун әјмәмишәм. Бу гәдәр мүддәт әрзиндә јурдсуз-јувасыз јашадығым һалда, һәлә һеч ким мәни ағлајан, биринә јалваран, диләнән көрмәјиб. Һалбуки истәсәјдим, мәнлијими, азадлығымы гурбан вериб чохдан вар-дөвләт саһиби олардым. Лап ашағысы Ирана кедиб, истәдијим ханын сарајында мәдһәһлығ сләјиб лап бәлкә дә вәзирдән-вәкилдән олардым.

Начијә елә кәлди ки, Шәфинин көзләриндә јаш эәрәчикләри парылдады. О инди һисс еләди ки, нәғмәләри шәһәрдә дилләр әзбәри олан бу мүдрик вә мәғрур инсанын үрәји јараларла, чапығларла долудур.

— Нечә билирсиз, ола биләрдим, ја јох?

Гаранлығын тәсириндәнми, јахуд гәфил сәсләндиндәнми Начи диксинди. Сонра Шәфинин тәбәссүмлү үзүнә бахыб гејри-ихтијари о да шән, гајғысыз һалда күлдү:

— Әлбәттә, мирзә. Ики ешшәјин арпасыны ајыра билмәјән Начы Ағасылар вәзир оlanda, сиз кәрәк шаһлар шаһы оласыз.

— Ај сағ ол... Чавад ханы таныјырдынмы? Онун гызы Пүстә ханым Ирана кедәндә дүз бир һәфтә илан кими дил чыхарыб мәнә јалварды. Амма јенә кетмәдим. Бәлкә сәһв еләмишәм. Анчаг кечиб-кедиб. Билирсәнми нијә кетмәдим? Чүнки мән сәадәтин нә олдуғуну билирәм. Бәлкә дә буна көрә оннан мәһрумам. Мән вар-дөвләт һәрисидејиләм. Мәнә лазым олан нәдир билирсәнми? Вәтән, онун кәләчәји, бир дә көзәллик! Көзәллик!.. Тале ону мәнән шылтагчасына дүз ијирми ил кизләтди. Инди һәјатымын отуз биринчи илиндә ахтардығымы тапмышам.

Начи көзләрини Шәфинин үзүнә, додағларына зил-

* Басғын еләмәмиш сәнә гәм, кәдәр, Әмр елә күл рәнкли шәраб версинләр. Гызыл дејилсән ки, еј гафил, сәни Басдырсын, јенә дә чыхарсын бәшәр.

ләјиб гулаг асырды. О бу күнә кими белә һисслә, һәјәчанла сәһбәт едән адама раст кәлмәмишди.

— Начи, һеч...

Шәфи көзләрини гыјыб, сағгалыны дидишдирмәјә башлады. О, фикрини ифадә етмәк үчүн мисал ахтарырды.

— Һеч тор атыб балығ тутмусанмы?

— Хејр.

— Ај, ај!.. Торла балығ тутмагдан көзәл нә вар!.. Һә, елә зәни елә ки, һәр күн сәһәрдән ахшама кими кедиб чајда тор атырсан, амма, һеч бир шеј тута билмәјиб, ахшам јенә әлибош гајыдырсан. Ајларла овун белә кечир. Даһа һеч бир шеј тутмаға күманын олмадығы вахт бирдән-бирә торуна гызыл балығ дүшдүјүнү көрсән, нечә оларсан?.. Гызыл балығ, өзү дә бир пуд агырлығында.

Начи бир шеј баша дүшмәјәрәк мат-мат она бахырды. Шәфи онун бу чидди бахышларыны көрүб, бирдән күлүмсәди. Начи дә күлдү.

— Һә, Начи, Зүлејха дә мәнимчин елә белә бир шејдир. Инди горхурам ки, һәмән гызыл балығ әлимдән сүрүшүб дүшә, јахуд јолдан өтән голузорлунун бири кәлиб әлимдән ала.

— Онда сиз нә гәдәр фүрсәтдир, көтүрүб гачын.

Шәфи бармағларыла отлары дидишдирәрәк:

— Һара гачырым, јерим вар ки?—деди.

— Сән гызы һансы кәндә гачырсан, јер верәрләр... Бир-ики һәфтә јашајарсан, сонра да аллаһ кәрнимдир.

Аралыға сүкут чөкдү. Начи ајағларынын ағрыдығыны һисс едиб, ајаға галхды.

Ај доғмушду. Чај боју дүзүлмүш сөјүдләрин чылпаг чубуғлары дәстә илә суја салланмышды. О бири саһилдәки евләрин кичик пәнчәрәләри гаранлығда чанавар көзләри кими көзәрирди. Ит һүрүшмәси, гурбағаларын гурултусу чајын шырылтысына гарышыб гәриб, гәмли аһәнк јаратмышды. Јухарыдан, јолдан әли мәш'әлли адамлар өтүб кечир, бәркдән данышыр, мүбаһисә едирдиләр. Шәфијлә Начи гејри-ихтијари гулаг асырдылар.

— Мәнәм, гојмајачағам. Мәп о ач көпәкоғлуна гыз вермәјәчәјәм!

Данышан гадын иди. Сәсиндә бир гәтијјәт, бир чылғынлығ вар иди.

— Истәјир лап Шаһ Аббасы кәтирсин, верәси деји-
ләм. Күл парчасы кими ушағымы чөлдән тапмамышам.

— Ај арвад сән аллаһ гышгырма. Гызын јижәси сән
дөјүлсән һа?

Данышан сөзсүз ки, әри иди. Анчаг ашкар көрүнүрдү
ки, киши дедијинә өзү дә инанмыр. Арвад әкс-һүчума
кечди:

— Јижәси мән дөјүләм?

Нәсә шаппылты ешидилди. Дејәсән арвад әлини си-
нәсинә чырпды. Мәш'әл титрәди.

— Бу бирчәкләримә јоларам, әкәр мән она гыз вер-
сәм.

Кет-кедә узаглашдылар. Сәсләри дә ешидилмәз олду.

Шәфијлә Начи мә'налы нәзәрләрлә бир-биринә бах-
дылар.

«Бәли, һансы бир мәнәббәтинсә талеји һәлл олунур».

Шәфи бирдән-бирә гәлбинә ачы бир үмидсизлик дол-
дуғуну һисс етди. Фикрини дағытмаг үчүн көјә, улдуз-
лара бахды. Үшүдүјүндән әбасына бүрүндү:

— Сабаһдан күрк вахтыдыр.

Онлар јола чыхдылар. Шәфи ајағынын алтына баха-
баха деди:

— Мән кечә корујам, Начи. Сән кәл кеч габаға.

Начи дајанды.

— Мирзә, кәл бу тәрәфдән кедәк. Орда Әләддинин
тининдә бир дәстә ит вар... Гаранлыгда дүшәрләр үстү-
мүзә.

Шәфи динмәзчә кери дөндү. Габагда кедән Начи
палчыға дүшмәмәкчин јерә баха-баха:

— Мирзә, бәлкә бу јахынларда сәфәрә чыхдым. Мә-
нимлә кедәрсәнми?

— Һара, Әрзурума?

Начи зарафаты баша дүшмәјәрәк:

— Јох әшши. Јахын јерә. Атнан кедиб кәләрик.

— Сағ ол, Начи.

Шәфи чоһдан демәли олдуғу сөзү хатырлады:

— Совгатына көрә дә сағ ол. Өз арамызда галсын,
лап вахтында кәлмишдин. Галды ки, сәфәр мәсәләси, бир
һадисә-зад олмаса, нејнәк, кедәрик.

Онлар сөһбәт едә-едә узаглашыб гаранлыг күчәләр-
дә көздән итдиләр.

Пајыз иди, Шәфи пәнчәрәдән һәјәтә бахырды. Јағыш
јағыр, тор тутмуш пәнчәрәдән сүзүлүрдү. Һәјәтдә сөјү-
дүн солгун сачаглары јағышда чимир, чырпынырды. Ја-
ғыш шәффаф тор кими пәнчәрәдән сүзүлүр вә Шәфинин
өтүб кечмиш, һачанса, һардаса итиб галмыш күнләрини
гајтарырды.

Һәјат јолунда она тохунуб кечән вә һәр дәфә дә бир
парча истәјини, одуну, илһамыны өзүлә апаран күнләр
бир-бир пәнчәрәдән ахыб кедирди. О, бүтүн варлыгыјла
һисс едирди ки, һансы дар дөнкәләрдән, һансы күнәшли
талалардан кечиб, һарда ачы гәдәһләр, һарда дадлы
шәраблар ичиб...

Јағыш јағыр вә о көрүрдү ки, елә он ил әввәл дә сө-
јүд јағыш туфанында беләчә чимир вә чырпынырды. Бу
анлар онун һәјатында ачымы, ширинми—һеч ким бил-
мир.

Һәјат јолунда әлине јүнкүлчә тохунуб кечән узаг,
көзәл күнләр инди онунчүн ағрымы, севинчми? Онлары
һәмшәлики итирибми?! Бәс нијә ичиндә о әтир јохдур, нә
вахт учуб кедиб бу әтир? Әбәдлики кедибсә бәс һәрлән
әлчатмаз дәринликләринә баш вуранда нијә бир анлыг
хошбахтлик бурулғанына дүшүр?

Һәјатынын кечмиш күнләриндә нә чоһду? Газандыг-
ларымы, итирдикләрими, сәһвләрими, уғурсузлуғлары-
мы? Бир дә ејни јолу кечмәк истәрдими?

Јағыш јағыр, Шәфи һисс едирди ки, һәјатында нә гә-
дәр гызыл күлчәси кими анлар олуб. Анлар, саатлар,
һәтта күнләр...

Ону јашадан, јашамағына мә'на верән јеканә итирил-
мәз сәрвәти һәммин анлар, саатларды. Онлардан нә истә-
сә јоғура биләр, онлары һәр чүр рәнкә бојаја биләр,
һәр чүрә шәклә сала биләрди.

Бу хатирәләр, јағыш дамчыларыјла пәнчәрәдән сү-
зүлүб кедән кечмиш иди. Бәс гәлбинин иришмәз дәрин-
ликләриндә јатыб галан бу хатирәләр гатынын гәлпә-
ләрини нечә гопарсын? Онлары гәлбинин бу хатирәләр
чәнкәлликләриндән нечә дүнја үзүнә чыхарсын?

Јағыш јағыр, сөјүд чимир, пәнчәрәдән итиб кетмиш
арзулары, өлүб кетмиш горхулары, гијмәтини, дәјәрини
билмәдији имканлары ахыб кедир, кедирди. О көрүрдү
ки, нечә-нечә сәадәти рәнки азча солса да, әтри азча

кетсә дә, һәлә гырылыб галмајыб, инчә, гызылы саплар-ла әтрафында һәрләнир.

О бу назилән саплары дартыб гәлбинин дәринликләриндән чох инчиләр чыхара биләрди. Ше'р инчиләри... Жагыш жағыр, күнләр кечир.

Шәфи севинчләринин о узаг, әлчатмаз мәнбәјини көрүрдү. Узаг-узаг дағларын гарлы зирвәләриндә доғу-лән чајлар кими.

Байырда пайыз охујур, Шәфи өз кечмишинә гајыт-магла елә бил һачанса кәлдији гаранлыг јералты јолла кери гајыдырды, анчаг шамларын кур ишығында һеч нәјә, һеч кимә тохуна билмирди.

Зүлејха—онун отуз иллик кечмишинин әрмәғаны... Оун заман-заман даша дәјиб хынчым-хынчым олан арзуларынын әвәзи... Шәфијә елә кәлди ки, онун кечмиши белә олмасайды, талә Зүлејханы она раст кәтирмәзди.

Жагыш жағыр, жағырды...

17

Зүлејха Шәфинин кәлдијини билән кими бирбаш анасынын тахчадакы кәлиник күзкүсүнә сары гачды. Уст-башыны сәлигәјә салды, бирдән-бирә хошбәхт гәһ-гәһәјлә дөврә вуруб астадан охумаға башлады. О бири отагдан гапынын ачыг јериндән Зејнәб ханым күлүмсә-јә-күлүмсәјә она тамаша едирди.

Зүлејха отаглардан кечиб, дәфтәр-гәләми синәсиндә, гапы ағызында дајанды. Ичәридә мүәллими ону көзлә-јирди.

Гапы ачылан заман Шәфи үзү пәнчәрәјә сары дајаныб фикрә кетмишди. Башыны кери дөндәриб Зүлејханы көрдү.

— Салам!

Зүлејха она чәпәки нәзәр салыб шах-шах кечиб отурду.

— Салам!

Шәфи кәлиб онун башы үстә дајанды. Әлини узадыб миз үстдәки дәфтәри вәрәгләмәјә башлады. Көзләри исә тез-тез гызын сачларына, сүраһи кими һамар бој-нуна зилләнирди.

— Һә, јазмағы әмәлли-башлы өјрәнмисән. Һәрфләр-

дә балача нөгсанын вар, ону да јаваш-јаваш өјрәнәрсән.

Зүлејха алтдан-јухары она нәзәр салды. Көзләри даш-гаш кими парылдады.

— Нәдир нөгсаным?

Шәфи гәләми алыб, һәрфләри бир-бир дүзәлтмәјә башлады. Зүлејха гашларыны дартыб онун һәрәкәтини изләјирди.

— Бах, көрүрсәнми?

Евдә һәр шејдә өз дедијини, өз истәдијини јеринә јетирән Зүлејха бу адамын әлејинә кедә билмәмәсинин, әксинә, онунла разылашанда алдығы ләззәтич сәбәбнини анлаја билмирди.

Шәфинин нәфәсиндән тәнбәки гохусу, палтарындан исә тәри ији кәлирди. Гыз өтәри олараг, мүәллиминин әбасынын вә көјнәјинин бојнуна, јахасына нәзәр салды. Аф кәтан көјнәк сапсары олмушду. Гызын гәлбиндә бирдән-бирә бу јохсул, мәғрур вә мүдрик чавана һаким олмаг, она гуллуг еләмәк, һәјан олмаг һәвәси ојанды.

Шәфи кечиб онунла үз-үзә отурду. Зүлејха дәфтәри көтүрүб үзүнә тутду, күлә-күлә охумаға башлады. Шәфи пычылтыја бәнзәр сәслә:

— Зүлејха, дәфтәри чәк!—деди.

— Нијә, белә ешитмирсән?

— Ешидирәм, анчаг көрмүрәм!

— Нә олсун ки?

Шәфи удгунуб әтрафа бојланды.

— Ахы сәни көрмәк, сәнә бахмаг истәјирәм.

О бу сөзләри нечә, һачан дедијини һеч өзү дә бил-мәди. Јәгин она көрә дејә билмишди ки, гызын үзүңү көрмүрдү. Анчаг дәфтәри тутан балача әлләрин нечә титрәдијини көрүрдү. О гәфилдән киминсә кәлиб чыха биләчәјиндән горхарар:

— Јахшы, хәтрин нечә истәјирсә, елә оху!—деди.

Зүлејха јаваш-јаваш дәфтәри үзүндән чәкди. Шәфи һәјәчан вә һејрәтдән чашыб, нә едәчәјини билмәдән гу-рујуб галды. Зүлејханын көзләри јашла долмушду. Ан-чаг бу нечә јаш иди?! Шәфи һәм һејран олмуш, һәм дә горхурду... Горхурду ки, кимсә кәлиб гызы белә көрсә, аллаһ билир нә олар...

О, гызын көзләринә бахмагдан чәкинәрәк, нә вахт охујачағыны көзләмәјә башлады. Гыз титрәк, зәиф сәс-лә охумаға башлады. Сәси ипәк сап кими дәнә-дәнә гы-рылырды.

Шәфи сәндәлә сөжкәниб далғын-далғын гызын сәсинә гулаг асырды... О, гызын сәсиндәки көзәлликлә үзүнүн, додагларынын, сачларынын, көзләринин жаратдығы аһәнкдарлыға тамаша едирди. Она елә кәлирди ки, үчдөрд күн дејил, гызы ајлардан, илләрдән бәридир көрмәмиш, сәсинә гулаг асмамышдыр.

Шәфи, нәһәјәт, гызын көзләринә тамаша еләмәјә башлады. Орда күл-чичәкләри сајрышан, аллы-күллү бағча вар иди. Чәһ-чәһ сәсләри чөлләри, дағлары бүрүмүшдү...

— Зүлејха!

Шәфи өзү дә, гыз да диксинди. Бир нечә ан сонра һисс етди ки, сөз онун додагларындан гопмушдур.

Зүлејха интизар вә нараһатлыгга она бахырды.

— Зүлејха, һеч көзләринә бахмысанмы?

Гызын үзү гызармаға башлады. Шәфи һәр чүр еһтијат вә горхуну унутмуш һалда:

— Зүлејха, хәбәрин вармы ки, сәнин көзләриндә әтирли бир бағча вар. Көзләриндән кәлән чәһ-чәһ сәсләрини ешитмисәнми?

Гыз хошбәхтлик ифадәси олараг, сағ голујла үзүнү өртүб башыны силкәләди. Шәфи әввәлчә бунун нә демәк олдугуну баша дүшмәјәрәк, бир анлыг горхду, сонра Зүлејха голуну үзүндән чәкәркән гызын сәәдәтдән күлүм-сәјән үзүнү, көзләрини көрүб, синә долусу раһат нәфәс алды.

Онларын һәр икиси бир-бирләринә бахаркән һисс едирдиләр ки, араларында артыг өзләринә мә'лум көрпү салынмышдыр.

Начинин сәзләри һеј Шәфинин гулагларында сәсләнирди. Башга чарә жохдур.

— Јахшы, бәсдир... Јахшы охујурсан.

Шәфи ајаға галхды. Инди о гызын јанында отурмалы, нөвбәти дәрси бирликдә јазыб охумалыјдылар. Һәр икисинә елә кәлирди ки, бу јахынлыг әввәлкиләр бәнзәмәјәчәк. Елә јәгин буна көрә дә Шәфи ајаға дуракән Зүлејха кәскин вә ити нәзәрлә она бахыб һәрәкәтләрини изләди. Бу бахышда һәм јүнкүл горху, һәм дә интизарлы бир мараг вар иди. Шәфи буну дүјдү вә ани олараг тәрәддүд еләди. Сонра өзүнүн гызга јахын олмаг нәвәсини зорла дәф едиб, дәфтәри көтүрдү. Әлини узадыб гызын башы үстүндән һәрфләри бир-биринин алтынча дәфтәрә

јазды. Зүлејха тәрпәнмәдән онун түклү әлинин һәрәкәтини изләјирди.

— Ардыны өзүн јазарсан.

О, нәзәрләрини дәфтәрдән ајырмадан мызылданды. Гыз онун гәзәбинин сәбәбини һисс едиб күлмәјә башлады. Елә шән, хошбәхт гәһгәһәјлә күлүрдү ки, Шәфи сусуб гулаг асырды.

Гыз јырғалана-јырғалана күлүр, күлүрдү... Шәфи далғын-далғын гызга бахырды. Онун көзләри кет-кедә думанланыр, орада һәјатынын ән гәрибә һадисәләри, кәдәр вә севинчләри, унутулмуш һәјәчанлы јухулары бир-бирләрини әвәз едә-едә чанланыр, јох олурдулар. Бу мүхтәлиф һадисә вә сималарын јерини бирдән-бирә јенә Зүлејханын сәәдәтдән од тутуб јанан үзү, јашла долу көзләри әвәз етди. Һәјәчан ичиндә олан Шәфијә елә кәлди ки, гаршысындакы бу көзәл сима доғрудан да һачанса онун көзләри өнүндә дајанмалы, һәјатына, варлыгына дахил олмалыјды.

— Зүлејха, гузум...

Гыз, колуна даш атылан бүлбүлләр кими сусду. Елә бу анда гапы курултујла ачылды. Бирчә анда Шәфинин рәнки кағыз кими ағарды. Хошбәхтликдән ичәри кирән Әбүлфәз иди. О күлмәкдән боғулараг бачысынын голундан тутуб дартды.

— Дур, тез ол! Әлимәрданнан Һүсејн јенә савашырлар... Дәдә инди үстләринә ајран төкәчәк...

Зүлејха рәнки јаваш-јаваш өзүнә кәлән мүәллиминә бахыб, мәлаһәтли бир тәбәссүмлә күлүмсәди...

Бачыјла гардашын ардынча Шәфи дә чыхды. Бүтүн ев әһли чөлдә иди. Онлар евин дирәјинин далында кизләниб, ашағыда башлары күчлә көрүнән нөкәрләрә тамаша едирдиләр. Нөкәрләр ајы кими донгулдана-донгулдана бир-бирләрини әзишдирир, каһ бу ону, каһ да о буну јыхырды. Ибраһим хан һејван изләјән овчу кими, кәниздән ајранла долу сәрниччи алыб, јаваш-јаваш ирәлиләмәјә башлады. Кишвәр ханымдан башга бүтүн ев әһли дә онун далынча јериди. Шәфи дә онларла, лап далда— Зүлејханын јанында иди. Онун һәјәчандан титрәјән варлыгы гызга доғру учурду. Шәфи балача әјилсә гызы өпә биләр, бир балача әлини узатса белини гучаглаја биләрдү. Чүнки һамынын фикри ашағыда сүпүрләшән нөкәрләрдә, онларын башына ачылачаг ојунда иди.

Анчаг Шәфи гызы нә епдү, нә гучаглады... һансы бир

хиссэ она пычылдайырды ки, бу ани лэззэт һесабына сээдэтнини итирә биләр.

Һәр шөждөн хэбәрсиз нөкәрләр гызғын дөүшдә икән (Әлимәрдан бир зәрбәлә һүсәјни јерә сәрир, о исә, һеч бир шеј олмамыш кимп, һәмән саат ајаға галхыр, һүчүма кечирди) хан ајраны ашағы туллады.

— Вај!!!

Нөкәрләр шырылты сәсинә ајылыб чығырышдылар. Анчаг кеч иди. Сојуг ајранда чумчулуг олуб ханын вә ејвандакыларып гәһгәһәси алтында һәрәси бир тәрәфә гачды.

Ибраһим хан гарныны тутуб күлә-күлә дејирди:

— Көпәк ушағы, елә бил, биринин дэдәсинин чөрәји о бирисинин боғазында галыб... Иш-күчләрини бурахыб бир саатдыр чәнкдәдирләр.

Шәфи дәстәдән ајрылыб гапы ағзында дајанмышды. Күлүмсәјирди. Хан оңу көрүб күлмәкдән дајанды. Бир аңлығ фикрә кетди, сонра ирәли јериди.

— Сән дә бурдајмышсан... һә, доғрудан ахы...

О, әтрафа бојланды (јәгин ки, Зүлејха үчүн), гызы көрүб:

— Һә, нә олды, дәрсинизи гуртарыбсыз, ја һәлә башлајачагсыз?

— Елә дәрсдәјик...—гыз Шәфини габаглады—Әбүлфәз дарта-дарта кәтирди.

Гыз атасынын голуну гучаглады:

— Мирзә мәннән јаман разыдыр. Сән дә ки, һеч кәлиб бир гулаг асмырсан.

Шәфијә елә кәлди ки, гыз өзүнү дејил, оңу тә'рифләјир.

— Сән јахшы-јахшы оху, мән өзүм кәлиб сәни имтан сләјәчәјәм...

Хан гызына вә өзүнү лагејд тутмаға чалышан Шәфијә нәзәр салыб бирдән-бирә дүшүндү ки, гызыјла мүәллим арасында нәсә данышыг олуб, өзү дә лап бу күн.

Хан Шәфијә сары дөндү:

— Дәрсини гуртарыбсанса, кедәк бир аз нәрд атаг.

Шәфи дәһшәтли сурәтдә тәк вә ја Начијлә олмағы арзуласа да е'тираз едә билмәди. Зүлејха исә чоҳдан кетмишди.

Ибраһим хан алтдан-јухары бахыб хисс едирди ки, Шәфи даһа әввәлки адама аз охшајыр.

Далғын, үмидсиз, гашлары һәмишә дүјүнләнмиш ча-

ван һара, индики Шәфи һара? Үз-көзүндән севинч јагыр... Амма гәрибә адамдыр, һеч нәјини кизләдә билмир. Севинчини дә, гәмини дә.

Хан бирдән-бирә:

— Де көрүм тәзә нә јазмысан?—дејә сорушду.

Шәфи хисс етди ки, бу суал оңун хејринә чоҳ шеј дејир. Дәсмәли инди, оңунчун әзиздән-әзиз олан бу ханын, оңун арвадларынын, хүсусилә Кишвәр ханымын рәғбәтнини газанмаг имканы варды. Бу исә оңунчун шаһларын, султанларын мүкафатыны газанмагдан даһа јүксәк иди. Шәфи билирди ки, индилик, јәгин ки, елә һәмишәлик оңун вар-дөвләти јаздыгы вә јазачағы ше'рләр, гәзәлләр олачагдыр. Буна көрә о, сәадәтини газанмаг үчүн гәлбиндәки ән гижмәтли инчиләри мејдана чыхармалыјды. Бу сәрвәт, бу инчиләр исә оңун гәлбиндә битиб-түкәнмәз иди. Зүлејханын мәнәббәти, әтри, шәфәғи—бүгүн дүнијаны сөзлә, нәғмәлә долдурмушду...

— Јазмышам, әлбәттә. Нә вахт десәниз кәтириб охујарам.

Гапы ағзында дајанан хан Шәфинин ичәри кирмәсини көзләјәрәк:

— Инди олмаз, јохса әзбәрдән билмирсән?—Сонра Шәфинин данышмасына аман вермәјәрәк:

— Һә, билдим. Сән ше'ри анчаг мәчлисдә охујурсан... Јахшы, о барәдә дә фикирләшәрик...

Хан бу сөзләри елә тәрздә деди ки, Шәфинин даһа е'тираз еләмәјә чәсарәти чатмады.

Гаршы отагдан башыны галын шалла бағламыш Кишвәр ханым чыхды. Шәфи оңун забитәли симасыны көрүб, шашғын һалда салам вериб, кәнара чәкилди. Кишвәр ханым оңун саламына әһәмијјәт вермәдән әринә сары дөндү:

— Һара белә? Гара тәпәдән Оруч кәлиб. Тахыл јагыш алтында галыб чүрүјүр. Гудурған оғлу нәинки үјүдүр, һеч ичәридә јер вермир.

Ханын рәнки гызарды.

— О, һансы көпәкоғлудур?

— Нә билим? Бу саат ата миниб өзүн кетмәсән, тахыл зај олачаг.—Әринин тәрәддүд еләдијини көрүб:

— Бичин вахты чоҳ аз апарыблар, олан-галаны да орда зај олсун,—деди.—Сонра да кәрәк өзүн кедиб оннан-буннан баһа гижмәтә аласан.

Бығларыны чејнәјән хан:

— Арвад, горхурам кедәм, элимдән бир хәта чыха!— деди.

Шәфи онлары сөһбәтдә гојуб, чөлә чыхды. Чустлары ејванын лап о башында иди. Аста аддымларла кедиб кејди, пилләкәи олмадығындан әјилиб өзүнү јерә атды. Әлимәрдән һәјәтдә одун доғрајыр, һүсеји дашыјырды. Онлар исланмыш палтарларыны дәјишмишдиләр. Шәфи бајаг бир-бирләрини дидиширән нөкәрләрин инди нечә сакит вә мөһрибанчасына ишләмәләринә күлүмсәјәрәк, күл колларынын далындан јола чыхды. Дарваза агзында, јәгин ки, Зүлејханы көрмәк үчүн дөнүб ејвана бахды. Неч ким јох иди. Балача гапыны ачыб чөлә чыхды...

Думанлы бир күн иди. Боз булудлар бүтүн сәманы тутмушду. Санки күн неч вахт чыхмамыш, чыхмајачагы да. Белә паваларда Шәфи дәрнн үмидсизлијә гәрг олурду. Бәс инди? Инди о, охуја-охуја кедирди. Үрәји нәгмәләрлә долу иди. Мисралар үрәјиндән јарпаг кими гопуб һафизәсинә төкүлүрдү. Додаглары дөнә-дөнә үччә кәлмә сөз пычылдајырды:

«Зүлејха, мәним Зүлејхам».

18

Шәфи даш көрпүнүн јанында дајаныб тәнбәки алмаг үчүн кедиб-кетмәјәчәји барәдә фикирләширди. Бирдән Саләддин даланындан киминсә чыхыб гачдығыны көрдү. Диггәтлә бахды.

Әләкбәрди. Һара белә гачыр?

Шәфи достунун ону сөзмәјәчәјиндән еһтијат едиб чагырды:

— Әләкбәр!

Әләкбәр она тәрәф дөндү.

Шәфи:

— Нә олуб, нијә белә тутгунсан?— деди.

Әләкбәр чаваб вермәјиб, онун голундан дарта-дарта јенә сүр'әтлә јеримәјә башлады.

Шәфи дартынды.

— Дајан бир, нә олуб ахы?

Әләкбәр узада-узада:

— Кә...әл!— деди. Сонра Шәфинин үзүнә бахыб:—

Дилшад варды һа, һамымыз севәрдик, өзүнү јандырыб.

— Дилшад?

— Һә... Тез ол.

Онлар астача гачмаға башладылар.

Дилшад! Дөрдјол мәһәлләси чаванларынын севимлиси! Јарашыглы, назлы-дузлу Дилшад! Мурад бәјин арвады, ахунд Сәдрәддинин кәлини.

Шәфи төвшүјә-төвшүјә:

— Нијә өзүнү јандырыб? Сөндүрүбләрми?

Әләкбәр башыны дәрдли-дәрдли јелләди:

— Јох, дејәсэн иш ишдән кечиб.

— Ахы, нијә өзүнү јандырыб?

Шәфи суалынын артыг олдуғуну һисс едиб «јандырыб» сөзүнү күчлә тамамлады.

— Нечә јә'ни нијә јандырыб? Куја билмирсэн?!

Дилшад палчыгычы Һәсәниң өвладларынын бөјүјү иди. Һәсәнин он бир ушагы вар иди. Једдисе оғлан, дөрдү гыз. Аилә һәмишә јарыач доланырды. Үст-башларыны, кејимләрини исә неч таңры бәндәси көрмәсин. Аиләнин јеканә бир фәрәһи вардыса, о да Дилшад иди. Һәсән кечә-күндүз ишләјиб гызы үчүн јахшы бир дон алмышды. Дилшад бу дону кејиндән сонра мәһәллә чаванлары бир-биринә дәјди.

Дилшад ачыгүрәкли, мөһрибан бир гыз иди. Зәриф, гәшәнк үзү, гатраи кими гара сачлары варды. Һәсәнин бүтүн аиләси онунла севинирди. Ата да, ана да, көрпәләр дә елә бил онунчун јашајырдылар.

Дилшад гызлар булағындан су ичәндә елчиләрин ајагы ачылды. Һәсән бүтүн ихтијары гызын өзүнә верди. Әввәлләр Дилшады истәјәнләр онларын өзү кими јохсул чаванлар иди. Шәфи дә онларын ичиндә. Анчаг о, елчи көндәрмәди.

Варлы аиләдән олан чаванлар күчәдә, базарда гызы көрәндә һәрис-һәрис бахсалар да, нәдәнсә елчи көндәрмирдиләр. Көрүнүр, ата-аналары гојмурду.

Дилшад јохсул вә сәнәткар чаванларын елчиләрини бир-бир гајтарырды.

Нәһәјәт, бир күн ахунд Сәдрәддинин оғлу Мурад бәјин елчиси кәләндә Дилшад оғланын үзүнү көрмәсә дә, разылыг верди. Һамы бу ишә мәәттәл галды. Анчаг бәзиләри, о чүмләдән Шәфи, мәсәләнин нә јердә олдуғуну баша дүшдү.

Дилшад вар-јоха бахан гыз дејилди. О өзүнү аиләләри үчүн сатмышды. Дилшад варлы аиләјә зәһмәтлә

бир тикэ чөрэк газанан атасына дајаг олмаг үчүн кетмишди.

Онларын тоју Шәфинин јадында иди. Дөрд-беш ил габаг олмушду. Чаванлардан бәзиләри Дилшадын онларын слчиләрини гајтармасындан гәзәбләниб, тоја шулулуг салмаг истәмишдиләр. Шәфи, Әләкбәр вә башгалары онлары бу ишдән күчлә сахламышдылар. Сонра исә һәмин чаванлар кәлинин габағыны кәсмишдиләр. Хејли бәхшиш алыб фәјтонлары бурахмышдылар.

Һәсәнин ушаглары о күн шадлыгдан, севинчдән ағлајыр, күлүр, гышгырырдылар. Бу, доғрудан ла онларын һәјатларында эн көзәл күн иди. Онлар бәлкә дә биринчи дәфә гарын долусу жејиб, Мурад бәјин һәдијјә көндәрдји тәзә палтарлары кејмишдиләр.

Бәс сонра нечә олду? Көзәл Дилшадын, өзүнү гурбан верән Дилшадын бүтүн арзулары нечә дөндү. Тојдан дүз бир һәфтә сонра нә ону бир даһа атасы евинә гојмуш, нә дә гардаш вә бачыларыны, ата-анасыны онун јанына бурахмышдылар. Һәсәнин јалварышларыјла нечә нәфәр ахунда хәнишә кетди. Анчаг әбәс јерә. О вахтдан Дилшадын нә чәкдијини неч ким билмәди. Көзәл, мөһрибан кәлин һүндүр, даш диварлар арасында мөһбәсә салымышды. Әввәлләр о, ахунд Сәдрәддинкилә кәләнләрдән евләринә јагдан, әтдән, пулдан көндәрирди. Сонралар бу да мүмкүн олмады. Һәсәнин ушаглары јенә ачлыг чәкирдиләр. Тој күнү Мурад бәјин онлара бағышладығы тәзә палтарлар чохдан чыр-чындыр олмушду. Аз сонра ушагларын бири, сонра исә лап бөјүјү јаталагдан өлдү. О бириләри дә арыглајыб чөлә дөнмүшдүләр. Онлары бу дәрәдә салан бәлкә дә ачлыгдан даһа чох севимли бачыларыны көрә билмәмәләри иди.

Инди исә һүндүр диварлар арасындакы фәрјад үзә чыхмышды. Дилшад өзүнү јандырмышды.

Шәфи илә Әләкбәр кәлиб ахундун евинә чатанда гапынын ағзы вә һәјәт адамла долу иди.

— Ојј, бу нәдир?

Шәфинин бүтүн вүчуду кизилдәди. Әлли јашларында бир гадын үч-дөрд гадынын гуцағында чылғын, түкүрпәрдән сәслә гышгырыр, сачларыны јолурду. Бу, артыг инсан сәси, инсан чығыртысы дејилди. Шәфи инсан фәрјадынын бу шәкилдә ола биләчәјини хәјалына белә кә-

тирә билмәди. Дамарларда ган донур, әсәбләр дартылмыш тел кими чинкилдәјирди.

Кәнарда гырмызы өртүклү бир табут гојулмушду. Бир аз о тәрәфдә, ағач алтындакы отурачагда гочалар-аһыллар әјләшмишдиләр. Онларын арасында да чалсагал бир киши аста-аста һөнкүрүрдү. Бу Һәсән киши иди.

Әләкбәр нә гәдәр дартдыса Шәфи һәјәтә кечмәди. Дарваза ағзындакы ағача сөјкәниб дурду. Әләкбәр кетди.

Һәјәтә кириб-чыхан адамлар асталан данышырдылар.

— Һејф гыздан. Көр һара кәтирибләр ки, ахырда өзүнү јандырыб.

— Мәнчијез инанмырам.

— Нијә инанмырсан, өзүнү јандырмағына?

— Сән бу тајфанын ичиндә бир күн дә јашамазсан!

— Дејирләр, ата-анасынын јанына бурахмырдылар...

Јәгин елә буна көрә јандырыб.

Узаглашдылар. Ики чадралы кәлирди.

— Јазыг Дилшад. Аз, көрүрсән һәлә о чүр јанапдан сонра да нечә галыб?

— Доғрудан да үзү неч јанмамышды һа... Мән билирәм, һамысы о көпәк Хавәрин ишидир. Јәгин фагыр гыза күн вериб, ишыг вермирмиш.

— Һә, инди даһа чаны гуртарды... Амма сән аллаһ, үзүнә неч баха билди? Мәним үрәјим дөзмәди.

— Бәс нә билирсән дири-дири јанмаг асандыр? Адамын бармағы бир аз јананда чаны чыхыр.

Шәфи узаглашан чадралылары мүшајиәт едирди. Ики әммамәли кәлиб лап онун јанындан сөһбәт едә-едә кечди.

— Мәшәди, ағлын нә кәсир?

— Ағлым нә кәсәчәк, гысыр иди, она көрә дә өзүнү јандырды.

— Ахы дејирләр ушағын олмамасы кишидәндир.

— Бош сөздүр, өзүм ибн Сејфанын «Гәмәријјә»синдә охумушам ки, ушағын олмамасы анчаг арваддан олур.

Шәфи истәһза илә онларын ардынча бахды. Дилшадын анасынын сәси кәсилмишди. Арвад бајылмышды. Инди Һәсәнин бөјүк гызы, он үч јашлы Күлшадын наләси ешидилирди.

Һәјәтдә адамлар чохалды. Дејәсән, табут галдырылырды. Шәфи бојланды. Әләкбәр дә орда иди. Шәфи ағыр, әзаблы бир ишдән гајыдырмыш кими јаваш-јаваш,

тагәтсиз һалда һачы бүрчүнә тәрәф дөндү. Архадан көлән ғышгырыгдан сарсылды. Дилшадын анасы өзүнә кәлмишди. Бу сәсдә һәм дәншәтли јохсуллуғ, һәм дә мәзлум бир кимсәсизлик вар иди.

Шәфи ана наләсини ешитмәмәк үчүн сүр'әтини артырды, һејли кедәндән сонра түтүн јадына дүшдү... «Чәкмәсәм, дәли оларам». Тәзәдән башга тәрәфә, дәллал базарына сары дөндү.

Шәфи кедирди, анчаг елә бил һеч нә көрмүрдү. Кәдәр ағыр даш кими гәлбиндән асылмышды. О, ејван дибиндә, бир дәстә чаван арасында дајаныб аста-аста данышан Мурад бәји хатырлады. Сонра һәјәтдә ағыр-ағыр о јан-бу јана кедән элитәсбеһли ахунд Сәдрәддин көзләри өнүндә чанланды. Гәлбиндән күт ағры кечди. Нијә кедиб онларын үзләринә, көзләринә, бәбәкләринә түпүрмәдим? Нијә демәдим ки, сиз бүтүн о мүлкләринизлә өз ишығлы варлығы илә диләнчи көкүндә јашајан бир аиләнни үмиди, севинчи, тәсәллиси олан Дилшадын ајағынын тозуна белә дәјмәздiniz!

Ананын чарәсиз фәрјады һәлә дә гулағында сәсләнирди. Елә бил сәс ону тә'ғиб едирди.

Бу нәдир? Налә онун габағыны кәсир. Шәфи тәр ичиндә башыны галдырды. Һара кәлиб чыхыбдыр? Јенә ахундилә. Нечә олду, бура кәлиб чыхды?

Башыны галдырыб һәјәтә бахды вә бирдән-бирә гејри-ихтијари, гәти аддымларла һәјәтә јериди. Ахунд бир дәстә адамла сөһбәт едирди. Шәфинин додағлары гәһәр вә нифрәтлә пычылдады.

«Гәбир үстә кетмәји белә өзүнә рәва билмәјиб».

Һәјәт һәлә дә адамла долу иди. Евдә, ејвандә чаршаблы гадынлар ағлашырдылар. Шәфи һәјәтдәкиләрә јанашды, салам верди. Ахунд е'тинасыз һалда данышырды. Өзү дә нәдән? Белинин ағрысындан.

Шәфи даһа дөзә билмәди. Бүтүн гәзәбини боғуб тәмкинлә:

— Ахунд,—деди.

Һамы, о чүмләдән Сәдрәддин дөнүб она бахды. Һамынын үзүндә ачығ бир нараһатлығ вә наразылығ эксолунду.

— Бајагдан белинизин ағрысындан данышырсыныз, амма кәрәк үрәјинизин ағрысындан данышмыш олајдыныз.

— Нә демәк истәјирсән?—Ахунд хырылтылы бир сәслә дилләнди.

— Өзүнү јер үзүндә аллаһын көлкәси сајырсан. Бүтүн күнү инсанијјәтдән, һагдан, әдәләтдән вә'з едирсән, амма әмәлләринә бах! Аллаһын ән пак вә мәзлум хилгәтини көр нә зүмлә...

Ахунд гәзәбдән боғула-боғула:

— Сәни бура ким чағырыб?!

Шәфи тәмкинини позмадан:

— О јазығ арвадын наләси.

Ахундун чаваб вермәсинә имкан вермәјиб, сөзүнү тамамламағ истәди.

— Горхмајын, сизи нә тутан олачағ, нә сөјән. Һеч сорғу-суала чәкән дә олмајачағ.

Шәфи синә долусу нәфәс алды. Саггаллы сифәтләрин гәзәб вә нифрәти алтында:

— Анчағ аллаһын адына анд олсун ки, бу күнаһын гәзәсындан гуртара билмәјәчәксән!

— Рәдд ол!

Рәки гачмыш ахунд јериндән тәрпәнди. Адамлар ону тутдулар. Чамаат һај-күјә јығышды. Лакин Шәфи артығ дарвазадан чыхыб, сакит аддымларла узағлашырды.

Адамлар исә:

— Нә олуб? Нә олуб?—дејә каһ рәнки ағармыш ахунд Сәдрәддинә, каһ да даландан чыхыб ағыр-ағыр узағлашан Шәфинин ардынча бахырдылар.

Күндүз олмасына бахмајарағ, Шәфи шам јандырды. Һүчрә чох гаранлығ иди. Онун кичик пәнчәрәсиндән гаһра булудлар көрүнүрдү. Чискин пәнчәрә шүшәсиндә сајсыз-һесабыз мирвариләр дүзмүшдү. Бу јағыш инчиләри кет-кедә чохалды, чохалды, сонра бирләшдиләр, бөјүдүләр, пәнчәрә боју сүрүшдүләр. Шүшә үстә чохлу кичик, әјри-үјрү зәриф чығырлар әмәлә кәлди.

Шәфи көзләрини пәнчәрәдән ајырыб мәсчиддән көлән сәс-күјә гулағ асмаға башлады. Хәтиб Әбдүлрәззағ кимләсә данышырды. Нә олуб көрәсән? Шәфи илләрдән бәријди бу арығ, һејирхаһ гочаны бир дәфә дә олсун әсәбиләшән, өзүндән чыхан көрмәмишди. Гырхырды-

гырхдырмады үзү һәмишә түклү оларды. Көрәсэн сәсиндә әсәбилек дужулан хәтиб киминлә данышыр?

Шәфи диггәтнини топлады. Бәс о бири адам ким иди? Сәси таныш кәлирди. Бирдән-бирә елә бил үстүнә сојуг су төкдүләр.

— Мән, ја ахунд, јурдсуз-јувасыз бир адамы аллаһ дәркаһындан гова билмәрәм.

Бу, Әбдүлрәззагың сәси иди. Рәнки гачан, үрәји куп-купла дөјүндән Шәфи инди билди ки, хәтиблә данышан ахунд Сәдрәддин имиш. Мүбаһисәнин өзү һаггында кетдијини билиб, бүтүн диггәтнини ахундун чавабына верди. Ахунд да елә бил гәсдән бир аһәнклә данышмыр, сәсини каһ алчалдыр, каһ да учалдырды. Шәфи онун дедикләрини күчлә баша дүшүрдү.

— Әбдүлрәззаг, әкәр сән билсәјдин ки, бу динсиз мүртәдин аллаһ евиндә галмасы күнаһ, онун говулмасы нә гәдәр саваб ишдир, белә демәздин.

Хәтиб фикрә кетди. Керүңүр, мүбаһисә чоһдан кедирмиш. Кимсә үчүнчү бир адам данышмаг истәди, аңчаг ахундун данышдыгыны көрүб биринчи кәлмәдән сонра сусду. Ахунд дејирди:

— Сән елә билирсән ки, о галмаға јер тапа билмәјәчәк. Ај-һај!.. Онун бу шәһәрдә парәстиш елијәнләри сәндән-мәндән чоһ-чоһ артыгдыр. Лап кедиб Ибраһим ханкилдә галар.

Әбдүлрәззаг боғуг сәслә:

— Хан она јер вермәз, өзү дә кетмәз.

Ахунд онун сөзләринә гулаг асмадан:

— Вермәз?—деди,—сонра ришхәндлә күлдү.—Вермәзә бах, һәлә горх ки, гызыны да она версин.

Гәһгәһә голду...

Шәфијә елә кәлди ки, бу гәһгәһәләр диби көрүңмәз дәрин бир учурумун ваһимәли әкс-сәдасыдыр. О бу учурума кедир.

Ичәридән Әбдүлрәззагың сәси ешидилди.

— Ја ахунд!—Хәтибин сәси күчлә кәлирди.—Ахы о јазыг истәр-истәмәз динә, шәриәтә хидмәт сләјиб. Мәсчиддәки бүтүн китабларын үзүнү көчүрүб. Күңләрлә, ајларла көзләринини јағыны бу јолда әридиб.

Ахунд чығарды:

— Әбдүлрәззаг, мән сәнә тәәччүб едирәм. Китаб үзү көчүрүб, һаггыны алыб. Бир дә нечә илдир бурда јашајыр. Зәһмәтинин әвәзи чоһдан чыхыб. Сән ачыг-ачыгына,

әстәғфүрулла, бу динсиз-аллаһсыза, иши-күчү шәриәти елә салмаг, үләмалары мәсхәрәјә гојмаг олан бир адама һимајәдарлыг еләјирсән?!

Онун сәсиндә һәдә вар иди. Хејли сүкутдан сонра хәтиб, јәгин ки, күчсүзлүјүнү дәрк етди:

— Јахшы, ахунд, сабаһ мән она әрз елијәрәм.

Шәфинин додаглары гәһәрлә пычылдады:—Бәли, ја-зыг хәтиб, мән сәнә өмрүм боју һөрмәт еләјәчәјәм.

Јасдакы мүбаһисәдән, Дилшәдмән мәсәләсиндән сонра белә дә олачагды. Шәфи ачы-ачы күлдү. «Әчәб јердә ахшамладам. Тәгсир өзүмдәдир. Әчәб олду. Бир мәнә дејән кәрәкдир, нә ишин вар ахунд Сәдрәддинлә? Һачы Әлигулунун һәјәтинә саһиб олду, сәнә нә, олмады, сәнә нә? Арабачы Һачыбабаның он алты јашында гызыны алды, нә вечинә, алмады, нә вечинә? Нә ишин варды сәнин газы Әбдүлгәдирлә? Наһаг фитва вериб ипәкчи Бахшәлинин бүтүн вар-јохуну оғурлајан Дана Хәлили тәмизә чыхартды, нә ишинә?! Нә ишинә, ахунд Низамәддинин гардашы јетим Сәрвиназы мал-дөвләтинә көрә алыб, беш күндә чәрләдиб өлдүрдү?! Аббасгулу ханың оғлу кедиб беш ај Теһранда лотулуг еләјиб кәләндән сонра шејхүлислам олду, сәнә нә?! Ахы сәнин нә ишинә ки, Һачы Ағасы ики ешшәјин арпасыны ајыра билмәјән јердә Иранда сәдр әзәм олуб? Инди чезанлыр чәк!»

Бајырда башланан ахшам Шәфинин гәлбинә чөкүрдү. Нәр јандан ону горхунч бир үмидсизлик бүрүјүрдү. Лакин Шәфи ону—бу үмидсизлији јахшы таныјырды. Нечә илләрди ки, онлар бир-бири илә өлүм-дирим савашында идиләр. Инди өлүм Шәфи үчүн мешәдә азымың бир адамың һәр ағач далында растлашдыгы горхунч һејван кими иди. Инсан әввәлләр бир күн бу бәдһејбәт һејваны көрәчәјиндән дәһшәтә кәлир. Сонра кет-кедә өјрәшир вә даһа әввәлләрдә олдуғу гәдәр ваһимәјә дүшмүр.

Шәфинин бирчә Зүләјхаја вә өз севкисинә һејфи кәлирди. «Бәс онунла нечә олачаг? Бәлкә көчүб Тифлисә кедәм? Ахы орада таныш чоһдур. Фәтәли гуллугдадыр. Бакыханов нә билим, јараналдыр, недир... Дејирләр лап падшаһын өзүлә танышдыр. Зүләјханы көтүрүб гачым ора. Еһ, кәлиб тапмазлармы? Бир дә Тифлисдә мәни о саат гуллауға көтүрән кимдир? Азы кәрәк бир-иқи ај көзләјәм. Пул да јох. Һәлә евһарда тапачағам? Бәлкә һеч Зүләјха кәлмәди. Ахы арамыздә нә олуб ки? Бәлкә Мән-

сурлуја... Узаг гоһумлар, танышлар да мәни лүт көрүб. Пул... пул...»

О жорулук көзләрини һүчрәнин јухары бучағындакы һөрүмчәк торуна зилләди. Орада ири бир һөрүмчәк өз торунда отуруб сәбирлә овуну көзләјирди.—Еһ, Шәфинин додаглары пычылдады.—Сәнин сәбрин мәндә олајды. Саатларла отуруб өз гисмәтини көзләјирсән. Бизим өмрүмүз сәнинки гәдәр гыса олсајды, нә ојунлардан чыхардыг...

О, көзләрини һөрүмчәкдән ајырды.

«Јахшы, бәс нечә олсун? Ахы сабаһ көчмәлијәм».

Шәфи Күлләри халаны јадына салмаг истәмирди. Чүнки ораны еһтијат үчүн, һәр јердән әли үзүлән, һеч јерә куманы көлмәдији күн үчүн сахламышды.

Амма үрәјинин дәринликләриндә һисс едирди ки, кедә биләчәји јер анчаг орадыр. «Һачы, аллаһ сәнә рәһмәт еләсин. Һачы, сағлығында сәнин очағына сығынмышым, өләндән сонра бибинни».

Гаранлыг дүшүмүш, мәсчид бошалмышды. Чөлдән тәк-тәк ајаг сәсләри, архын таныш шырылтысы, һәрдән-бир дә Әбдүлрәззагын узун заман давам едән боғуг өскүрәји ешидилирди.

«Јатаға кирәндән сонра јухусузлуг башланачаг. Белә бир кечәни јатмаг олармы?»

О, он беш илә гәдәр јашадығы һүчрәјә елә өјрәшмишди ки, һеч јердә, һеч бир пәргу дөшәкдә өзүнү бурадакы кими раһат, сәрбәст һисс еләмирди. Инди буну да она чох көрүрдүләр.

Сабаһдан он беш иллик һәјагымдан ајрылачағам.

Шәфинин он беш иллик севинчли-кәдәрли кечмиши бурада, һүчрәдә иди... Бу кечмишдә нә вар иди? Һәсрәт вадиси, бир аз да севинч чичәкләри. Һәмән вади, һәмән чичәкләр һүчрәнин даш диварларында, ојугларында, нахышларында һәкк олунмушду.

Бу кечмиш, кичик пәнчәрәдә, шамын гәндилиндә јашајырды.

Чинарын бу кичик пәнчәрәдән көрүнән каһ јашыл, каһ гызылы јарпагларында, каһ да чылпаг будагларында, бу будаглар арасындан көрүнән бир парча мави сәмада јашајырды.

Шәфи јатағында гыврылырды. Шам јенә јаныр, анчаг Шәфинин достлары олан үлдузлар вә пәрванәләр көрүнүрдү. Пајыз онлары да өзү илә апармышды.

Кечмиш нәдәнсә бирдән-бирә Шәфијә чох мә'насыз вә күлүнч көрүндү. Ағлына гәрибә бир фикир кәлди. «Бәлкә елә-белә јахшыдыр? Бәлкә елә бунунла бу үрәк-ағрыдан кечмишдән, хатирәләрдән гуртардым...»

Шәфи бирдән ачы-ачы күлдү. Мәсчидин өлүм сүкуту ичәрисиндә бу хырылтылы күлүш чох вәһимәли сәсләнди. Нәһәнк сүкут хырылтыны удду. «Онсуз да кетмәлијәм. Истәдим, ја истәмәдим». Зүләјха јадына дүшдү...

«Инди јумшаг ипәк јатагда ширин-ширин јухулар көрүр. Дүнјада гәлби һеч бир һијлә вә мәкр билмәјән, һеч бир ләкә көрмәјән бу гыздан, онун гәлбиндән көзәл нә ола биләр?»

О, бирдән-бирә Зүләјханы өз ағушунда тәсәввүр еләди.

«Белә бир күн олачагдымы? Онун бадамы сачларыны, көзәл үзүнү, мәһәббәт шәфәгләри илә долу көзләрини, чәнәсини, бојуну, әлләрини өпә биләчәјәмми? Анчаг бирчә дәфә, сонра бүтүн эзабларымы тәләјимә бағышлардым».

Кечә кечирди. Шам чохдан сөнмүшдү. Һүчрәни дәһшәтли, горхунч бир зүлмәт бүрүмүшдү. Дүнја вәһимәли сүкута гәрг олмушду. Әслиндә бу сүкутун да өз сәси вар иди. Лакин Шәфи бу сәси динләмәкдән горхурду. Она елә кәлирди ки, бу, өлүмүн сәсидир. О бу сәси ешитмәк үчүн нәсә хатырламаға чалышды.

Нәји хатырласын? Һачы Абдулланын она илк дәфә шәраб ичирмәјиними? Ики-үч бадәдән сонра бирдән-бирә ағламағынымы? Һачынын јолунда гурбан кетмәк һәвәсиними? Өзүнү һачы Әлимухтарын уча ејванындан атмаг истәмәсиними?

...Дәјәсән, јәј күнү иди. Һә, өзү дә ахшам чағы. Нечә јашым оларды? Он једди, он сәккиз, јохса аз иди?! Аллаһ билир... Гәләмин учуну кағзын үстүнә гојмагла гәзәли ахыра чатдырмағым бир олду. Үрәјим о гәдәр долу иди ки, фикирләшдикләрим иазыб гуртара билмирдим. Тәшбәһләр, гафијәләр бир-бирләринин үстүндән ашыб төкүлүрдү.

Шә'ри көтүрүб бирбаш һачыкилә гачмағы јадына дүшдү...

«Күчәләрдән нечә кечирдим!.. Елә бил бөјүк бир хәзинә тапмышдым».

Шә'р јазмағы инди она чох мә'насыз, ахмаг бир иш кими көрүндү.

«Нэ олсун! Елэ ахырыма чыхан ше'р жазмагым олмадымы? Хансы ше'рим индија гэдэр мэнэ беш гурушлуг хејир вериб? О вахт хачы мэни тэ'рифлэмэк эвэзинэ данласајды, нэ јахшы оларды. Кедиб бир сэнэт сахиби олардым. Евим, ешијим, аилэм оларды.

Нэ јахшы, нэ јахшы ки, Зүлејха вар».

20

Сөһөрсин адэти үзрэ һәјәтә дүшдү, Гуламһү-сејнә салам вериб кәһризә тәрәф кетди. Гајыданда хәтиблә гаршылашды. Саламлашдылар. Шәфи һисс етди ки, дејесән хәгиб һәлә она һеч бир сөз демәк истәмир. Јәгин чәтнинлик чәкир. Шәфи өзү Әбдүлрәззагын көмәјинә кәлди.

— Кәрбәлајы!

...Әбдүлрәззаг чопур үзүнү тәәччүблә она сары чевирди. Шәфинин бахышлары хәтибин хејирхаһлыгла бахан көзләрилә растлашды.

— Дүнән кечә сизин ахунд Сәдрәддинлә сөһбәтинизи ешитдим.

Әбдүлрәззагын үзүндәки кичик чапыг изләринин јери елә бил даһа да дәринләшди, гаралды. Нәээрләри ашағы енди.

— Сизин һагг-сајынызы һеч вахт унутмајачағам. Дүнән кечәки сөһбәтиниздән сонра.

Хәтиб гәмли-гәмли башыны јелләди:

— Еһ, оғлум, мән сәнә нә јахшылыг еләмишәм...

— Чох...

Шәфи гочанын нечә эзаб чәкдијини һисс еләди. Үмумијәтлә, бу нурани инсан Шәфи үчүн әсл сирр иди. О, дин адамлары, моллалар, шејхләр ичәрсиндә Әбдүлрәззаг кимисини һәлә һеч јердә көрмәмишди. Өмрүндә биринин далынча пис сөз данышмајан, һәтта бу чүр сөһбәтләрә гулаг белә асмајан, тәмәннасыз јахшылыг еләјән, өмрүндә дини сөһбәтләрдән башга јалан данышмајан, сүфрәдәки чөрәјини растлашдығы адамла јары бөлән Әбдүлрәззаг белә адам иди.

— Кәрбәлајы, ахшама кими мәнә рүсхәт верин.

— Бу нә сөздүр, ај оғул. Мән сәнә бир сөз демишәм-ми? Нә вахт ев тапсан, нә вахт хәтрин истәсә, онда көчәрсән.

Шәфи көзләјирди ки, хәтиб ахундун далыјча дејинә-

чәк, һеч олмаса аллаһа бир шикајәт елијәчәк. Анчаг Әбдүлрәззаг бу сөһбәтдән чанышы гуртармаг истәјирмиш кими, башыны јелләдә-јелләдә кетди.

Шәфи ағыр-ағыр һүчрәјә гајытды. Отуруб иштаһсыз һалда бир аз чөрәк једи. Елә инди, сәһәр-сәһәр Күлпәри халакилә кетмәји гәрара алды. Инди онунчүн дүнјада бундан чәтин, эзаблы бир иш јох иди. Анчаг нејләмәк оларды? О, гышып тәмиз, сојуг һавасыны бир ағыр кими уда-уда јола чыхды, јаваш-јаваш Чәрчәваза тәрәф үз гөјдү.

21

Сүбһ чағы иди. Ибраһим хан вә онун аилә үзвләри һәлә сәһәрин ширин јухусунда идиләр. Евин о башындакы тәнәбидә гуллуғчу гызлар инәкләри сағырдылар.

— Ај гыз!—Онларын бири чөмәлмиш һалда, јерини раһатлајыб бадјанын јерини дәјишди, инәјин әмчәјини сығалламаға башлады.—Кечә јаман јуху көрмүшәм. Аллаһ өзү хејир еләсин. Көрмүшәм рәһмәтлик анам мәнни ешшәјә миндирир. Неј әлләшир, амма мән минә билмирәм. Ешшәк дә ки, сифәтдән бизим Әлимәрдан.

О бири гуллуғчу гәһгәһә чәкиб бир аз аралыда очаг галајан нөкәр Әлимәрдана тәрәф дөндү. Архасы гызлар сары олан нөкәр дизләри үстә әјилиб очағы пүләјирди.

Инәкләрин сүдү кәнарда бағланмыш бузовларын һәсрәтли мәләшмәси алтында тарым чәкилмиш ағ сап кими бадјалара сүзүлүрдү.

Хан аиләсиндән һәмишәки кими һамыдан тез ојанан Кишвәр ханым олду. О кејиниб ејвана чыхды. һава сојуг иди. Башмағларыны ахтарды.

«Бу нәдир, бунлары ким бу пилләкәнләрин алтына атыб?».

Ханымы гәзәб көтүрдү. О гышгырмаг истәјән анда бирдән-бирә хатырлады ки, дүнән өзү тојуглары ејвандан гованда атыб...

— Бир ил дә әл вурмасам, көтүрән олмајачаг.—Дејинә-дејинә кејиб һәјәтә дүшдү.

Ханымын кәлишиндән хәбәрсиз олан гуллуғчу гызлар һәлә дә дејиб-күлүрдүләр.

— Аз, сәһәр-сәһәр бу нә бәхтәвәрликдир? Дејесән, гызыбсыз!..

Кәнизләр өзләрини жыгышдырыб сәсләрини кәсдиләр. Әлбәттә, Зейнәб ханым олсајды, онлар јухуну чәкинмәдән она данышар, дејиб-күлә биләрдиләр. Анчаг Кишвәр ханыман јанында нәинки күлмәк, һеч бәркдән данышмаг олмурду.

Ханым көпүклү сүдлә долу бадјалара бахыб, разылыгла башыны јыргалады.

— Бузовлары бурахын. Һејванлар көр нечә арыглајыблар. Тез олун, сәһәрдән отуруб гагылдајырсыз. Күләддин инди кәлиб чыхачаг. Бириниз һеһрә чалсын, о бириниз дә кедиб бухарыны галасын, ушагларын ојананы варса, јерләрини жыгышдырыб ев-ешији сүлүрүн!

Нөкәр Һүсејн доғрадығы одунлары тәнәбијә, Әлимәр-данын јанына дашыјырды. Ханым ону көрүб гышгырды.

— Кәдә, бәс о талашалары нијә жығмырсан? Јохса көзләјирсән мән кәлиб сәнинчин жығачам?

— Јығачағам, ханым, бу саат.

— Бәс о тојуглара нијә дән сәпмирсиҙ? Ај гыз, сән, кәдә, сән?..— дејинә-дејинә кетди.

Кишвәр ханымдан сонра Зейнәб ханым ојанды, јериндә кәрнәшиб көзләрини ачды. Бирдән нәсә хатырлајыб әтрафына бахды. Ибраһим хан бир аз аралыда хорултујла јатырды. Ханым хатырлады ки, әри кечә онун јанына кәлмишди. Тәнбәл-тәнбәл ерпәјини көтүрүб башыны бағлады, ајаға дурду. Гапысы азча ачыг олан јанашы отагда Зүлејхајла Әбүлфәз јатырды.

Ханым пәнчәрә габағына кәлди. Күзкүнү көтүрүб гаш-көзүнү сығаллады. Додаглары шишимш, көзләринин алты салланмышды. Нәсә хошакәлмәз бир һисс кечириб, күзкүнү тахчаја атды. Сәсә хан нәрилдәјиб, о бири бәјрү үстә чеврилди.

Зейнәб шалына бүрүнүб чөлә чыхды. Сојуг һава ону мүркүдән ајырды, чанландырды. Башмагларыны кејиб һәјәтә дүшдү.

Зейнәб ханым тәндир башында тәзәчә кәтил гојуб отурмушду ки, ејвандан гуллуғчу гызын сәси кәлди.

— Кичик ханым, аға һәләм јатыр, көзлүјүм орда, ја кәлим?

— Аз, ишин олмасын, бирдән ојаныб сәни басар јорғанына, бура кәл.

Кәнизләр гәһгәһә чәкдиләр вә тәләсик ишләрини гуртарыб ашағы дүшдүләр. Бу саат ләззәтли сөһбәт башлана чагды.

Бир аздан Зүлејха да ојанды. Јорғаны үстүндән атды. Әлини узадыб донуну көтүрдү. Кејиниң ајаға галхды. Сацларыны дарамат истади. Анчаг хејли ахтардыса, дарағы тапа билмәди. «Галсын үзүмү јујандан сонраја».

Күзкүнү көтүрүб көзләринә бахды. Гајыдыб үстү бафтала гырмызы мөхмәр күрдүсүнү кејди. Күмүш гармаглы јахалығыны бағлајыб чөлә чыхды. Истисиз, һәрәртсиз күнәш үфүгдән азча бојланмыш, јухары галхамаға утанырмыш кими үфүгдә, санки әјилә-әјилә кечиб кедирди.

Саралмыш, гурумуш отлар гыров бағламышды. Гыз һәвәслә пилләкәнләрдән дүшдү. Чылпаг гызылкүл коллары елә бил күмүшә тутулмушду. Гызын һовуза тәрәф кетдијини көрүб Зейнәб ханым очаглыгдан чығарды.

— Зүлејха, кәл исти су апар.

Зүлејха әлини буз кими сојуг суја салыб шән сәслә:

— Истәмирәм!— деди.

Судан бир-ики овуч көтүрүб үзүнә чырпды. Елә бил јанагларына көз тохундурдулар.

— Уј...— еләјиб, очаға сары гачды. Анасыны гучаглајыб чығарды:

— Гајмаг истәјирәм, гајмаг истәјирәм...

Кишвәр ханым ејвандан ачыгланды:

— Гышгырма, гыз, ушаг дөјүлсән.

Сәлимә көзләрини Зүлејхаја зилләјиб һеј бахырды. О, көзләрини һәлә дә гыздан чәкмәјерәк Зейнәб ханыма:

— Ханым, сән аллаһ, Зүлејхаја бах!— деди.— Үзү көр нечә алышыб јаныр. Машаллаһ, Зүлејха нә јаман көјчәк имиш! Һеч мән фикир вермәмишдим.

Зейнәб ханым чеврилиб гызынын үзүнә бахды. Шәфгәтлә күлүмсәјиб әлнлә гызын үзүнү сығаллады:

— Сојуг су дәјиб, она көрә белә гызарыб.

Сәлимә һеһрәни чалхалаја-чалхалаја дилләнди:

— Инди Зүлејханы бир бәј оғлу көрсә, валлаһ, дәли-диванә олар.

— Сиз аллаһ, бәсдириң!

Әлбәттә, бүтүн бу сөзләр гыза хош кәлир, бүтүн варлығыны титрәдирди.

Зейнәб ханым гызыны гучаглајыб онупла биркә јырғаланды:

— Биз дә ону һеч кимә көстәрмәрик.

— Көрәчәкләр, ај ханым, һарда кизләтсәк, көрәчәк-

ләр. Бир сәһәр көрәчәжик ки, буду һа, елчиләрин ајағы ачылды.

Зүлејха ајаға галхды:

— Көрүрәм, әл чәкмәјәчәксиз—дејиб, евә тәрәф гач-маға башлады.

Зејнәб ханым, Сәлимә көзләрини ондан чәкмирдиләр. Бу көзәллији көрмәк, дүшүнмәк Зејнәб ханымы һәм севиндирди, һәм дә елә бил кәдәрләндирирди. Јәгин она көрә кәдәрләндирирди ки, Зүлејханым чичәкләнмәси өзүнүн солмасы, бир јандан дә лабүд ајрылығын јахынлашмасы демәк иди. Зејнәб ханым далғын вә гајғылы һалда башыны тәрпәтди:

— Зүлејха лап дүнәнки ушагдыр.

Ханым бирдән-бирә Сәлимәјә чох јашлы көрүндү. Зүлејханым көзләри кими гәшәнк ала көзләринин алты салланмыш, чәнкләри вә јанагларынын алты исә гырышланмышды. Сәлимәнин өзү дә бирдән-бирә гүссәләнди. Бәс онун һәјаты нечә олачаг? Ахы јашы аз дејил, чохдан ијринми кечиб.

— Еһ...

Неһрәнин чалхаланмасындан башга һеч бир сәс ешидилмирди.

Бир аздан бүтүн аилә сүфрә башында иди. Әбүлфәз, сонра Зејнәб ханым, Зүлејха вә Кишвәр ханым отурмушдулар. Әбүлфәзин сәһәр јемәји сүдлү дограмач, Зүлејханымкы исә гајмаг-чөрәк иди. Хан, кәрә јағы илә чөрәк, Зејнәб ханым сүдлү аш, Кишвәр ханым исә кечәдән галмыш күфтә-бозбаш јејирди.

Некәрләр вә кәнизләр исә јанашы отагда јығышмышдылар.

Зејнәб ханым үзүнү хана тутуб килејләнирди:

— Һеч бир молланын јанына кедирсән?..

— Һансы молланын?

— Кедиб бир сорушурсан ки, Әбүлфәз нечә охујур? Беш-алты ајда Зүлејха ондан јахшы охујур.

Әбүлфәз истәһза илә элини бачысына узатды.

— Мәндән јахшы охујана бах? Ата, гој охујаг, сән дә гулаг ас... Көр һансымыз јахшыјыг.

Ибраһим хан күлүмсәјиб оғлуна:

— Истәјирсәнми сәнә дә Шәфи дәрс десин? Бир һәфтәнин ичиндә Зүлејханы өтүб кечәрсән.—Сонра оғлунун чавабыны көзләмәдән—јох, эшин, јахшы дејил—деди. Онсуз да јашын һәлә аздыр, јаваш-јаваш өјрәнәрсән.

Шәфинин адыны ешидән Зүлејханым үзүндән исти бир далға кечди. Әбүлфәздән башга сүфрәдәкиләрин һамысы гыздакы дәјишиклији дүјдулар. Хан Кишвәр ханым тәрәф дөндү:

— Зүлејханым мүәллим тәрәфдән бәхти јаман кәтирди. Билирсиз нечә ағыллы адамдыр! Синәси елә бил китабдыр. Кечә-күндүз отуруб данышсын, ше'р-гәзәл десин, сән дә гулаг асасан.

Кишвәр ханым додагларыны бүзүб Зүлејханым үрәк дөјүнтүләри вә тәлашлы бахышлары алтында:—Еләдир. Амма нә фәјдасы. Јазыг јаман лүтдүр!—деди.—Тәгсир дә өзүндәдир. Бир сәнәт-зад өјрәнмәкдәнсә, дуруб шаирлијә башлајыб.

Ибраһим хан күлдү:

— Әсил сәнәт онункудур. Онун сәнәти дә охумаг кими аллаһ веркисидир. Кәл ки, чифәјдасы. Гијмәт гојан кимдир?!

Зүлејха һејран вә һүркәк нәзәрләрлә данышанлара бахырды.

— Чавад ханым гызы варды һа...—Хан нөвбә илә арвадларынын үзүнә бахды. Сүфрәни јығышдыран Кишвәр ханым лагејд сәслә:

— Пүстә?—деди.

— Һә, һә... Ахы она да Шәфи дәрс дејиб.

Зүлејха елә бил диксинди.

— Чавад хан Ирана көчөндә билирсән Шәфијә нә гәдәр јалварыб ки, онларнан кетсин?!

— Бәс нијә кетмәјиб? Зүлејха өз һәјәчаныны ачыгачығына билдирән бир ифәдәјлә сорушду.

— Нә билим...—Хан чийинләрини атыб күлдү.—Амма кетсәјди, аллаһ билир, инди јәгин ки, Мәһәмкәд шаһын мәликишүәрасы иди. Ахмаглығындан.

Хан ајаға галхды. Бајагдан алтдан-алтдан гызыны сүзән Зејнәб ханым дәһшәтлә дүјмушду ки, гызыјла Шәфи арасында сөз-сөһбәт олуб. О, һеч кимә сездирмәдән ајаға галхыб, әринин далыјча чыхды. Зүлејха да ичәри отаға кечди. О, Шәфини көрмәк истәјирди. Өзү дә бу күн, бу саат.

Хан кејиниб һәјәтә дүшәркән рәнки гачмыш Зејнәб ханым ону ишарәјлә тәнәбијә чағырды:

— А киши!—Ханым бирдән-бирә тәрәддүд еләди. «Әри бу хәбәри ешидиб, бир хата чыхармаз ки?»

Арвадынын тәрәддүд еләдијини көрән хан:

— Сән бајаг Шәфидән данышанда мән гыза көз гој-
мушдум. Неч өзүндә дејилди... горхурам.

— Горхурсан? Горхурсан ки, гыз бирдән Шәфијә бәнд
олар, һә?

Зејнәб ханым һүркәк вә тәрәддүдлә:

— Һә-ә!—деди.

Хан гајғысызчасына күлдү:

— Нә олар ки, гој бәнд олсун да. Мирзә ки пис адам
дејил.

Зејнәб тәәччүблә әринә бахды:

— Нә данышырсан?

— Јахшы, горхма, неч шеј олмаз. Мән Зүлејхадан
өјрәнәрәм... Шәфи неч вахт она бир сөз-зад демәз. Гыз
өз-өзүнә гој нә гәдәр бәнд олурса-олсун. Јәгин ки, елә
Шәфи дә ону үрәјиндә истәјир. Анчаг о, ағыллы адам-
дыр. Билир ки, бу севдадан бир шеј чыхмаз. Она көрә
үрәјини сындырмаг да јахшы дејил.

Зејнәб ханым:

— Бирдән...—Истәди десин «гызы өпүб елә а...».
Амма сөзүнүн далыны көтирмәди.

— Нә бирдән?

— Бәлкә бундан сонра мән кедиб дәрслериндә оту-
рам...

Хан ағыз-бурнуну туршудуб чыхды.

22

«Һачы бүрчү»ндән бир аз аралы кичик һәјәтли, чиј
кәрпичли бир ев вар иди. Һәјәтин гамыш һасары, көһнә
тахта гапысы варды. Ортасында чох да һүндүр олмајан
голлу-будаглы бир ағач учалырды. Јердән јарым ар-
шын һүндүр олан сјванын ашағы башы очаглыг иди.
Очаглыгын архасында кичик, гапысыз отаг көрүнүрдү.
Одун, көмүр вә бир сыра габ-гачаг ора јығылмышды.

Евдә элли беш-алтмыш јашларында бир гадын ах-
шам намазыны гылырды. Нәһәјәт, намазыны гуртарыб,
ајаг үстә дуа еләмәјә башлады.

— Шүкр сәнә, еј худа вәнди-аләм... Еј бөјүк халиг, сән
бу ачлара рузи, јурдсузлара ев-ешик јетир... Сән өзүн бу
мирзәннн бәхтини ојат, она гуллуг әчр елә. Сән онун кү-
наһларындан кеч, дилини үрәјинә бағышла.

Чөлдә јағыш шырашырла јағырды. Ахшама һәлә

хејли галса да, һава гаралмышды. Арвад шамы јанды-
рыб чөлә чыхды. Күчәдән сүрәтлә чапыб кечән фәјтон-
ларын, башларына кисә атмыш адамларын сәсләри еши-
дилрди.

— Бу мирзә һарда галды?..

Гары ағачла ешәләјиб, күл алтында галмыш көсөв-
ләри чыхартды, пүләјиб үстүнә одун јығды. О, түстүдән
јашармыш көзләрини силә-силә—«јазыг бала, јазыг бала»
—дејирди. «Мәсчиддән дә сәни говдулар. Көјдә аллаһ
вар, һәр шеји көрүр». Гары ахунду сөјмәк, она неч ол-
маса гарғыш сләмәк истәјирди, анчаг чәсарәт еләмирди.
Ахы, нечә олса ахунд иди. Очаг алышды. Күлпәри ар-
вад тијанчаны јарыја гәдәр су илә долдуруб одун үстә
гојду. Ахшам мәрчи пәтәси биширәчәкди.—Соғанымыз
гуртарыб.

Гары «соғанымыз» сөзүнү неч өзү дә һисс еләмәдән
демишди. О бу сөзлә илк дәфә өзүнү Шәфијә бир јердә
дүшүнүшдү. Он бир илдән артыг иди ки, бу кимсәсиз
гадын бу сөзү ишләтмирди.

Шәфинин дүшүндүјүнүн әксинә олараг, Күлпәри онун
кәлишинә һәдсиз дәрәчәдә севинмишди. Даһа кечәләр
онун үчүн ваһимәли кечмәјәчәкди. Онула бир отагда
инсан јашајачаг, јејиб-ичәчәк, дејиб-күләчәкди. Ахы
Күлпәри бу чаваны оғлу гәдәр таныјыр, севирди. Күл-
пәри гадын иди. Гадын тәбиәтинин биринчи хүсусијјәти
исә гајғы бәсләмәк, гуллуг еләмәк, севмәк, охшамаг, де-
мәли киминчинсә (әрми, оғулму?) палтар јумаг, хәрәк
һазырламаг еһтијачыдыр...

Һачы Абдулладан сонра Шәфинин бүтүн севинч вә мә-
јуслуғларынын јеканә шәрики, онун јеканә тәсәлли верә-
ни бу гары иди. Шәфини она көрә севмирди ки, о да бу
гары кими тәнһа иди. Она көрә севмирди ки, јурдсуз-
јувасыз иди. Јох, Күлпәри бу чаваны анчаг үрәјинә көрә
севирди. О ки ач вахты неч кимин гапысына кетмәјиб,
гарынын јанына кәлир, отуруб иштаһла онун соған-чөрә-
јини јејирди, Күлпәри хала үчүн кифәјәт иди. Ахы гары
билирди ки, о истәдији мәчлиси әјләндириб, ән азы до-
јунча јејиб ичә биләр. Күлпәри Шәфидә башга бир хасиј-
јәт, башга бир мәрдлик дә көрмүшдү. Нечә көрә Шәфи
киتاب көчүрәндән сонра кәлиб онун әтәјинә овуч-овуч
гызыл әшрәфи төкмүшдү.

— Көтүр, Күлпәри хала, бу күн Пүстә ханым Ирана

көчдү. Бунлары мөнө зәһмәт һаггы вердиләр. Көтүр, нә гәдәр истәјирсән, көтүр.

Гары көзләринин парылтысындан онун нечә үрәклән данышдығыны көрмүшдү. Елә бу она кифајәт иди. Көнчин бүтүн јалварыш вә тә'кидләринә бахмајараг, һәмишә ики гызылдан артыг көтүрмәмишди.

— Нејнирәм, ај оғул... Алар борчларыны вер, өзүнә пал-палтар ал. Габагдан гыш кәлир.

Даһа бир хасијјәти гадыны һејран гојмушдү. Ән гәм-ли, ачы күнләриндә дә, нечә дејәрләр, гәлби ағласа да, үзү күләр, көзләри күләрди.

— Балам, бу оғлан һарда галды?

Гары очагдан көз апарыб бухарыны галады. Чөлдә јағыш һеј јағыр, кет-кедә бәркијирди. Инәк бөјүртсү, гојун-гузу мәләшмәси сшидилирди.

Гары көзләрини шырһашырла јаған јағышдан ајыр-мајыб:

— Шүкүр сәнин мәсләһәтинә, еј халыг!—деди.

Шәфи ити аддымларла Әлиһејдәр ағакилә кедирди. Гәлбиндә үмидләр чағлајырды.

«Сөзсүз ки, Әлиһејдәр разы олачаг. Нечә олса, бир мәдрәсәдә охумушуг. Моллаларымыз ајры иди, анчаг бир јердә чох олардыг. Ојнајар, дејиб-күләрдик. Һә, һәлә нечә кәрә онлара да кетмишик. Атасы о вахтлар сағ иди. Ири, чалсаггаллы, чалбыглы бир киши иди. Бир дөфә башымы сығаллады, сонра атамн адыны сорушдү. Ча-вабымы көзләмәдән чыхыб кетди. Аһ, бирчә дүзәлсәј-ди!»

Јағыш аста-аста јағырды. Чинарларын гырмызылы-сарылы јарпаглары сәс-сәсә вермишдиләр. Јолдан өтән-ләр әјилә-әјилә, һасар дибинә гысыла-гысыла гачыр, фај-тонлары сахлатдырыб минирдиләр. Евләрин гырмызы күмләриндән јағыш дамалары сап кими ашағы узан-мыш, јердә бир-биринин јанында нимчәләрә бәнзәр чөкәкләр јаратмышдылар.

Нијазхан даланыны буруланда артыг Шәфинин папағы вә әбасы јағышдан ағырлашмышды. Бир далаң сонра һачы Сәмәд ағанын гырмызы кәрпичли бөјүк има-рәти көрүнәчәкди. Шәфи папағы сүрүшмәсин дејә, ба-шыны азча әјиб јеријир, фикирләширди.

«Дүзәлсә, нә јахшы олачаг!» Шәфи бу севинчин тә-

фәрруатына кетмәк истәмирди. О, буну сонраја сахла-мышды. Ибраһим хан, Зејнәб ханым, Кишвәр ханым онун еви олдуғуну билдикдә нејләјәчәкдиләр? Һәлә Зүләјха нә гәдәр севинәчәк! Ахы евин балача бир һәјәти дә вар... Шәфи ораны күл-чичәклә чәннәтә дөндәрәрди... Кедиб дәрсини дејәр, исти евинә гајыдарды. Һә, базара да ке-дәрди. Охујар, јазарды. Әкәр бир оғлу, ја гызы олса...

О күлүмсәјиб башыны силкәләди. Саггалындан ја-ғыш дамчылары төкүлдү.

Бу да Дана Хәлилин мүлкү. Дүнјадакы һагсызлығын абыдәси, тәнтәнәси кими учалыр. Јазыг Бахшәли дилән-чи көкүнә дүшдү.

Дана Хәлилин һәјәт дарвазасы ағзында ики фајтон дајанмышды. Оһо! Фајтончунун бири дејәсән Бахшәли-дир. Һә, одур. Еви оғурланандан сонра олан-галаныны сатыб ики ат алды, фајтончулуға башлады.

Шәфи фајтонун бәрабәринә чатанда:

— Салам, Бахшәли киши!—деди.

Башына кисә атмыш Бахшәли тәнбәл-тәнбәл она тә-рәф әјилди.

— Әлејкумсалам, оғул!—деди вә јенә бүзүшдү.

«Дана Хәлили көзләји. Дүнјанын ишинә бах. Сәнин вар-јохунла дөвләтләнәни фајтонда кәздириб беш-он шаһы аласан. Һәлә үстәлик јағыш алтында дуруб ону көзләјәсән дә. Бир сүрү ушағы вар. Һамысы да балача. Гырх јашындан сонра алты ушағы олуб. Јағыш бәрки-дир, гачым!»

Шәфи кичик су көлмәчәләрини әтрафа сычрадарат гачмага башлады. Әбасы, папағы, чораблары тамам ис-ланмышды. Саггалындан су дамчылајырды.

«Мәшәди Нағы Ирана кедир. Еви галыр. Сонсуз ки-шидир. Ирана, дөвләтти бачыларынын јанына кедир.

Инди һәр шеј Әлиһејдәрин бирчә кәлмә сөзүндән асы-лыдыр. Бир кәлмә. Шәфи хатырлады ки, индијә гәдәр онун талеји нечә дөфә бу бирчә кәлмә сөзләрдән асылы олуб. Һәр дөфә дә бу сөзүн онун хејринә дејилмәси үчүн бүтүн имканлар вар икән, әксинә олмушдү. Јәгин ки, ин-ди дә белә олачаг. Еләсә бәс бу јағышда нијә өзүнү исла-дыр? Умид. О, үрәјиндә инаным, даһа доғрусү, өзүнү инандыра билмирди ки, Әлиһејдәр она «јох» дејәчәк. Ахы Әлиһејдәрдән нә кедир?! О ев нәјинә лазымдыр? Кирајә-јә версә нә гәдәр алачаг?! О гәдәр вар-јохун јанында бу беш-он шаһы нәдир ки?!

Бир дэ о, хэмншэ Шэфини јахшы диндириб, габаглар лап бир јердэ нечэ кэрэ дуз-чөрөк касиблар. Шэфи јахшы ки, онун атасы һаггында мәчлисләрдэ данышмајыб... һэ, лап габаглар Мир Чавадла бир дэфэ һачы Сәмэд ага барэдэ бэрк мүбаһисэ еләјиб, ону писләјиб. Анчаг бу һачан олувбу? Бир дэ, Мир Чавад јәгин ки, Әлиһејдэрэ хәбәр вермәз.

Дарваза гапысы бағлы иди. Шэфи нэ едәчәјини билмәди, бир аңлыг дурхуб галды. Дүшүндү ки, Әлиһејдэр ага бу јағышда ону нараһат еләјәнә хош үз көстәрәрми?

Күчәјэ бојланды. Ахшам дүшмүш, күчәдә һеч ким көрүнүрдү. Арыг бир ит гысылыб хәндөк ғырағыјла кедирди. Јәгин ки, сәфил иди.

Шэфи јенә дарвазаја тәрәф дөндү. Јумруғуну бир нечә дэфэ дарвазаја вурду. Дәмир јаш вэ буз кими сојуг иди. Әли көјнәди. Әјилиб дашдан-кәсәкдән ахтарды. Анчаг тәрсликдән әлиһә бир шәј кечмәди. Әлачсыз галыб:

— Ај ев јијәси!—дејиб сусду.

Анчаг јағышын шырашырында гапысы өртүлмүш евдә бу сәси ким ешидәчәк? Јағыш ара вермирди. Елә бил дүнја боғулурду.

Хошбәхтликдән свин гапысы ачылды. Кимсә чөлә чыхды. Јәгин ки, нөкәр иди. Шэфини гарасына сәсләди:

— Мәрдан, Мәрдан!

— Кимдир?

«Аһа, дејәсэн Әлиһејдэр ағанын өзү иди». Шэфи бирдән-бирә чәсарәтә кәлди.

— Әлиһејдэр, мәнәм, Шэфижәм...

— Нә Шэфи? Һә, сәнсән. Нә әчәб?

— Бир балача сизлә сөһбәтәм вар.

Шэфини индидән «ишим дүшүб» демәклә ону һүркүтмәк истәмәди.

— А киши, бу вурһавурда нә сөһбәт?—Сонра Шэфидән чаваб кәлмәдијини көрүб:

— Орадасан?—деди. Көрүнүр, дүшүнүрмүш ки, Шэфини кетмиш олар:

— Ә, Мәрдан, дүш гапыны ач!

Шэфинин ағырлашмыш башы көксүнә әјилмишиди.

«Сөзсүз ки, јалварандан сонра Әлиһејдэр разы олачаг. Јалварарам, ахы, бир јердә дуз-чөрөк кәсмишик. Ушаглыг чағларымызы јадына саларам. Зүләјахадан данышыммы? Әчәб шеј фикирләширәм».

Гапы јенә ачылды.

— Ордасан?

— Бәли.

— Кәлирәм.

Нөкәрин ајаг сәсләри јахынлашырды. Шэфи өзүндә она рәғбәт дүјдү. Гапы ачылды. Нәфәсиндән буг чыхан нөкәрин ири, кирдә көзләри тәәччүб вэ азча рәһимдилликлә парылдады. Ағызучу:

— Кәл, кәл!—деди.

Әлиһејдэр ага ејванда дајаныб онлара бахырды. О, Шэфинини үст-башындан су дамчыладыгыны көрүб, ирәли кәлди. Јәгин евә чағырмаг истәмир!—дејә Шэфи илдирым сурәтилә дүшүндү.—Һә, үст-башым палчыг, су ичиндәдир, евләри батар, бир дә истәмир ки, көзәл арвадыны көрсүнләр. Илаһи, ејванданмы говулачағам?

Шэфи пилләкәнләри чыхды. «Һә, ејванда халылар сәрилиб».

— Ахшамын хејир.

— Ағбатын хејир. Бујур.

Шэфи јухары пилләкәндә дајанды, башыны галдырыб Әлиһејдэр ағанын назик сифәтини, сәлигәли сағалына, гара, һиссиз көзләринә бахды.

— Әлиһејдэр ага, сизә бир хаһишә кәлмишәм.

Јох, бу даһа хаһиш дејил, о јалварыр. Бүтүн варлығы илә, үзү, әлләри, һәтта исланмыш палтарыјла.

— Әлиһејдэр ага, билирсиз ки, Мәшәди Нағы Ирана көчүр. Мән ону көрүб сөһбәт еләмишәм, өзүн билирсән ки, нечә илдир мәсчиддә јапајырдым.

Шэфи даныша-даныша Әлиһејдэр ағанын көзләринә бахырды. Бу көзләрдәки һиссизлик, сојуглуг Шэфини үшүдүрдү. Лакин... јалвармаја билмәзди.

Әлиһејдэр ага јухарыдан ашағы ону сүзүр, нәсә дүшүнүрдү.

Шэфи һеч шејлә һесаблашмаг истәмирди. Она ев кәрәк иди. Әлиһејдэр ага үчүн һеч шеј олан бу ев Шэфини чин сәадәтә ачылан гапы иди.

— Узағбашы ики илә, икичә илә свин пулуну верәрәм. Мәшәди Нағы разыдыр.

Әлиһејдэр ага гејзлә башыны сиккәләди.

— Разыдыр, бә мәним јаныма нијә кәлмисән?

— Дејир, свин ихтијары сиздәдир.

— Ихтијары мәндәдирсә, бәс онун јанына нијә кетмишин?

Шэфи тәрпәнәндә бир нечә дамчы бојнунун ардына

дүшдү... Бүтүн вүчуду кизилдәди. О, јаш әлијлә бојнунун даыны силмәјә чалышараг күнаһкарчасына:

— Нә билим, дедим, нечә олса ездә о јашајыр.

Әлиһејдәр:

— Мән һәлә ев барәдә фикирләшмәмишәм. Бир дә чох күман ки, нәгд пула сатгачағам. Ја да кирајә верәрәм. Кирајә тута биләрсәнсә, бујур.

Шәфи кәдәрлә башыны јыргалады:

— Нардан? Нә газанырам ки, кирајә пулу да верә билим?

Әлиһејдәр аға истәһза илә күлдү:

— Һај, һај... Демәли, истәјирсән ики ил кирајә пулу-ну јығыб еви аласан, сонра да дејәсән Әлиһејдәри алдатдым, һә?

Шәфи гәзәблә дишләрини сыхды, әлијлә алнындан ахан сују силди.

— Әлиһејдәр аға, мән дардајам, сәндән көмәјә кәлмишәм. Ахы, нечә олса, ушаглыг достујуг, кәрәк мүзәјгә еләмәјәсән.

Шәфи бир јердә чәрәк јемәкләрини хатырлатмаг истәди, анчаг нәдәнсә башга сөзләр деди.

— Нә олар, көмәк елә. Бу ики илин кирајәсини мәнә бағышла. Қим билир, бәлкә мән дә әвәзини чыхдым.

Гапы ачылды. Гәдди-гамәтли бир гадын ејванын кәнарына, ләмәјә сары кетди.

Әлиһејдәр хејли вахт Шәфини сүздү. Бу бахышлар зиндан чәкичи кими Шәфинин башына чырпылырды... Анчаг бир шеј ону сахлајырды—Зүлејха!

— Бура бах!

Әлиһејдәр јағышлы күләјин дәнә-дәнә вуруб ислатдығы Шәфини ајагдан баша кими сүзәрәк:

— Сәнә јазығым кәлир,—деди. Анчаг билирсәнми нә вар? Нечә ил габаг Мир Чавада нә дедијини хатырлајыр-санмы? Билирсәнми ки, сәнин бүтүн о чызма-гара зир-зибилләрин мәним атамын бир бејтинә дә дәјмәз, һәлә сәнин атамдан сонра дуруб гәзәл, рүбаи јазмағынын өзү рүсвајчылыгдыр.

Әлиһејдәр бунлары дедикчә көзләјирди ки, гаршы-сындаки адам дөзә билмәјиб ахырда нәјәсә е'тираз едәчәк. Анчаг Шәфи башыны ашағы дикиб сусурду...

— Јахшы, бу һеч, туталым ки, чох габаглар олуб. Бәс ики һәфтә габаг Мейдигулукилдә ахунд Низамәддинин гардашы Әбдүлхалыг барәдә дедикләрин нәдир? Дејир-

сән ки, мәним ушаглыг достумсан, сонра да кедиб мәнним бачанағым барәдә о чүр налајиг сөзләр данышыр-сан. Демәли, Халыг јетим Сәрвиназы чәрәнләдиб өлдүрдү, һә?

Шәфи јенә динмәди.

Әлиһејдәр хејли данышды. Ајлар, илләр боју гәлбиндә кәздирдији бүтүн тәһнә јағышыны Шәфинин сифәтинә чырпды. Елә бил о бу күнүн олачағыны билирмиш.

Шәфи сусурду. Јәгин ки, бүтүн бунлардан сонра Әлиһејдәр разылыг верәчәк. Ахы һәмишә белә олур.

Күләк јағышы выјалтыјла дәмир дарвазаја чырпырды.

— Белә!—дејә Әлиһејдәр аға нәһәјәт, данышмагдан јорулду.—Кет, нә вахт ағлын башына кәлсә, онда кәләр-сән.

Шәфи елә бил инди исланды, үшүдү. Гәзәб вә ағрыдан бүтүн вүчуду кизилдәди. Ағыр-ағыр башыны галдырды. Одлу нәзәрләрлә Әлиһејдәр ағанын кирдә, дүј-ғусуз көзләринә бахды. Дөнүб ағыр-ағыр пилләкәнләри дүшдү. Анчаг гәлбинин дәрннлијиндә о, һәлә дә үмид едирди ки, Әлиһејдәр архадан ону чағырачаг.

Доғрудур. Әлиһејдәр чағырды, анчаг ону јох, нөкәри ки, кедиб һәјәт гапысыны бағласын.

Шәфи јүз дәфә кечдији бу јолу кечәнә кими елә бил ајлар, илләр кечди. Бир дә башыны галдыранда өзүнү һачы Абдулланын евинин гапысы ағзында көрдү. Дарваза өнүндә дајаныб хејли бахды, бахды, нәһәјәт, Күлпәри гарынын комасына тәрәф үз гојду.

Һәјәт гапысы сәсләнди. Јағыш алтында тамам исланмыш Шәфи өзүнү ејвана атды. Күлпәри чөлә чыхды:

— Нардасан, ај бала... ваһ, ваһ, нә күнә дүшүбсән? Кәл, кәл!

Шәфи отаға кирди. Гары онун ислапмыш папағыны, күркүнү алды. Сонра бухарынын габағына налча атды.

Шәфи миннәтдарлыгга долу нәзәрләрини гарыја зилләди, јавашча кечиб отурду. Үз-көзү тамам јаш иди. Күлпәри онун үзүндәки тәбәссүмү көрүб, мәсәләни аңлады. «Демәли, дүзәлмәјиб». Гарынын үрәји санчды. Чүнки, о Шәфинин үзүндә белә тәбәссүмләри чох көрмүшдү.

О, бир аз гызыныб, нәһәјәт, гарыја сары дөндү:

— Һә, Күлпәри хала, бәс һеч сорушмурсан нечә олду...

Ејванда мәрчи јуан гары:

— Нечә олачаг, бала, билирәм ки дүзәлмәјиб...

Шәфи кері бахмадан дүшүнчәли һалда:

— Нәдән билдин?

— Сән ки күлүмсәјирдин, һәр шеј мә'лум иди.

Шәфи сусурду, дүшүнүрдү. Она мә'лумду ки, Әлиһејдәр ағанын о чүр кобуд, тәһпирәмиз рәфтарыннн эвәзини һеч вахт чыха билмәјәчәк. Ахы нәјлә эвәз чыхмаг оларды? һәкм онда, пул онда, күч онда. Онун Шәфи үзәриндә һәр вахт гәләбә чалмасы мүмкүн иди. Бунун үчүн тәкчә өлән атасынын—Шејх һачы Сәмәдин шаирлији кифәјәтди. Иран шаһларына, рус падшаһларына, јараналлара јаздығы мәдһијәләр сәјәсиндә бир мүддәт шејхүлислам олмуш, бунунла да һәм сәрвәт, һәм дә адсан газанмышды. Доғрудур, өләндән сонра вахты илә онун әш'арына әһсэн дејәнләрин чоху инди әксини дејирди. һамы баша дүшүрдү ки, бу мәдһијә вә мәрсижәләрин архасында ачкөз, ачгурд бир сәрвәт һәрисидур. Ахы Шејх һачы Сәмәдин фитвасыјла нә гәдәр көзәл шаир көздән салынды, бөһтанлар, тәғибләр нәтичәсиндә баш көтүрүб гачмаға мәчбур олды.

— Күлпәри хала, билирсәнми мәнә нә деди? Мән һәр јолдан өтәнчин, һәр гапыма кәләнчин миннәтә кедән дејүләм. Дедим, Әлиһејдәр аға, елә бил доғрудан да һеч танымадығыныз бир адам кәлиб, нә олар ки, сиз јахшылыг еләјин, бәлкә мәним дә бир күн эвәзини чыхмаға имканым олды. һә, Күлпәри хала, бу јердә Әлиһејдәр аға күлмәјә башлады. Деди мәнә јахшылыг еләјәнә бах! Сонра көр нә деди: Инди һәр јериндән дуран башлајыб шаирлијә. һеч олмасса өзүндән габагкыларын јаздыгларыны охујуб ар еләмирләр. Кет бала, нә вахт гәләми атыб моллалыға башласан, о вахт кәләрсән.

— Огул, јүз фикир бир борчу өдәмәз. Әлиһејдәрин нә вечинә, сән ја мәсчиддә, ја да күчәдә јатырсан? Өзүнүн ки мүлкү вар. һәлә атасынкы өз јериндә. Еһ, дејир гардашыма ағач дәјди, елә билдим ки, саман чувалына дәјди.

Шәфи санки дәрдини тамам унудараг күлүмсәди:

— Ај хала, бу гәдәр мәсәли кимдән өјрәнмисән?

Күлпәри јерини раһатлајыб отурду. Күлүмсәјә-күлүмсәјә көкс өтүрдү:

— Еһ, огул, рәһмәтлик һачыны көрмәмишдин? һәр

кәлмә үстә бир мәсәли варды. Чохуну елә өзүндән гондарырды.

— Сән дә пис дејүлсән.

Гары үзүнә хош бир тәбәссүм вериб әтәјиңдәки соғанлары сојмаға башлады. Сонра, көрүнүр, нәсә хатырлады, башыны галдырыб сирли тәбәссүмлә Шәфинин үзүнә бахды.

— һә, билирсән, һамамда кими көрмүшәм?!

Шәфинин көзләри парыллады.

— Сәнин Зүлејханы.

Гары соғаннн тә'сириндән јашармыш көзләрини сыхыб јырғаланды.

— Бәһ, бәһ, мән белә шеј көрмәмишдим.

Сонра әлинин үстү илә көзләринин јашыны силди:

— Аллаһ өзү ону сәнә гисмәт еләсин.

Шәфи Күлпәри халаны һәсрәтлә, мәнәббәтлә динләјирди. О, Зүлејханын адыны ешитдикчә дәрдини, гәмини унудурду.

Әлбәттә, Күлпәри хала Ибраһим ханын Шәфијә гыз верә биләчәјинә инанмырды. Аңчаг гары аллаһа, онун гүдрәтинә, һәр шејә гадир олдуғуна инанмырды:

— Әкәр Зүлејха сәнин гисмәтиндирсә, огул, дарыхма, сәнин олачаг. Лап апарыб дүнјанын ахырында кизләтсәләр дә, јенә сәнә гисмәт олачаг.

Шәфи күлдү:

— Јахшы, бәс мән нечә билим ки, мәнә гисмәт олачаг, ја јох?

Күлпәринин кирдә, гонур көзләри илк дәфә Шәфијә башга чүр бахды. Шәфи онун гаршысында илк дәфә чаван бир киши кими чанланмышды.

— Дарыхма, хәстә нә гәдәр тәләссә дә армуд вахтын-да јетишәр. Севкилиләриндән өтрү сәбир еләјәнләр исә хошбәхтдирләр.

— Еһ, Күлпәри хала, өмрүмүз онсуз да чох гысадыр, бу јандан да јарысы өтүб кечиб. Сәбир елијә-елијә горхурам ки, бир дә ајылыб көрәм ки, саггала дән дүшүб.

Күлпәри әлини онун күрәјинә вуруб ајаға галхды:

— Ај көрүм, сәнин о саггалын һеч ағармасын.

Бир аздан онлар әриштәни јејиб гуртарынча ев дә гызды. Шәфи өз көһнә мүтәккәсинә дирсәкләниб гәлјан чәкмәјә башлады. О, гарыја бахыр, онун нә вахт сөһбәти давам етдирәчәјини көзләјирди.

Күлпәри буну баша дүшүрдү. О, сүфрәни жыгышдырыб жербәјер еләдикдән сонра бухары габагында отурду.

— Һә, инди даныш көрүм гызын сагызыны огурлаја билмисән, ја јох? Чох аз адамын бәхти белә кәтирәр.

Рәһмәтлик киши сөһбәт еләјирди ки, кечмишләрде чаванлар севдикләри гызын үзүнү көрмәк үчүн әтәк-әтәк пул верәрмишләр, чанларындан кечәрмишләр. Сәнә пулсуз-парасыз, миннәтсиз һәр ики-үч күндән бир кедиб сөһбәт еләјирсән. Һәлә үстәлик бунун үчүн пул да алыр-сан.

Шәфи елә бил бу сәәдәтини инди дәрк еләди:

— Күлпәри хала, һеч билмирәм һечә еләјим? Бир достум вар, дејир һөкмән көтүр гачырт!

Гары бирдән-бирә она ачыды...

— Дүз дејир, әкәр горхмурсан, әкәр гызы разы сала биләрсән, көтүр гачырт!

Шәфи гәлјан түстүсү архасында көрүнмәз олду. Сәси елә бил дивардан кәлирди:

— Нејләјим, белә әлгәдә, белә вилајәтдә аллаһ нијә мәнә бир дәллал, бир тачир, бир молла үрәји вермәди. Нејләјим, ше'рдән, сөздән, һикмәтдән башга һеч бир сәрвәтим јохдур. Буна да нәинки гыз, һеч гара бир пишик дә вермәзләр. Һалбуки ајры мәмләкәтләрдә мәним кимиләр падшаһлардан јахшы јашајырлар.

— Дилин дә ки белә.

— Дилим дә ки белә. Һәгигәтдән башга һеч бир сөз билмир. Елә мәнә јурдсуз-јувасыз гојан бу дил дејилми? Јохса ахунд Сәдрәддинин, Әлиһејдәр ағанын мәнлә нә ишләри варды?

— Билирсәнми, ај оғул...—Күлпәри галхыб јерләри салмаға башлады.—Дејир зәманә сәнә саз олмаса, сән зәманәјә саз ол. Нијә бу мәсәли јаддан чыхарыбсан? Нә дүзлүк, нә һәгигәт? Дејир, дүнја бир јағлы гујругдур, јијә биләнә мин әһсән. Рәһмәтлик һачынын бир јахшы мәсәли варды. Дејәрди:

Әбләһ одур бу дүнјада гәм чәкә.

Танры билир, ким газана, ким јејә...

Шәфи башыны јырғалады:

— Јахшы мәсәлдир... Анчаг гәм чәкә јох, гәм јејә.

Гары онун сөзләринә фикир вермәдән:

— Һеч шеј фикирләшмә. Дејир, ағыллы фикирләшинчә, дәнинин вурду бир оғлу да олду... Ал гучағына, һајды, бирбаш Ирана...

Дарваза дөјүлдү. Ики гоншу оғланла акка-акка ој-најан Әбүлфәз:

— Кимдир?—дејә сәсләнди.

— Мәнәм!

— Мән, ким?

— Шәфи.

— Һә, дајан, бу саат.

Шәфи күлүмсәјиб көзләмәјә башлады. Анчаг башы бу гәдәр ләззәтли ојуна гарышан Әбүлфәз вә'дини унутду. Шәфи бир дә чагыранда Әбүлфәз һәјәтә бојланды. Бачысы очагылыгда иди.

— Тез вур, јыхылды.

— Һара вурурсан, мәним нөвбәмдир.

— Сәнин дөјүл, мәнимдир.

— Чәләлдан соруш, көр мәнимдир, ја јох?...

Шәфи јенә сәсләнди:

— Нә олду бәс?

— Аз, Зүләјха!—Әбүлфәз бачысына тәрәф чығарды:—Кәл гапыны ач, мүәллимин кәлиб...

Шәфи күлүмсәди, бу тәмиз, сәдәләвһ хап оғлуна о гәдәр рәғбәт дүјдү ки, үрәјиндән ону гучаглајыб өпмәк һәвәси кечди. Дарвазанын кичик гапысы чырылдајыб ачылды. Зүләјха ала көзләриндә доғма тәбәссүм дајаныб она бахырды. Шәфи гызын тәмиз, ағ, һамар үзүнә, азча никаран, елә бил нәсә көзләјән, ахтаран көзләринә бахды.

— Салам!

— Салам!

Гызын чавабындан сонра Шәфи истәр-истәмәз күлүмсәди. Бу гызын үстүндән, һеч јахынлығындан кәдәр јели әсибми?

Әбүлфәз өз гызғын ојунујла мәшғул иди. Шәфи гызла јанашы јеридикчә онун үзүнә бахыр, нәсә демәк истәјир, анчаг һеч бир сөз тапа билмирди. Зүләјха итаәткарлыгла јеријирди:

— Нечәсән?

Гыз башыны галдырмады:

— Јахшы.

— Сәни елә көрмәк истәјирдим ки.

Зүләјха додағыны дишләди, данышмады. Шәфи бу

сүкутун мәнәббәт олдуғуну хисс етди. Нәфәси тәнкиди, удгунду.

Онлар евин тишинә чатанда һәјәчандан титрәјән Шәфи бүтүн ирадәсини топлајыб өзүнү сакит данышмаға мәчбур еләди.

— Зүлејха, кәл отағымыза бу тәрәфдән кедәк.—О, гызын һүркәчәјиндән горхараг:—Истәсэн, ејвандан гачыб мәним кәлдијими хәбәр верәрсән!—деди.

Зүлејха башыны галдырыб она бахды, тәбәссүмлә чинләрини ојнатды. Онлар күл коллары вә ағачларла әһатә олунмуш јолла кедирдиләр. Анлар кечир, анчаг Шәфи даныша билмирди. Нәһајәт, пилләкәнин ашағысында бирдән-бирә гызын әлиндән тутду. Бу исти, балача, јумшаг әлдән көзәл нә варды?

— Зүлејха, гузум...

Гыз үзүнү јана чевирмишди. Анчаг титрәјән әли һәлә дә Шәфинин овчунда иди.

— Зүлејха, даһа дөзә билмирәм. Ағлым башымдан чыхыр. Кечә-күндүз анчаг сәни, сәни дүшүнүрәм. Билирәм, сәнин јанында һеч бир шејәм. Сәнин һеч бирчә телинә дәјмәрәм. Анчаг сәндән әл чәкмәјәчәјәм.

Сөзләр чох, вахт исә аз вә горхулу иди. Анчаг Шәфи фүрсәти бурахмаг истәмирди, һеч олмаса гыздан кичик бир вәд ешитмәк истәјирди.

— Ејби јохдур...—Шәфи бирдән-бирә мә'јус сәслә дилләнди:—Гој сәни башгасына версинләр. Тәки сән хошбәхт оласан.

— Мән һеч кимә кетмәрәм.

Шәфијә елә кәлди ки, севинчдән үрәји бу дәгигә партлаја биләр. О күлүмсәди, гулағларына инанмады. Гачырмаг һаггында бир сөз десинми? Јох, һәлә тездир. Сонра нә дәјәчәјини билмәдән, бирдән-бирә:

— Зүлејха, билирсәнми сәһә нечә нәғмәләр јазачагам?

О, әлини күркүнүн голтуг чибинә салды.

— Бирини бах, бу күн јазмышам, истәјирсән охујум.

— Вер, өзүм охујарам.

Гызын хошбәхтликдән күлүмсәјән көзләрини көрүб Шәфи өмрүндә илк дәфә шаирлијинә көрә тәлејинә тәшәккүр еләди. Зүлејха вәрәги синәсинә сыхыб, ондан араланды, доғуб галан Шәфијә сары дөндү, вәрәги јелләјиб гојнуна гојду вә тәзәдән ејван боју гачыб кетди. Бу

нәдир? Һәгигәт олдуғуна инана билмәди, она елә кәлди ки, гәлбинин арзусу, истәјидир, јухуда көрүр.

Бир аздан гапыны ичәридән Зејнәб ханым ачды. Шәфинин парылдајан көзләринә бахыб—буна нә олуб?—дејә дүшүндү. Шәфи чәкинә-чәкинә салам вериб тәрәддүллә дајанды.

— Кәл, мирзә, кәл.

Зејнәб диггәтлә онун үзүнә бахыр, елә бил бу адамын гызына лајиг олуб-олмадығыны өјрәнмәк истәјирди. Шәфи дә һәјәчаныны кизләдә билмәјәрәк миннәтдарлыг вә һөрмәт долу нәзәрләрлә ханымын үзүнә бахырды:

— Нијә көрүнмүрсән? Ибраһим нечә кәрә сәни сорушуб. Дәрс олмајан күнләрдә дә кәл.

Зејнәб ханым бу сөзләри нә үчүн дедијини өзү дә билмирди. Онсуз да өзүнү итирән бу адамы даһа да чашдырмаг үчүнмү?

Шәфи додагалты мызылдады:

— Чох сағ олун.

Зејнәб ханым хиссләрини кизләдә билмәјән бу јеткин чаванын һалына күлүмсәди. Зүлејха дәфтер-китабыны синәсинә сыхыб гапы ағзында дајанмышды.

Шәфинин көзләри Зејнәб ханыма тәрәф чеврилди. Онун көзләри јалварырды. Ханым әринин рәғбәтнинин сәбәбини инди анлады. Бу хисс она да тә'сир еләди. Өз хәтти, мүдриклији, чәсарәт вә нәғмәләријлә бүтүн маһалда мәшһур олан бир адамын онун гызынын әсирин олдуғуну дујмаг, бу әсирлији сәјр еләмәк она ләззәт верирди.

Ханым јенә нәсә сорушмаг истәди. Анчаг она елә кәлди ки, бу суалларын һәр бири илә чаванын гәлбинә тохуна биләр.

Зүлејха анасынын фикрә кетдијини көрүб, шән тәрздә:—Ана, истәјирсән дәрсимизә гулаг ас... Көр инди мирзә тәзә дәрси нечә охујачаг!

Зејнәб ханым елә бил ајылды:

— Јох, ишиниздә олун. Анчаг гој ара гапы ачыг галсын. О евдә бухары јаныр. Јохса мирзәјә сојуг дәјәр...

Ханым Шәфијә гәрибә бир тәбәссүмлә нәзәр салыб кетди.

Зүлејха гашларыны ојнадыб сәндәлә тәрәф кәлди, отурду. Хәз бојунлу күрдүсүнүн күмүш гармағлары ачыл-

мыш, гар кими ағ бојнунда дүмәләнмиш мави ипәк дону көрүнүрдү.

Шәфи гызла үзбәүз дајанмышды.

— Зүлејха, анана бир сөз демәмисэн ки?

Зүлејха башыны галдырмадан:

— Нә дејәчәјәм ки?

Шәфидән сәс чыхмады. Анчаг көзләри гызын үзүнә зиләнмишди. Хејли сонра:

— Анан нијә елә күлүмсәјирди? Нијә елә ејһамла данышырды?

— Сән ки өзүнү елә апарырсан, һәр ким олса, шүбһә-ләнәр дә.

Шәфи әлачсызчасына башыны јырғалады:

— Кизләдә билмирәм. Көзләрим сөзүмә бахмыр. Бир дә, гој нә олур-олсун. Гој билсинләр. Онсуз да кеч-тез биләчәкләр.

— Јох, сән аллаһ, үрәјиндәкиләри кизләт. Кишвәр анам билсә...—Гызын сәси лап јавашыды.—Бир дә мәнн көрә билмәзсән.

Сон сөзләри елә мә'сүмчасына, елә бир тәбииклә деди ки, Шәфи бир анлыг бу гызын инсана верә биләчәји сәадәти тәсәввүр едиб, өзү дә һисс етмәдән јүнкүлчә аһ чәкди:

— Јахшы, Зүлејха, сәнин истәдијин кими, сәнин дедијин кими еләјәрәм.

Зүлејха башыны галдырды, хошбәхтликлә ишыгланмыш үзүнү әлиндәки китабын далында кизләтмәјә чалышараг:

— Охујум?

— Оху.

...Кечмиш һөкмдарлардан бири...

Шәфи сәндәлә сөјкәниб гыза, онун бүлбүл кими өт-мәсинә, додагларынын тәрпәнишинә, көзләринин ифадәсинә, үзүнүн көзәл чизкиләринә тамаша едир, инана билмирди ки, бир аз әввәл әлини тутдуғу бу көзәл онун севкилисидир. Шәфи бир дә көрдү ки, гызын көзләри јашарыб.

— Зүлејха, дејәсән ағлајырсан. Ај, ај.

Шәфи ајаға галхды.

— Јахшы, онда гулаг ас! Букүнкү дәрсимизи охујуб сәнә данышым... Сонра бир дә охујарам, јазарсан.

...Бир нәфәр Синчар мәсчидиндән зәһләтәкән бир сәслә азан верирди. Мәсчидин саһиби әдаләтли вә хош тә-

биәтли бир әмир иди, онун көнлүнү сындырмаг истәмир-ди, она көрә деди:

— Ај киши, мәсчидин гәдимдән бәри хүсуси азанчылары вар, һәр бири мәнән беш динар алыр. Сәнә он динар верәрәм, бу шәртлә ки, кедиб башга мәсчиддә азан верәсән.

Онлар разылашдылар. О кетди вә бир мүддәт сонра бурадан кечәркән әмирин јанына кәлиб деди:

— Еј һөкмдар, он динар вериб мәсчиддән чыхартмагда мәнә зүлм едибсән: кетдијим јердә башга мәсчидә кечмәк үчүн ијирми динар верирләр, гәбул еләмирәм.

Әмир гәшш едиб күлдү вә деди:

— Ајыг ол, әлли динара разы олмајынча кетмә!*

Шәфи чүмлә-чүмлә охујур, сонра доғма дилә тәрчү-мә етдикчә Зүлејха зәриф әлләри илә үзүнү тутуб пыгылдајырды. Бу күлүшдә һәм мәһәббәт, һәм дә пәрәстиш вар иди.

Шәфи көзләрини гыздан ајырмадан:

— Бах, даһа сәнә анчаг белә һекајәләри өјрәдәчәјәм. Јохса ки, һеч билмирдим үрәјин белә назик имиш.

Шәфи тәрчүмә едә-едә охудуғу бу әһвалаты инди сөз-сөз дејир. Зүлејха јазырды. О һисс едирди ки, инди вахт-дыр, гыза чохла-чохла данышмалы, демәлидир. Анчаг бунунчун сојугганлы олмаг лазым иди ки, о да Шәфидә јох иди. О бири отагда каһ Зејнәб ханым, каһ да нөкәр вә кәнизләр көрүнүрдүләр... һәјәтдән Кишвәр ханымын сәси, сонра исә Әбүлфәзин е'тираз чығыртысы ешидилди. Јанашы отагда гијмәкешлә әт дөјүрдүләр.

Шәфи бирдән охумагдан дајаныб дүз гызын көзләринә бахлы.

— Зүлејха, бәс бундан сонра сәни нечә көрүм?

О, лап сон анда «нечә көрүшәк» сөзләрини «нечә көрүмлә» әвәз еләди.

Гыз башыны галдырды:

— Јанында дејиләм?

— Јанымдасан, анчаг, анчаг, ахы сәнә һеч нә дејә билмирәм.

Зүлејха гызарды.

— Һәлә дејиб гуртармамысан?

— Јох, Зүлејха, үрәјимдәкиләрин һеч јүздә бирини дејә билмәмишәм.

* Сә'ди, «Күлүстан».

Гыз башыны ашағы дикиб элиндэки лэлэклэ индичэ жаздығы вэрэги гаралайырды. Сонра башыны галдырмадан:

— Биз ахы нечэ көрүшэ билэрик?

Мизин о башында гызла үзбөүз дажанмыш Шэфи:

— Сэн истэсэн, көрүшэрик.

О, гызын сусдуғуну көрүб:— Чох жох, һәфтэдэ бир дэфэ, неч олмаса ики һәфтэдэн бир сәни көрүм.

Зүлөйхә о бири евдә көрүнэ биләнләрн шүбһәжә салмасын дејә һәлә дэ көзлорини гаршысындакы дэфтәрә зилләмишди.

— Гој онда јаз кэлсин ки, неч олмаса кизләнмөјә јер олсун.

Шэфи чинајәт ишләдирмиш кими башдан-ајаға од тутуб јанан гызын һалына ачыды:

— Јахшы, сән дејән олсун. Јазачан да көзләјәрик.

Јан отагда Кишвәр ханым көрүндү. Зүлөйхә илә Шэфи өзләрини јығышдырдылар. Кишвәр ханым Зүлөйхәја ани нәзәр салыб Шэфијә тәрәф кәлди:

— Мирзә, бу нәдир?

Шэфинин рәнки гачды.

— Оғру кими кәлиб кедирсэн? Нијә көрүнмүрсән, кәлиб һал-әһвал тутмурсән?

Шэфи јаваш-јаваш өзүнә кәлиб раһатлыгла күлүмсәди.

— Бағышлајын, ханым, сизи нараһат еләмәк истәмирдим.

О, бир анлыг ханыма кечән дэфәки растлашмаларыны хатырлатмаг истәди. Анчаг тез фикриндән ваз кечди.

Зүлөйхә сәссизчә кетмишди. Гызын үзүндәки сон ифадәдән Шэфи һисс етмишди ки, Кишвәр ханым онларын габағында башлыча манеә олачаг.

— Һә, доланачағын нечәдир, јенә дә мәсчиддә галырсан?

Шэфи тутгун һалда:

— Хејр!—деди.—евдә галырам.

— Һә? Лап јахшы. Бәс нә вахт евләнмәк истәјирсэн? Јохса дејирсэн һәлә тездир?

Шэфи гызарыб күлүмсәди:

— Нијә, елә бир фикрим вар, көрәк?

Кишвәр ханымын забитәли сифәти ишығланды. Шэфи чохданды ки, онун күлүмсәдијини көрмәмишди.

— Дејәсэн, көзалтын вар, һә? Ај саггалы ағармыш.

Даһә өзкәси дејилсән ки... О јан-бу јан еләсәләр, кәл мәнә де, кедиб башларына бир ојун ачым ки.

Шэфи гәлбиндә кәдрләнсә дә, күлүмсәмәли олду. Зүлөйхә, ханымын неч јухусуна белә кәлә билмәзди. Бу һәм јахшы, һәм дә пис иди. Ахы әввал-ахыр биләчәкди.

— Јахшы!—Ханым отаға көз кәздирди.—Дәрсни гуртарыбсыз, һә?

— Бәли.

— Нә вахт хәтрин истәсә, бир шеј-зад лазым олса, бујур кәл. Хан, гызын дәрсиндән чох разыдыр.

— Баш үстә, сағ олун.

Шэфи чыхды.

О, бајаг Зүлөйхәнын элиндән тутдуғу јердә, ири гызылкүл коллары арасында дајанды. Бу балача мәскән онун үчүн ән хош хатирәли бир дүнја олачагды.

Шэфи дарваза ағзында дајанды, керийә, ејвана бахды. Һисс етди ки, бу кемә өмрүнүн ән хош, һәјәчанлы кечәләриндән олачаг. Гапыдан бир аз аралыдакы чухурда Әбүлфәзин бајаг достларыјла үстүндә бу гәдәр һәјәчан кечирдикләри ағачлар төкүлүб галмышды.

Шэфи евә тәрәф дөндү, ағ пәрдәли пәнчәрәјә сары пычылдады:

«Зүлөйхә, кечән хејрә галсын, јухун ширин олсун».

О, гызын элинин јумшаглығыны, истилијини, бојунун ағлығыны хатырлады. О, бүтүн бунлары өзү илә апарырды. О, бу күн илк дэфә Зүлөйхәнын шәхсиндә көзәл, зәриф, әвәзсиз бир гыз көрмүшдү. Бу күн илк дэфә һисс етмишди ки, Зүлөйхә онун ола биләр. О һисс едирди ки, һәлә неч вахт евә гәлбиндә индики гәдәр сәрвәт апармајыб.

Шэфи дар, палчыглы күчәләрлә ағыр-ағыр аддымлајырды. Өзүнү шах тутдуғундан боју даһә да уча көрүнүрдү. Фајтонлу адамлар—бәјләр, ханлар, мәшәдиләр, һачылар өтүб кечирди. Шэфи инди онлара истәһза илә бахырды. Бу күн онун гәләбә күнү иди. Бу моллалар, кәрбәлајылар, голу күчлү, чиби долу ағалар үзәриндә гәләбә күнү иди. Бу күн онун өз тәлеји үзәриндә гәләбә күнү иди.

Шэфи дарвазаја тәрәф кедәркән Зүлөйхә алныны пәнчәрәјә сөјкәјиб ону сөјр едирди.

Одур, Шәфи кетди, дарваза ағзында дајаныб, Зүлејханын дурдугу пәнчәрәјә сары бахды, күлүмсәди, өз-өзүнә нәсә деди.

Зүлејханын үрәји чырпынды. «Јохса мәни көрүр? Ахы әбәс јерә демирләр ки, бу адам дүңјада һәр шеји көрүр, һәр шеји билир».

Шәфи кичик дарвазадан чыхыб гапыны архасынча өртәндә Зүлејха көзләрини јумду. Додаглары јаваш-јаваш сојуг, һамар шүшәјә јапышды, пычылдады:

— Кечән хејрә галсын.

Бирдән нә исә гызын јадына дүшдү. Отаға көз кәздириб әлини гојнуна салды, дөрд гатланмыш вәрәги чыхартды. Пәнчәрә ишығына тутуб һөччәләјә-һөччәләјә охумаға башлады.

Чәннәт гапылары күнүн бириндә,
Мөмин бәндәләрә ачылан заман,
Күнаһлы, күнаһсыз... һамы јериндә
Көзләјәр гәлбиндә шүбһәјәлә күман.

Бүтүн күнаһкарлар ичиндә тәк мән
Дајаныб дурарам гара-горхусуз.
Чәннәт гапысыны бу дүңјада сән
Ачмысан үзүмә, еј назәндә гыз!

Зүлејханын көзләри парлады, јашарды. Ше'ри үзүнә, сонра исә додагларына јапышдырды.

— Апар мәни, һара истәјирсән апар. Сәндән башга һеч кимә кетмәјәчәјәм! һара десән, һачан десән кәләчәјәм! Апар мәни, тез апар!...

25

Сәһәр ојанаркән гыз өзүнү даһа гәмли, даһа һәјәчанлы һисс еләди. Пәришанлығыны кизләтмәк үчүн сүфрә башында һеј данышыр, күлүрдү. Бунунла өзүнү һәмишәки кими шән, гајгысыз көстәрмәк истәјирди. Анчаг дејәсән әксинә олурду. Шән сәслә чыгырыб нәсә дејәркән, сәси гырылыб галырды. Бүтүн бунлар Кишвәр ханымын дартылмыш гашлары алтындан бахан көзләриндән јајынмырды.

Күнортадан сонра о, отаглары кәзир, фикрини дағытмаг үчүн бир мәшғулијәт ахтарыр, анчаг һеч бир шеј үстә гәрар тутмурду. Бәс севинчини, кәдәрини кимлә

бөлүшсүн? Он доггуз јашына кирмиш көзәл хан гызы гәфәси инди көрмүшдү.

Евдә гәрар тутмајыб һәјәтә дүшдү. Һовузун башына кәлиб суја әјилди. Суда далғаланан шәклинә тамаша едә-едә:

— Кәл, көзләримә бах. Нә гәдәр истәјирсән бах, даһа үзүмү кизләтмәјәчәјәм.

Сонра көзләринин гаршысына Шәфини кәтирди. Санки о да судан бахырды. Зүлејха аһ чәкди: «Сәни көрмәк истәјирәм, сәннән олмаг истәјирәм».

Бир аздан базардан кәлән Әлимәрдан һәјәтә кирән кими јериндә гурујуб галды. О һәлә индијә гәдәр бу чүр сәс ешитмәмишди. Зүлејха охујурду. Бир аз динләјәндән сонра о јаваш-јаваш јериди. Сәбәти тәнәбијә гојуб, ханымлар көрмәсин дејә очаглығын далындан төвләјә тәрәф кетди. Зүлејха исә хәбәрсиз һалда һовуз үстә әјилиб һәлә дә охујурду.

Әлимәрдан төвләјә кирди. Һүсејн ичәридә атлары гашовлајырды. Әлимәрдан она бир тәпик илишдириди:

— Ә, башын батсын. Ешитмирсән чөлдә нә вар? Бир гулаглаарыны ач ешит дә.

Һүсејн голујла тәрини силиб сичана бәнзәр сифәтнини гапыја тәрәф чевирди. Сонра лагәјдчәсинә сорушду:

— Нә олуб?

Әлимәрдан гапыдан әлини јелләди. Һүсејн еһтијатла она јахынлашды. Әлимәрдан бирдән онун јахасындан јапышыб чөлә дартды:

— Гулаг ас, ај ат оғлу ат!

Һүсејн ағзыны ачыб һејрәтлә гулаг асмаға башлады. Зүлејха һовуз үстә јыргаланыб бүтүн дүңјаны унутмуш кими охујурду.

Кимсәдә рүхсарына тагәти-нәззарә јох,
Ашиги өлдүрдү шөвг, бир нәзәрә чарә јох.
Бағры бүтүнләр мәнә тәнә сдәрләр мүдам,
Һалымы шәрһ етмәјә бир чикәри парә јох,
Јағды мәним башыма дәһр гәмин, нејласин,
Вадијеји-ешгдә мән кими авварә јох*.

Зүлејха гәм долу маһнысыны гуртарыб евә доғру кәдәркән, Әлимәрдан Һүсејнин пејсәриндән вуруб јенә төвләјә итәләди!

* Гәзәл Фүзулининдир.

— Инди јери гашовла, ат оғлу ат.

Бу вахт ејванда дирэк далында кизләниб гапыја сөј-кәнмиш бир гадын өрпәјинин учу илә көзләрини силирди.

26

Голларыны дирсәкләринә гәдәр чирмәләјиб палтар јујан Күлпәри хала белини дүзәлтди:

— Ај оғул, сәһәрдән бәри нә јазыб-позурсан? Ираг олсун, елә бил чиннәрнән данышырсан.

Шәфи башыны галдырмадан:

— Елә она охшајан бир шејди. Чиннәрнән данышмаг бәлкә дә бундан асан оларды. Мәктуб јазырам.

Күлпәри јенә тешт үстә әјилиб:

— Мәктуб? Сәһәрдән мәктуб үчүн белә баш сынды-рырсан? Намыја әриштә кәсирсән, өзүнә умач ова бил-мирсән?

Шәфи дикәлиб белини дивара сөјкәди:

— Бирдән-икидән мәктуб јазмышам ки, чәмини дә биләм... Мәнимки ше'р, гәзәлдир...

— Кимә јазырсан? Дејәсән гыз дөјүл, јохса бу гәдәр әлләшмәздин.

Шәфи күлдү:

— Ахунд Әләскәр варды һа, таныјырдын? Онун оғ-луна.

Арвад ачыгы-ачыгы она бахды:

— Таныјырдын?! Нечә танымырдым?.. Рәһмәтлик ки-шини гәбри үстүнә о кәлмишди. Һә, онун оғлуна нә јазырсан?

— Ахы, о, Тифлисдә гуллуг еләјир. Јазырам ки, мәнә дә орда бир гуллуг тапсын.

Палтарлары ипә сәрән Күлпәри дөнүб Шәфијә бахды:

— Демәли, Тифлисә көчүрсән?

Шәфи күлүмсәди:

— Еһ һәлә нә көчмәк? Мәктуб кедиб она чата, о да аллаһ билир, чаваб јаза, ја јазмаја. Чаваб да нә вахт кәлиб чыха. Һәлә, аллаһ билир, нә јазачаг. Анчаг, әл-бәттә, әввәл-ахыр ишләмәлијәм. Ахы өмрүмүн ахырына кими белә јашаја билмәрәм.

Бу дәфә гары она чәпәки бахыб күлүмсәди:

— Бәс Зүлејха нечә олачаг?

Шәфи көзләрини гыјыб гарынын гырышларла долу кирдә үзүнә, балача гонур көзләринә бахды. Она елә кәлди ки, гары она истәһза еләјир. Сонра јаваш-јаваш бахышларыны ашағы ендирди. Санки өз-өзүнә:

— Елә бүтүн бу дава-далашлар онун үчүн дејилми?— деди.

Күлпәри сонунчу палтары сыха-сыха:

— Јаз, бала!— деди. Иншаллаһ ахыры јахшы олар. Кәл көмәк елә, бу сују көтүрүб атаг.

Шәфи ајаға галхды. Гарынын е'тиразларына бахма-дан долу тешти тәкбашына көтүрүб чөлә чыхды.

Нәһажәт, фикирләрини чәмләшдириб мәктубу ајдын бир хәтлә көчүрдү. Сонра бәркдән охумаға башлады.

Шәфи јазырды ки, Фәтәли јәгин ки, өз көһнә мүәл-лимини тамамилә унутмајыб. Шаһ Аббас мәсчидинин гышда буз кими сојуг, јајда чәһәннәм кими исти һүчрә-синдә јашајан Шәфи ону һәмишә јада салыр. Чүнки Фә-тәли онун шакирдләринин ән зәкалысы иди. Әкәр о, Фә-тәли зәкасыны доғру јола саларса, ели-обасы, халгы үчүн чох бөјүк адам ола биләр.

Сонра Шәфи Кәнчәдән, дост-танышдан јазыр, өзүнүн Ибраһим ханын гызына дәрс дедијини билдирирди. Бил-дирирди ки, даһа мәсчиддә јох, Күлпәри халакилдә јашајыр.

Лап ахырда даһа Кәнчәдә јашаја билмәдијини, әкәр Фәтәлинин орда она кичик гуллуг тапа биләчәјинә арха-јын олса, Тифлисә көчмәк истәдијини јазырды. һарда, нечә, гуллуг олса, ишләјәр, һәр чүр адамларла јола ке-дәр. Чүнки даһа бурада дөзә билмир.

Јекәнә вә әсас мәшғулијәти исә, әлбәттә, ше'р јаз-магдыр.

Мәктубу гатлајыб кәнара гојду, сүфрә архасында отурду. Күлпәри абкәрдәни долдуруб касаја бошалт-ды. Бозбашын әтри отағы долдурду:

— Еһ, оғул, дејир, кәрә јејән дә јаза чыхар, тәрә јејән дә. һеч кимин чырағы ахырачан јанмаз.

— Ај хала, рәһмәтлик анам да бу мәсәли чох чәкәр-ди. Амма һамянын чырағы башачан јанды, сөнән елә биз-нимки олду.

Күлпәри она тәрс-тәрс бахды:

— Елә демә, оғул, аллаһ еләмәмиш, нә олуб ки?— Сонра әсинин аһәнкини дәјишди.— Һә, мәктубу јаза бил-дин, ја јох?

— Жаздым.

Чаванын лээзэтлэ једијини көрөн гары да иштаһа жөлди.

Һәјәт гапысынын сәси ешидилди. Шәфи башыны галдырды. Күлпәри лагејдликлә:

— Ишиндә ол, Начи Бағыкилдәнди,—деди,—Мәшди Агабачынын оху чыхыб.

Шәфи оху чыхманын нә олдуғуну сорушмаға имкан тапмамыш өскүрәк сәси ешидилди, сонра да гапы дөјүлдү:

— Бујурун.

Гапы ачылды. Начинин кирдә, гарабуғдајы, өзүндән-разы сифәти көрүндү.

— Ахшамыңыз хејир.

Шәфи дә, гары да ајаға галхдылар.

— Хош кәлмисән, хош кәлмисән.

Начи Шәфинин пөртмүш үзүнә бахды:

— Балам, ахы биз белә данышмамашдыг. Елә кәрәк һәмишә мән ахтарыб тапам.

Шәфи динмәдән азча күлүмсәјәрәк она бахды. Гәл-биндә бу адама дүјдүгү рәғбәтин сәбәбини ахтармырды. Чүнки бу сәбәб мә'лум иди. О, һәлә һеч вахт инди олдуғу гәдәр һәмдәм арзуламамашды. Отурдулар. Начи анд ичмәклә Шәфијлә Күлпәри халаны инандырды ки, һәгигәтән јејиб кәлмишдир.

Шәфијлә Күлпәри јемәјә, Начи дә Шәфинин ше'р дәфтәрини вәрәгләмәјә башлады.

Дәфтәр көзәл хәтлә јазылмыш, гәсидәләр, рүбанләр, гит'әләрлә долу иди. Начи вәрәгләри бир-бир чевирир, охујур, охудугча һәјәчанланырды. Ахы о өзү дә јазырды. Инди бу дәфтәрдән јазылары охудугча хәчаләт һисси кечирирди. Бу чүр ше'р инчиләрини јарадан адамын мүгабилиндә тарих сәһифәсиндә онун јери нә гәдәр олачагды? Начи һәр шеји унутмуш һалда охујурду. Охудугча она елә кәлирди ки, ичәрисиндәки «Шаир Начи» кичилди.

Шәфи көзалты бахдыгча достунун рәнкдән-рәнкә дүшдүјүнү көрүрдү.

— Әши, башыны ағрытма.

Начи елә бил онун һеч сәсини ешитмәди.

Мө'чүзәләр доғулур, билән јох бу әсрари,
Ахы нечә јараныр гарталын ганадларм?

Һардан кәлиб дүнјаја дејин биринчи нәғмә?
Дејин, биринчи севки һардан кәлиб аламә!

Начи башыны галдырды. Көзләри парылдады:

— Бу нечә ше'рди, Шәфи?! Һеч билирсәнми ки, сәнин бу дәфтәринин гијмәти нәдир?!

Әлини јумаг үчүн ајаға галхан Шәфи зарафата салды:

— Бир тачи-тахт.

Начи онун далынча бахды, бахды, күчлә сезиләчәк бир тәбәссүмлә күлүмсәди. Шәфи гајыдана гәдәр Начи ејни вәзијәттә көзләрини јарыачыг гапыја зилләмиш һалда дајанмышды.

Сүфрәни јығышдыран Күлпәри:

— Анан нечәдир?..—Сонра елә бил өз-өзүнә данышырмыш кими деди:—Чохдан Мәшди Сәлминазы көр-мүрәм. Азы нечә ил олар. Инди јәгин ки, көрсәм, таны-марам. Еһ, бир дәфә јайда Хачбулагдајдыг. Чадырлары-мыз лап гоншу иди. Мән дә онда тәзә кәлиндим. Мама-чалыгдан бир аз башым чыхырды. Бир дәфә кечә јарысы кәлиб һөвләк мәни ојатдылар. Кедиб көрдүм јазыг ар-вад ағры чәкир. Ајағым јүнкүл олду, оғлан доғду.—Күлпәри башыны ашағы дикиб күлүмсәјән Начинин үзүнә бахыб сорушду:—Јохса, о оғлан сәнсән? Һә, сән оларсан.

Шәфи гәһгәһә чәкди:

— Начи, демәли, сән дүнјаја кәлмәјин үчүн бизә борчлујумушсан?!

Начи дә күлә-күлә Күлпәри халаја:

— Бәс, һеч демирсән, әвәзиндә атан әнгиг үзүјүнү бармағындан чыхарыб мәнә бағышлады?!

Күлпәри хала бармағыјла Начини һәдәләди.

— Ај саггалы ағармыш, бәс сән һеч демирсән кедиб бир көрүм халам нечәдир? Өлүб, ја галыб?

— Бағышла, Күлпәри хала. Бундан сонра чалышыб күнаһларымы јујарам.

Сонра елә бил сәһбәтин гуртардыгына ишарә олараг Шәфијә тәрәф дөндү.

— Һә, ишләр нечәдир?

Шәфи «ишләр» дејәндә онун Зүләјхаја ишарә вурдуғуну баша дүшүб:

— Мәним Күлпәри халадан кизли сиррим јохдур,—деди. Ишләрим пис дејил. Елә билирәм ки, һара десәм, далымча кәләр.

Начи әлиндәки дәфтәри галдырды:

— Һәлә кәл белә ше'рдән сонра далынча да кәлмәс-син. Буну Султанын гызына јазсајдын, Истамбулдан гачыб кәләрди.

Шәфи марагланды:

— О һансы ше'рдир елә?

— Гој охујум, Күлпәри хала да гулаг ассын.

Севниб доландыг биз ашинатәк,
Јени бир ешг илә дөјүндү үрәк,
Сәнинлә дост олум, еј көзәл хилгәт,
Верди мәһәббәтин мәнә мәрифәт

Инди дәрк едирәм башга чүр, гәти
Ешги, сәадәти вә мәһәббәти:
Сәни истәр икән кәтирмәк элә,
Мән өзүм олмушам гаршында көлә.

Начи о гәдәр көзәл охујурду ки, Күлпәри һејран-һејран она бахырды. Елә бил ше'рә јох, Начинин сәсинин аһәнкинә гулаг асырды.

Шәфи өз ше'рләрини онун-бунун дилиндән чох ешитмишди. Амма индики гәдәр хошһалланмамышды. Начинин ше'ри көзәл охумасы Шәфини өз ше'ринә елә вәләһ етмишди ки, санки ону башга адам јазмышды. Шәфи һисс вә хәјаллар ичиндә мәст олмушду.

— Нә јаман фикрә кетдин?

Шәфи ағыр-ағыр хәјалдан ажрылыб башыны галдырды, јашармыш көзләриңлә күлүмсәди:

— Һә, јаман узаға кетмишдим...

Ахшамдан хејли кечмиш Начи галхды. Шәфи дә күр-күнү чийинә салыб онунла чыхды. Сојуг гыш кечәси иди. Онлар көзләри гаранлыға алышана гәдәр ејванда дајандылар. Нәфәсләриндән буг чыхырды.

Башмагларыны кејиб һәјәтә дүшән Начи әли илә Шәфијә ишарә еләди:

— Кәл, билирәм кечә корусан.

Шәфи онун әлиндән тутуб һәјәтә дүшду.

— Даныш көрүм нечәсән, вәзијәтин нечәдир?

— Һәмишә нечә олубса...

Начи әлини онун чийинә вуруб лагејд ифадә илә:

— Әшши, нијә дарыхырсан... А балам, даһа нә истәјирсән?!

Шәфи тәәччүблә Начинин гаранлығда күчлә сезилән үзүнә бахды. Бу нечә ифадә иди? Начи өзү дә данышығына һејрәт еләди. О, дәншәтлә һисс етди ки, бу хошбәхт

шардән хошу кәлмир. Анчаг нәсә гәлбиндә башга, тамилә әкс бир һисс дә вар иди. Шәфини јохсуллуғу онун үрәјиндәки намә'лум ағрылары јүнкүлләшдиридди. «Истәсәм ону өзүмә борчлу едә биләрәм, истәсәм ону хошбәхт едә биләрәм». Начи дүшүнүр, дүшүнүрдү.

Шәфи:

— Начи, һеч билмирәм,—деди,—бир күн лазым олса, гызы нечә, һара гачырачағам? Ахы һеч олмаса минмәјә бир ат лазымдыр. Јохса паји-пијада һара гачыб кетмәк олар?

Начи јенә гәлбиндәки һиссин һөкмү илә:

— Һәлә о барәдә башыны јоруб, кефини позма. Һәлә о күнә чох вар!

Шәфи санки өз-өзүнә:

— Мәним бундан савајы фикрим јохдур!—деди.

Начи хәндәкдән јола атылды.

— Аллаһ кәримдир. О вахтачан бир чарә тапарсан.

О дудду ки, бу сөзләрлә өзүнү кәнара гојмаг истәјир.

Шәфи истәһза илә:

— Мән өз аллаһымы јахшы таныјрам. Она үмид олсам...

Начи, көрүнүр, мөвзуну дәјишмәк үчүн онун сөзүнү кәсди.

— Мирзә, бир беш-он күнә бәлкә кәзмәјә чыхдыг.

Шәфи узун сүкутдан сонра ағыр сәслә:

— Һара?

— Гарабаға сары.

— Бәс дәрсим нечә олачаг?

Начинин сәсинин аһәнки тамам дәјишди.

— Ај мирзә, өјрәтмәк олмасын, өзүнүзү елә апармајын ки, елә билсин ки, ондан өтру ағлынызы итирибсиз. Јохса сизи иңчидәр. Елә, гој бу бир дәрси бурахмағын бир нөв сынаг олсун. Кәләндән сонра онун сизи нечә севдији мә'лум олар.

Шәфи сусду.

Дејсән ахы, доғру дејир. Бир аз башым да ачылар. Јохса белә кетсә фикирләрин әлиндән дәли оларам.

— Јахшы, мирзә, бәсдир, гајыдын. Худаһафиз.

Начи әл еләјиб кетди. Ајаг сәсләри кет-кедә узаглашды, сонра ешидилмәз олду. Нә көрүшдү, нә дә евинә дәвәт еләди. Һеч елә бил о Начи дејилди. Шәфи додагла-рыны бүзүб сојуг һаваны ләззәтлә чијәрләринә чәкә-чәкә евә гајытды.

Шәфи дүнәнки кечәни јухусуз кечирдијиндән күндүз јатмышды. Күлпәри күнорта јемәјини һазырлајырды. Гары очагда әјилиб ишләјә-ишләјә өз-өзүнә данышырды.

— Аллах бу зәманәнин үзүнү гара еләсин. Јазыг ушаг сәһәрә кими јата билмир. Јеринә ким олса уфулдајар, зарылдајар, амма бунун елә бил һеч нәфәси чыхмыр. Нечә адама дәрс дејиб, нечә адама савад өјрәдиб, нечә сини адам еләјиб, һеч бири кәлиб әһвалыны сорушмур, әлиндән тутмур. Јаздыгларыны тә'рифләјирләр, орда-бурда охујурлар, амма бир сорушмурлар ки, ај дост, ај гардаш, нечә доланырсан, нәјә еһтијачың вар?

Һәјәт гапысындан ат кишнәмәси ешидилди. Дејәсэн далаһа фәјтон кирди. Күлпәри әһәмийәт вермәди. «Јәгин һачы Бағыкилә кәлибләр...».

Анчаг гапыда киминләсә данышан гоншу ушағы Әж-дәрин сәси кәлирди. Ушаг, кими исә далајча салыб кәтирирди.

— Будеј, бурда олур.

«Дејәсэн, ушаг бизи көстәрди». Күлпәри әлиндә газан, башмагларыны ахтармаға башлады. Анчаг о, һәјәтә дүшмәмиш гапы ачылды. Бухара папаглы, күмүшү күркүлү, нахышлы әбалы, учабој, јскәгарын бир адам сајмазјана бир тәрздә һәјәтә кирди:

— Әссәләмун әлејкүм...

Гары јериндә диқәлди:

— Әлејкүмә салам...

— Бачы, мирзә евдәдирми...

Гары кәләнин Ибраһим хан олдуғуну таныјыб өзүнү јығышдырды.

— Хош кәлмисән, ај оғул. Кәл, кәл, бу саат...

Хан ејвана чыхды.

— Чох сағ ол. Бәс Шәфи нијә чыхмыр? Евдә јохдурса...

Гары гапыны ачды:

— Кеч, евдәдир. Бир балача јатыр.

Хан нәм торпаг гоһусу верән евә кирди.

— Һәә...

Ибраһим ханын бүтүн һејрәтини ифадә едән бу сәсдә һәм дә бир тәәсүф вар иди.

Шәфи үзү үстә узаныб јатырды. Нәфәси белә еши-

дилмирди. Анчаг чијинләри арам-арам галхыб-енирди. Дәфтәрлә гәләмдан јанында иди.

Ханын көзләри хејли далғын иди. О, өмрүндә һәлә бу гәдәр јохсул һәјәт көрмәмишди. Көһнә пәрдәли јүк јеринә јәгин ки, јорған-дөшәк јығылмышды. Шәфинин башы алтындакы мүтәккәдән бу јорған-дөшәјин нә вәзиј-јәтдә олдуғуну тәсәввүр етмәк оларды.

Хан көзүчү отаға нәзәр салды. Ики нәфәрин вар-јоху пәнчәрә габағындакы күзкүдән, дивардан асылмыш дәсмалдан, јухары башдакы көһнә, алабәзәк сандыгдан (јәгин ки, гарынын олан-галаны орада иди), бир дә гапы ағзындакы тахта јешикдән (јәгин ки, Шәфинин китаб-дәфтәри иди) ибарәтди.

Шәфи јатырды. Өзү дә үзүгојлу. Ханын көзләри гы-јылмышды. Бу дәрәчәдә јохсул бир адам нечә олмушду ки, онун, нечә кәндә һөкм едән бир адамын гызыны истәмәк хәјалына дүшмүшдү? Хан дәһшәтә кәлмишди. Зејнәб нә гәдәр һағлыјмыш. Јахшы ки, Кишвәр бир шеј баша дүшмәмишди. Јохса һамымызы биабыр еләјәрди.

Анчаг ханын гәлбинин лап дәринликләриндә бу мүдрик вә бәдбәхт чавана рәғбәт һисси шә'ләләнирди: «Јазығын нә күнаһы? О да чавандыр, бојлу-бухунлу, јарашыглы. Нејләјәсэн ки, һүнәринә гижмәт верән јохдур. Да вахтдандыр бизә кәлиб-кедир. Һәлә һеч ким дилиндән артыг бир сөз ешитмәјиб. Анчаг һејф ки, јохсул, јурдсуз-јувасыздыр. Ибраһим хан тәклијин, кимсәсизлијин нә олдуғуну јахшы билирди. Атасы һачы Мүрсәл өләндә онун он дөрд-он беш јашы варды. Анасы хәстә, өзү тәк, мүлк саһибсиз, вар-дөвләт онун-бунун әлиндә, нә гардаш вар, нә бачы... Гоһумлар һәрәси бир јандан чәкиб дағыдыр. Дост-дүшмән зәнн едир ки, даһа һачы Мүрсәлин чаһ-чалалы дағылды. Анчаг Ибраһим өз ағлы, бачарығы илә нәинки атасындан галан вар-дөвләти дағылмаға гојмады, һәтта ахунд Сәдрәддинин гардашы Мир Әсәдулланын әлә кечирмәк истәдији бөјүк мејнәлији дә һөкүмәтин васитәсијлә кери алды. О вахтдан Ибраһимин һәм онун-бунун газанчына көз диқан сәрвәт һәрисләриндән, һәм дә сејид-молла әһлиндән ачығы кәлирди вә онларын хошуна кәлмәјән адамларә рәғбәт бәсләјәр, гајгы көстәрәрди. Мирзә Шәфи дә белә адамлардан бири иди.

Хан дизләрини гатламадан Шәфијә тәрәф әјилди, чијинни силкәләди.

— Мирзә, ај мирзә!

Шәфи чеврилди, көзләрини ачыб ханы көрдү вә бир анлыг дүшүнчәдән сонра јериндән сычрады.

Ибраһим хан өзүндән разы һалда онун башы үстә дајаныб күлүмсәјирди. Күлпәри хала исә гапы ағзында әлләрини јанына салыб дајанмышды. Үзүндә елә бир ифадә варды ки, мә'лум олмурду ағлајыр, јохса күлүр.

Хан:

— Кејин кедәк!—деди.

Шәфи һеч бир сөз демәдән кејинмәјә башлады.

Хан чөлдән сәсләнди:

— Ше'рләрини дә көтүр!

Шәфи бир анлыг сарсылды. Папағы әлиндә фикрә кетди. Јәгин мәчлисләрини әләндирмәк үчүн апарырлар. Ону гәзәб далғасы бүрүјәндә Зүлејха јадына дүшдү. «...Мәни ким чағырыр? Зүлејханын атасы!..»

Онлар һәјәт гапысыны өртүб, күчәјә чыханда мәһәллә ушағлары фәјтонун башына јығышмышдылар. Гоншулар ејванлара чыхмышдылар. Фәјтон тәрпәнәндә ејванда дајанмыш Күлпәринин додағлары пычылдады:

— Аллаһ сәнә көмәк олсун.

Фәјтон кениш јола чыханда хан Шәфијә сары дөндү:

— Шәфи әфәндиңи таныјырсанмы? Адашын, өзү дә сәнин кими шаирдир.

Мәсәләдән хәбәрсиз олан Шәфи:

— Бир аз таныјырам!—деди.

— Нечә танымазсан?! Кәнчәдә она охшајан икинчи бир адам јохдур. Гырмызысифәт, сарыбығ, башында да һәмишә османлы фәси.

Шәфи башыјла тәсдиг еләди.

— Һә, һәмән Шәфи әфәнди бу саат биздәдир. Ондан башга достун Әскәр хан, бир нечә башга гонағлар да вар. Сөһбәт сәндән дүшәндә Әскәр хан сәни бөрк тә'рифләди. Әһәд хан да өз досту Шәфи әфәндиңи тә'рифләди. Мүбаһисә узанды. Ахырда мәни көндәрдиләр ки, сәни чағырым јарышасыз. Кимин күчлү олдуғу мә'лум олсун.

Фәјтон бирдән-бирә силкәләнди. Ибраһим Шәфинин үстүнә јыхылды. Шәфи ханын ағырлығыны сахлаја билмәјиб зәрблә фәјтонун бөјрүнә дәјди. Хан мүвазинәтини дүзәлдиб Шәфијә тәрәф:

— Әзилмәдин ки?—деди.

— Хејр.

Хан фәјтончуја сары дөндү:

— Бала, бир аз јаваш сүр.—Сонра јенә Шәфијә бахды:

— Һеч сорушмурсан һардајдым?

Шәфи башыны галдырды. Хан разылыгла башыны јырғалады.

— Һә, Аварыстана кетмишдим. Ишә бах һә, һеч јадыма дүшмәмисән. Јохса сәни дә апарардым. Бәлкә кәләндә сәнә бир чечен гызындан, ләзки гызындан да гачырардыг. Сәнә галса, көрүрәм тәрпәнән дејилсән.

Шәфи күлүмсәди, анчаг бир сөз демәди. Фәјтончу гырманчы фырладыб кери ганрылды:

— Дүнән кечә Сејид Аббасын евини чапыблар.

Хан марағланды:

Кимин?

— Сејид Аббасын дејирәм. Өзүңү дә өлдүрүбләр.

Хаң тәәччүблә:

— А киши, елә шеј олмаз. Елә дүнән ону базарда көрмүшәм.

Фәјтончу аһ чәкди:

— Бәли, хан сағ олсун. Ахы, Сејид өзү јухары мәртәбәдә тәк јашајырды. Сән демә рәһмәтлик гызылларыны өз отағында, диварда, бухарынын үстүндә кизләдибмиш. Фрре! Инди көр һәрифләр буну һардан өјрәнибләр. Гызыллары елә чыхарыб апарыблар ки, һеч киләси дә галмајыб.

— Па атоннан.

Хан Шәфини унутмуш һалда фикрә кетмишди.

Фәјтон Ибраһим ханын гапысы ағзында дајанды. Шәфи, ханы көзләјәрәк јериндән тәрпәнмирди. Хан башыјла она ишарә еләди:

— Һә, гочаг, дүш көрүм нејләјирсән?

Шәфи һәјәтдә һовуза, чылпаг күл колларына, кәрпич овунтуларыјла өртүлмүш кичик чығырлара бахдыгча она елә кәлирди ки, Зүлејха бу саат көрүнәчәк.

Хан исә артыг пилләкәнләр чыхырды. Тәнәбидәки очағлығы түстү бүрүмүшдү. Мүхтәлиф хәрәкәларин әтри бир-биринә гарышмышды. Нөкәрләр, кәнизләр бир-бирләринә дәјмишдиләр. Шәфи, Кишвәр ханымын әлләри белиндә дајаныб она бахдығыны көрдүкдә сүр'әтини артырды. Хан гапыны ачыб ону ичәри салды:

— Кеч.

Сонра мәчлисдәкиләрә мүрачиәтлә деди:

— Бу да бизим Мирзә Шәфи.

Шәфи кечиб отурана гәдәр бүтүн мәчлис она бахырды.

Кечән дәфәкиндән хејли солгун көрүнән Әскәр хан әлијлә она ишарә едерәк:

— Мирзә, бура кеч, мәним јаныма.

Аслан ханла Әһәд хан јанашы отурмушдулар. Онларын сағ тәрәфиндә отурмуш сарыбығлы Шәфи әфәнди Әһәд ханла данышырды. О башда, Шәфијлә үзбәүз ики нәфәр тәзә гонаг отурмушду. Биринин әлли, о биринин исә ијирми беш јашы оларды. Дејәсән, ата-оғул идиләр. Икиси дә Шәфијә марагла бахырды. Мәчлисин лап јухары башында тарзән һејдәр отуруб астадан «Секаһ» чалырды.

Әскәр хан хумарланан көзләрини Шәфинин үзүндә кәздирди, сонра әлини узадыб чижини гучаглады:

— Нечәсән, әзизим? Нијә көрүнмүрсән, нијә бир бизә кәлмирсән?

«Керәсән бунун дәрди нәдир,—Шәфи дүшүндү.—Хәс-тәдирми?»

— Нә билим, әзијјәт вермәк истәмирәм.

— Ај јахшы оғлан, әзијјәти онсуз да чәкирик. Әкәр сән бу әзијјәти һеч олмаса, бир күнлүк унутдурмаг истәјирсәнсә кәл.

— Кәләрәм, мүтләг, анчаг Әскәр хан, сизә нә олуб белә?

Әскәр хан она бахыб ағыр-ағыр башыны јелләди. Јә'ни «сән нә билирсән ки»? Сонра күлүмсәјиб шәһадәт бармағыјла габағындакы гәдәһи чинкилдәтди:

— Кечиб кедәр.

Шәфи һисс етди ки, Әскәр хан онун кими дәрдини өзү чәкәнләрдәндир. Ахы бүтүн симасындан көрүнүрдү ки, бу солгунлуг кечиб кедән шеј дејил.

Һејдәрин тары сусду. Әһәд хан јериндә раһатланыб:

— Әскәр хан, белә олмаз һа. Дејәсән фүрсәтдән истифадә едиб мирзәни јарагландырысан!—деди.

Әскәр хан чанланды:

— Мәсәлә орасындадыр ки, дејәсән мирзә мәни јарагландырмаг истәјир. Амма сиз дејәсән доғрудан да Шәфи әфәнди о гәдәр јүкләмисиниз ки, киши мүвазинәтинни сахлаја билмир.

Һамы дөнүб Шәфи әфәндијә бахды. Бөјрү үстә сәндәлә әјилмиш әфәнди мүркүләјирди. Гонагларын гәһгәһәсинә ајылды. Анчаг һеч кәси нәзәрә алмадан әснәди.

— Нејләјәк, мәчлисиниз о гәдәр сојуг кечир ки.

Онун јанында отурмуш Аслан хан дилләнди:

— Шаиримиз мүркү вуранда мәчлисимиз сојуг кечәчәк дә. Ичәри кирән Ибраһим хан:

— Ағалар, кәрәк бағышлајасыз, күнаһкар мәнәм.

Кечиб Шәфинин чижиндән басараг онун јанында отурду. Гүсејн бир булуд да плов кәтирди. Хан ајаға галхыб гонагларын үзүнә баха-баха:

— Ағалар,—деди,—ичәк бу бадәләри Шәфиләрин сағлығына ки, мәчлисимизи тезликлә одласынлар.

Әскәр хан јериндән тәрпәнмәдән әлини ирәли узатды:

— Хејр, хејр. Гој бу сағлыг галсын. Шәфиләрин һансы бири галиб кәлсә онун сағлығына ичәрик. Инди исә бу сағлығы ичәк—шаир, о рәһмәтлијин ады нә иди, һә,—Шејх һачы Сәмәдин сағлығына.

Ибраһим хан гәшш еләди:

— Ај Әскәр, шејх ахы чоҳдан рәһмәтә кедиб, онун сағлығына нечә ичмәк олар?

Әскәр хан һејрәтлә:

— Олмаз?—деди. Онда ичәрик көзәл-көјчәк оғлу һејдәр ағанын сағлығына...

Гәһгәһәләр алтында гәдәһләр ичилди. Шәфи бадәһи башына чәкән кими һисс етди ки, әһвалы тамам дәјишир. Амма о, ичмәк, һәм дә о гәдәр ичмәк истәјирди ки... Јаваш-јаваш јејир, сөһбәтләрә гулаг асыр, арабир Шәфи әфәндиһи сүзүрдү.

Әскәр хан Шәфинин гәдәһинә шәраб сүздү.

— Бизә чатмаг истәјирсәнсә ич.

Әһәд хан, көзләри Ибраһим ханда, деди:

— Әлбәттә, кедиб бахдыг. Доғрудан да көзәл атды.

Шәхсән мән белә аты јүз көзәлә дәјишмәздим. Дырнаглар гара, гујруг гара, өзү исә суд кими ағ. Намәрдләр зәһәрләмишдиләр. О бојда Ләтиф хан ушаг кими һөнкүрүрдү.

Шәфи икинчи гәдәһи дә ичди. Көзләри бирдән-бирә танымадығы вә бајагдан фикир вермәдији чаван гонағын истәһзалы нәзәрләријлә растлашды. Бу нијә белә мәнә бахсын? Кејиминә бах, дејәсән јаман дөвләтлидир. Јохса бу чүр тәкәббүрлә отурмазды.

— Әһмәд ханын да елә бир аты вар. Өзүм өлүм, ат дејил, елә бил гызылгушдур.

Ибраһим ханын сөзләриндән сонра һамы дөнүб чаван гонаға бахды. Шәфинин нәдәнсә бирдән-бирә үрәји

санчды. Ашкар көрүнүрдү ки, бу адам ханын үрәини фәтһ етмишди. Ибраһим хан рәғбәт долу нәзәрләрини «Әһмәд хан» дејә чағырдығы гонағын үзүнә зилләди.

— Өзү дә дүз бир ағач јолдан саһибини таныјыр. Бир кишнәмәјә башлајыр ки, адамын үрәји тел-тел олур.

Әһмәд хан билирди ки, хан ат һәрисидир. Буна көрә ханын тәрифиндән сонра һисс етди ки, бундан кезәл фүрсәт әлә дүшмәјәчәк. О, мәчлисдәкиләрин нәзәрләри алтында азча гызарыб әввәлчә јанындакы кишијә, сонра исә Ибраһим хана бахды:

— Ханын тәрифләдији ат она пешкәшдир.

Аслан хан Ибраһим хана көз вуруб:

— Јахшы,—деди,—туталым хан бу пешкәши гәбул еләди, бәс сонрасы нечә олсун? Ат орда—Аварыстанда, хан да бурда—Кәнчәдә.

Чаван јенә башыны шах тутуб:

— Бир һәфтәдән сонра кәлиб ата тамаша елијә биләрсиз,—деди.

Ибраһим хан сүн'и бир е'тиразла:

— А кишиләр, јахшы дејил. Бурда сиз мәним гонағымсыз. Белә билсәјдим, неч тәрифләмәздим,—деди.

Нөкәрләр әлләриндә шиш-кабаб чызначыла ичәри кирдиләр. Түстү отағы көтүрдү. Иштаһалар ојанды. һа-мы јемәјә киришди. Илк һәмләдән сонра Ибраһим хан кузәни көтүрүб әввәлчә гонағларын гәдәһләринә тәрәф узаданда авар һакими әлијлә бадәсинин ағзыны өртгү. Ибраһим әрклә онун әлиндән тутуб кәнара чәкди:

— Әһмәд хан, бахма Аварыстанын һакимисән. Бурада һәләлик ихтијар биздәдир.

Әһмәд хан күлүмсәјәрәк башыны тәрпәтди.

Гәдәһләр долду. Әскәр хан сәндәлини керијә итәләјиб јерини раһатлады:

— Сөз шаирләриндир.

Һејдәр башыны көксүнә әјиб тары синәсинә басды. Мизраб телләрә тохунан кими чошғун, дәрин инсан фәрјады дилә кәлди. Отаг орадакыларын узаг, әзиз хатирәләријлә долду. Бу хатирәләр киминә кәдәр, киминә севинч, кимин үчүн исә әзаб иди. Әслиндә хатирәләри әзаблы олан јалнын Шәфи иди. «Баяты-Шираз» сәсләндикчә илләр күләк вуран бир китабын вәрәгләри кими бир-бир, һәм дә сүр'әтлә керијә чеврилирди.

Киминсә сәси ешидилди:

— Шәфи әфәнди, биринчи сиз башлајын!

Әфәнди разылыг әләмәти олараг тәнтәнәјлә башыны јырғалады. Сонра тарзәнә сары дөнүб әлијлә бир аз пәс-дән чалмасыны ишарә етди. Мәчлис әһли сүкут ичиндә көзләрини она зилләмишди.

Тәкчә Шәфи бу әләмдән узаг иди. О гәдәр узаг иди ки, санки неч вахт кәлиб бура чыха билмәјәчәкди. Шәфи орада, һәјатынын ијирми үчүнчү баһарында, чај-гырағы мөһәлләсиндән ашағыдакы енсиз дүзәнликдә аддымлајырды.

Јаз күнәшинин илк шәфәгләри узаныб кедән чај бојунча бәрг вуруб, су үстүндәки кичик гырчынлары рәнк-дән-рәнкә салыб, көзләри гамашдырырды.

Чаја тор атан балыгчылара тамаша етмәк бәһанәсијлә кәзишән чаванын бахышлары һәсрәтлә палтар јујан бир көзәлә зилләнир.

Чаван синәси алтында үрәк дејил, гызмар, сусуз бир сәһра кәздирир. Сәһра, сәһра, јанар бир сәһра. Көзәлик, мөһәббәт һәсрәти илә јанан бир сәһра!

— Мирзә, нөвбә сизиндир, јатмајын.

Шәфи көкс өтүрүб хәјалдан ајылды, көзләри мөһрибанчасына она бахыб күлүмсәјән Әскәр ханын дарин. гүссәли көзләринә саташды. Шәфи өзү дә һисс етмәдән бүтүн һәјатыны бу бахышларда нағыл еләди. Анчаг хан неч бир шеј баша дүшмәди. Шәфи буну һисс едиб күлүмсәди:

— Бағышлајын,—деди,—фикрим ајры јердәјди. Әфәнди зәһмәт олмаса өз бейтини бир дә охусун.

Әфәнди сифәтинә сон дәрәчә јарашан бир истәһза илә күлүмсәјиб нөвбә илә мәчлисдәкиләрин үзүнә бахды. Јә'ни, «көрүрсүнүз дә...». Сонра сон дәрәчә узада-узада бейтини тәкрар еләди:

Үрәјим вәсл илә, еј күл, јенә биһушду мәним,
Әрши-ә'лада сүзән көрпәчә бир гушду мәним.

«Баяты-шираз» тәснифинин чошғун сәдалары алтында әфәнди сәндәлә јастыланды.

Әскәр хан гәдәһи овчулда көзләрини бир нөгтәјә зилләмишди. Ибраһим хан јәгин әсәб кәркинлијиндән бығларыны дидишдирди.

Һамынын интизарлы нәзәрләри алтында хәјалы Кәнчә чајы саһилиндә долашан кәнчин додағлары тәрпәнди.

Гэлбимин, идракымын һәр биринин өз жолу вар,
Чәрхи-кәчрәфтар элиндән әмәлим пучду мәним.

Бејт тәснифин сон сәдаларыҗла о гәдәр һәмәһәнк сәс-
ләнди ки, артыг Шәфинин һәҗатына бәләд олан Ибраһим
хан бир нечә саат әввәл көрдүҗү жохсул дахманы хәҗа-
лында чанландырыб астача пычылдады:

Гэлбимин, идракымын һәр биринин өз жолу вар,
Чәрхи-кәчрәфтар элиндән әмәлим пучду мәним.

Әфәнди, көрүнүр чох хошуна кәлән бир бејт фикир-
ләшмишди. Чүнки һәлә көзләрини јуммуш һалда күлүм-
сәјирди. О әснәҗиб сәндәлдән дикәлди, шәраб долу ба-
дәни галдырыб авазла сәсләнди:

Јенә саги бизә өз лүтфүнү көстәрди бу күн,
Ол сәбәбдән үрәјим бир белә сәрхошду мәним.

Бурада дејәсән әфәнди Ибраһим хана ишарә вурурду.
Аслан хан күлә-күлә, чиддилиҗи илә истегһзасы бир-би-
ринә гарышмыш бир тәрзәдә:

— Әһсән!—дејиб, әлини әфәндинин күрәјинә вурду.
Шәфи көзләрини дивара зилләҗиб фикирләширди.
Дүшүнүрдү ки, бәлкә Зүләјха орда, гапы далында үрәҗи
дөјүнә-дөјүнә гүлаг асыр.

О, башыны галдырды.

Мәнә севдадан узаглаш, дејир гәлбим һәр ан,
Үрәјимсә јенә севдалара һеј тушду мәним.

Јенә дә анчаг Ибраһим хан Шәфинин дедикләринин
әсл мәһнасыны баша дүшдү. «Демәли белә... Сәнин аҗ-
лын дүз дејир, еј мүдрик чаван! Ахы ниҗә елә севдалара
дүшүрсән ки, сонра да әзабыны чәкәсән».

Әфәнди, Ибраһим ханын Шәфинин тәрәфиндә олду-
ғуну көрүрдү. Буна көрә сон бејти илә бүтүн гүдрәтини
көстәрмәлиҗди. «Бәлкә шәрабдан данышмаг лазым де-
јилди? Еләдир ки вар. Мәһәббәтдән, һичрандан, вүсал-
дан, аһа, балам, дејәсән ахы, даһа гафиҗә жохдур».

Шәфи әфәнди көзләрини јумуб бүтүн мұвафиг гафи-
јәләри сөкүб дидишдирмәҗә башлады... «Бошду мәним»,
«җашды мәним», «чошду мәним». «Һәлә бирдән онунку
күчлү чыхса, сонрасы нечә олачаг? Әшши, нечә олур-
олсун. Чанымы бурдан гуртарым».

Һејдәрин сәдәфли тары дилә кәлди. Бу нәдир? Шәфи

әфәндинин алныны тәр басды. Гафиҗәләрин һеч бирини
вәзнә салмаг олмурду.

Һејдәр дәнә-дәнә «Чаһаркаһ» тәснифи үстә гајыдан-
дан сонра әлачсыз галыб муҗамын өзүнә кечди.

Нәһәҗәт, әфәнди јенә әлиҗлә она сусмағы ишарә едиб
әскүрдү.

Шәфини һәсрәт илә бир бу гәдәр үздүн ахыр,
Өмрүмүн јелкәни һичран илә чулғашды мәним.

О, дәриндән нәфәс алды, нәзәрләрини разылыгла мәч-
лиسدәкиләрин үзүндә кәздирди. Сонра көзалты Мирзә
Шәфиҗә бахды. Бу чиндар доғруданмы бир шеј тапачаг?

Бу дәфә Шәфи гәдәһи овчуна алды. Онун көзләри сү-
зүлүрдү.

Вазәһин көнлүнү ачмаз һәвәси-ешги шәраб,
Һәҗатым, дүнҗада азадлыг илә хошду мәним!

— Бәһ, бәһ, бәһ!!!

Әскәр хан јериндән галхыб Шәфинин бојуну гучаҗ-
лады.

Буну көрүб Шәфи әфәнди дә јериндән сычрады. Ма-
са силкәләнди, габ-гачаг ашыб бир-биринә дәјди. Әфән-
ди мәчлисдәкиләрин гәһгәһәси алтында өзүнү көрүнмә-
миш риггәт ичиндә олан Шәфинин үстүнә атды.

Гонағлар гәһгәһәҗлә данышыр, күлүр, бағырырдылар.
Анчаг Шәфи һеч шеј ешитмирди. Онун көзләри өнүндә
бөјүк бир мәчлис чанланырды.

...Кәнчәнин вә әтраф мәһәлләнин бүтүн мәшһур адам-
лары, бәјләри, ханлары, шаирләри, ханәндәләри бурада
иди. Мәш'әлләрин алову шамларын ишығына гарыш-
мыш, чалыб-оҗнајанларын сәс-күҗү аләми көтүрмүшдү.
Лап ортада бәј, сағында Начи, солунда исә Әскәр хан
отурмушду.

Сәс-күҗә Зејнәб ханым чыхды. «Бу нәдир, дарваза-
лар тајбатај ачылыб, Әлимәрдан да дајаныб мат-мат
бахыр? Бөјүк бир араба һәҗәтә кирир, сәс-күҗү бир-бири-
нә гарышыб. О арабачы кимдир белә? Һеч бизим јерлә-
рин адамына ошамыр? Бәс о бириләр кимдир белә ара-
банын бөјрүндә чығырышырлар? Ниҗә бу нөкәрләр кә-
либ бир сөз демирләр?».

Бу вахт арабанын һәјәтә кирмәси үчүн көстәришләр верән јекә, түклү папаг кејмиш бир киши Зејнәб ханымы көрүб баш әјди.

— Саламәлејкүм, ханым.

Зејнәб ханым додагларында мызылданыб һөвләк ичәри кирди.

Әбүлфәзлә нәрд ојнајан Ибраһим хан башыны галдырмадан:

— Нә олды ағыз?— сорушду.

Зејнәб ханым:

— Неч билмирәм кимдирләр, бир дәстә адам арабајан, атнан һәјәтә кирирләр— деди.

Хан бир анлыг арвадынын үзүнә бахыб сонра әлини папагына атараг ајаға галхды.

— Ја аллаһ. Јахшы да, да нијә һүркүрсән, күнүн күнорта чағы гулдур-гачаг олмајачаглар ки...

Әбүлфәз дә атасынын далынча чыхды. Ибраһим хан ејвана чыханда артыг арабаларын икинчиси һәјәтә кирмәкдә иди. Устү өртүлү арабадан гојун-гузу мөләшмәси кәлирди. Хан чәлд башмагларыны кејиб һәјәтә дүшдү. Бу нә ишдир, јохса?... Бу вахт армуд ағачына бағланмыш ағапаг бир ат ханын көзләринә саташды. Бу ки Әһмәд ханын аты иди. Демәли, аварларды. Бәс бу дәмдәскаһ нә үчүндүр?

Бајар Зејнәб ханыма салам верән адам ханы көрүб ирәли кәлди. Ибраһим хан ону габаглады:

— Хош кәлмисиз, Јагуб хан, хош кәлмисиз...

О, габағында азча әјилән гырмызы сифәтли, гырмызыкөзлү авар ханынын әлини сыхаркән—јәгин алверә кәлибләр.—дејә дүшүндү... Бу вахт икинчи араба да һәјәтә кирди вә хан јенә ихтијарсыз ири көзләри илә нараһат-нараһат этрафы көздән кечирән ағ ата нәзәр салыб:

— Дејирәм ахы, балам бунлар кимдир белә сәјмазја-на кечирләр,— деди. Нөкәрләр дә бир хәбәр кәтирмир. Сән демә... ха, ха, ха... Әһмәд хан нечәдир, Фатимә ханым нечәдир?

— Чох сағ олун. Әһмәд хан бурдадыр. Одур кәлир.

Ибраһим хан чаван авар һакиминә сары јериди. Әһмәд, ханын она тәрәф јеридијини көрүб сүр'әтини артырды. Ағ атын бәрәбәриндә көрүшдүләр. Сары, дөрдкүнч папаглы Әһмәд хан дә атасы кими гыпгырмызы иди. Ибраһим хан онун әлини бурахмајыб, көзәл, гара гујруғуну ојнада-ојнада фынхыран ағ ата ишарә илә:

— Ај балам, биз бир зарафатды еләдик, бу нә әзијјәтдир,— деди.

Әһмәд хан күлүмсәди:

— Елә шеј олар?! Биздә елә адәт јохдур. Сөз вердин, вәссалам.

Һәлә дә өзүнә кәлмәјән хан бүтүн шәһәрә јайылачаг сәси, шөһрәти тәсәввүр едиб:

— Ај оғул,— деди,— ахы белә көзәл атын әвәзиндә сән нә верә биләрәм...

Әһмәд хан бир анлыг онун көзләринә бахды вә гыпгырмызы гызарды.

Јагуб хан нөкәрләрдән ајрылыб хана сары дөндү:

— Хан сағ олсун, бу гојун-гузуја бир јер...

Ибраһим хан көзләрини ағыр гујруглу гојунлардан, онларын јанынча јеріјиб арасы кәснлмәдән мөләшән гузулардан ајырмадан:

— Ај Јагуб, јахшы вахтында кәтирмисән!— деди.— Бу саат Кәнчәдә һејван гызыл гижмәтинәди. Мәнә галса, елә бу күн базара апарсаныз јахшыдыр.

Јагубла Әһмәд бир-бирләринә бахыб гәһгәһә чәкдиләр.

— Ај хан, биз бунлары сатмаға кәтирмәмишик.

Јухарыда, кәнизләр отаглары саһмана салыр, Зејнәб ханым исә фикирли һалда пәнчәрә габағында дајаныб гонаглары сејр едирди. О, мәсәләнин нә јердә олдуғуну баша дүшүшдү. Бу фикир ону һәм севиндирир, һәм дә дәһшәтә салырды. Зејнәб ханым артыг тој тәнтәнәсини, онларын һәјәтинә јығышачаг ханымлары, гызлары тәсәввүр едирди. Бу, онларын һәјәтиндә биринчи тој олачагды. Ејванда сәс-күј ешидилди. Дөрдкүнч авар папаглары көрүндү. Зејнәб тәләси үст-башыны дүзәлдиб гонаглары «хош кәлдин» еләмәјә һазырлашды. Бу вахт һәјәт дарвазасынын балача гапысы ачылды. Әввәлчә мави атлаз өртүјә бүрүнмүш Зүлејха, далынча да јашыл чит чадра өртмүш Кишвәр ханым көрүндү. Далларында да һәр голтуғуна бир боғча вурмуш Сәлимә кәлирди.

Зүлејха ејвана чыхмагда олан адамлары вә лап архада дајаныб һәрис нәзәрләрлә она бахан авар ханыны көрәндә һүркмүш һалда Кишвәр ханымын далында кизләнди.

Зүлејха тәләш вә һәјәчанла:

— Ана, кәл бу гапыдан кедәк!— деди.

Кишвәр ханым гызын тәрләмиш зәриф үзүнә вә тә-

лашлы көзлөрүнө бахды. Елэ бил биринчи дөфө дәрк етди ки, Зүлејха артыг ушаг дејил, јеткин бир гыздыр. Онлар баш јолла дејил, ејванын о башындакы кичик пилләкәнә тәрәф кетдиләр. Ејвана чыхан Зүлејха тә'гиб олу-нурмуш кими, өзүнү бирнәфәсә ичәри атды. Кишвәр фикирли вә гәзәбли һалда јырғалана-јырғалана онун ардынча кәлирди. Лакин думанлы һалда һисс едирди ки, гыз әбәс јерә тәшвиш кечирмир. Анчаг онун һеч ағлына кәлә билмәзди ки, Зүлејханын бу һәјәчанында Шәфинин тә'сири ола биләр.

Гонаглар бөјүк отагда јерләшдирилди. Дөшәкчәләр, мүтәккәләр салынды. Гәлјанлар түстүләнмәјә башлады. Хан чөлә чыхыб һүсејни, һачы Гафурун, Әһмәд ханын, Абдулла бәјин, Аслан ханын, Мейдигулу бәјин, Мәшәди Чаббарын вә Әскәр ханын дадынча көндәрди. Әлимәрдан исә базара гачды.

Хан ејванда дајанды.

Мәһәллә ушаглары ағ атын башына јығышыб һејран-һејран бахыр, нәсә бәрк мүбаһисә едирдиләр. Әбүлфәз онларын үстүнә гышгырыб:

— Мәним атымдыр,—дејирди,—чыхын кедин!

Доғрудан да бу нечә ат иди? Беләсинә кәрәк анчаг кишмиш једирәсән.

Ханы бирдән-бирә гәрибә бир һисс бүрүдү: демәли Зүлејханы истәмәјә кәлибләр. Нә олар ки, Чаван, варлы-дөвләтли адамдыр. Анчаг бир аз узагдыр.

Хан үстүртүлү арабалара нәзәр салды.

«Демәли белә...».

— «Кәрәсән залым оғлу...»—О дөнә-дөнә элини бығларына чәкир, астача мызылданырды.

«Кәрәсән залым оғлу гызы нә вахт кәрә билиб? Һәләм мәчлисдә аты мәнә пешкеш елијәндә үрәјимә даммышды...».

Гәрибә, тутгун бир һисс ханын үрәјини инчидирди. Гызыны авар һакиминин рүтбәсинә, вар-дөвләтинә сатыр. Бир јандан да (хана дејәсән әзаб верән бу иди) Мирзә Шәфи јада дүшмүшдү. Хан бу хошакәлмәз фикирләрдән ажрылмаг үчүн оғлуна сары чығырды.

Бајагдан чырпыныб, вурнухуб һеч кими јахына гојмајан ағ ат, дејәсән Әбүлфәзә гаршы бир аз сакилтәшмишди. Ат ири гара көзләри илә оғлана бахырды. Хан бығалты күлүб өз-өзүнә: «Һә, елә дејәсән сәнинчин кә-

либ. Амма хәбәрин јохдур ки, бачынла дәјишмәли олачған...»

Гапыда сәс-күј ешидилди, сонра һачы Гафурун хо-руз сифәти көрүндү. Онун дадынча да Әһмәд ханла, Мәшәди Мухтар һәјәтә кирди. Ағ аты көрүб һәр үчү дајанды. Ибраһим хан да һәјәтә дүшдү. Дөрдү дә атын башына јығышмышды. Әһмәд хан јахынлашанда ат гулағларыны дикәлдиб дишләрини көстәрди. Сонра башыны јырғалајыб бәркдән фынхырды, јериндә ојнамаға башлады. Кәнарда дајаныб тамаша еләјән Ибраһим хан мәмнун һалда бығларыны сығаллајырды.

Әһмәд хан, нәһәјәт, көзләрини атдан ажырыб Ибраһим хана тәрәф дөндү:

— Демәли, пешкәш будур.

Сонра додағларыны узадыб һејрәтми, тәәссүфмү ифадә едән гәрибә бир сәслә дилләнди:

— Демәли, пешкәшдир... Өзү дә, дејәсән лап чавандыр.

Ибраһим хан лагејд сәслә:

— Һә, икиилликдир...—Сонра,—јахшы, кедәк,—деди.

Онлар ејвана чыханда һүсејн ган-тәр ичиндә һәјәтә кирди. Хан ајаг сахлады.

— Хан сағ олсун, Абдулла бәјнән Мейдигулу бәј инди кәләчәк, Әскәр хан Бақыја кедиб, Аслан ханын һара кетдијини билмирләр...

— Нечә билмирләр? Бәс кедәндә демәјиб?

Нөкәр тәрләмиш көјнәјинин јахасыны ачыб күлүм-сәди.

— Ешитдим ки, гызы олдуғуна кәрә, јә'ни гуллуғчулары деди, ачыг еләјиб Тифлисә, күрчү арвадынын јанына кедиб...

— Ха, ха, ха...

Ханлар пилләкәнләрдән чыхыб евә кечәнә гәдәр гәһ-гәһ чәкдиләр.

Ахшам, јемәк тәдарүкү көрүләркән Ибраһим хан јан отагда Зејнәб ханымла ушағларынын јанында отурмушду. О, кизли-кизли Зүлејхаја бахыр, кәркин һалда дүшү-нүрдү. Нәһәјәт, јүнкүлчә аһ чәкиб арвадына тәрәф:

— Кишвәри дә чағыр, сизинлә сөһбәтим вар,—деди.

Башыны ашағы дикмиш Зүлејханын көзләри кәскин парылтыла анасына бахды. Бу бахышта һәм горху, һәм дә е'тираз вар иди. Хан бир анлыг «бәлкә мәсәләни елә инди, јанында ачым» дүшүндү. Сөзләр дилинин лап учундан гајытды.

Артыг Зүлөйжаа нэр шеј мө'лум иди. Көзөл бадамы көзлөрүннн дәрннлннндә инчнләр бәрг вурурду. Шәфннн сәсн һеј гулагларыннда чннкнлдәжнрдн.

«Зүлөйжа көзләрнндәкн бағчаны көрүрсәннн? Бүл-бүлләрнн чәһ-чәһ вурдугуну бнлнрсәннн?»

Гыз бнрдән-бнрә күзкүјә, көзләрннә бахмаг нстәдн. ...Бәлкә доғрудан да орада бүлбүлләрнн чәһ-чәһннн ешн-дә бнлдн! О, артыг нә једнннн бнлнмнрдн. Сүдлү плов һеч бнр дад вермнрдн... Гызын додаглары үрәјнә пы-чылдајырды:

«Бәс нечә күндүр һарадасан?.. Јохса башына бнр нш кәлнб?! Јохса сәнн шәһәрдән говублар! Неч кнм сәндән данышмыр, һеч кнм сәнн јада салмыр. Ахы сәннн нә бәх-шнш вермәк үчүн ағ атын, нә дә Кншвәр анамын көзләрнн гамашдырап гызыл-күмүшүн вар».

Гызы гәһәр боғурду.

— Дәдә, аты мән сүрәчәјәм?—Әбүлфәз днлләндн.— Әһмәд хан мәннмчүн кәтнрнб!

Көзләрннн тез-тез гызына тәрәф чевнрән Ибраһнн хан:

— Мннә бнләрсәннн? Анан, Зүлөйжа разы олса, сәһәр һәјәтдә кәзднрәрсән...—Сонра гызына сары дөндү:

— Нә, Зүлөйжа, аты көрмүсәннн? Сәнә нә олуб? Ннјә башыны ашағы днкнбсән? Хәстә-зад дејнлсән кн?

Зүлөйжа башыны галдырыб күлүмсәдн. Ннјә күлүмсә-днјннн һеч өзү дә бнлмәдн. Зејнәб ханым:

— һамамдан кәлнб, јорулуб!—дедн.

— Јорулуб, кеднб јатсын!

Зүлөйжа үзүнү кнзләтмәјә чалышараг галхыб јанашы отаға кечдн. Хејлн е'тнраз етмәсннә бахмајараг Әбүлфә-зн дә онун далынча көндәрднләр. Гардашы ичәри кнрән-дә Зүлөйжа ону гучаглады.

— Еһ, бурах!

— Әбүлфәз, гурбанын олум, мәннн гәшәнк гарда-шым...

Бачысынын сәснндәкн тнтрәјнш көрүнүр она тә'снр еләдн.

— Јахшы, нәднр?

Зүлөйжа гардашыны өпдү. Хош һнсс кечнрән оғлан бу дәфә е'тнраз етмәдн:

— Әбүлфәз, кет о евә. Отур, көр нә данышырлар...

Бах, әкәр мәнн нстәјнрсәнсә, кәрәк елнјәсән...

Әбүлфәз тәрәддүлә:

— Кетсәм, ахы сәһәр дәдәм аты мннмәјә вермәз.

— Верәр... Мән аларам... кет, кет, дејнән кн, һәлә тезднр, јатмаг нстәмнрәм. Тез ол.

Зүлөйжа һәлә үмнд еднрдн кн, даһа доғрусуну, үмнд ет-мәк, өзүнү инандырмаг нстәјнрдн кн, аварлар елә-белә, гонаг кәлнбләр. Гыз бнрдән-бнрә Әһмәд хана да, онун кәтнрднјн ата да ннфрәт еләдн.

«Ахы атамын көзләрннн гамашдырап да атдыр». Елә бурадача атын башына доланан Әбүлфәзн, онун көзләр-нндәкн нәһәјәтснз севннчн хатырлады.

Зејнәб ханым кери гајыдан оғлуна бахды:

— Ннјә кәлдн?

Әбүлфәз чнјнләрннн атды:

— Јатмаг нстәмнрәм, јухум кәлмнр.

Анасы ағыз-бурнуну туршутдү:

— Јери, јери јат!

Әбүлфәз сәсннн узадараг чығырды:

— Јатмырам!

Зејнәб ханым ичәри гапыја бахыб әлннн додаглары-на апарды:

— Чығырма!

Гонагларын сәс-күјү азалан вахт Кншвәр ханым да кәлнб чыхды. Этәјн илә енлн снфәтнннн һнсннн, тәрннн силә-силә:

— Гасымәлннн көрүрсән? Бзнн бнбабыр еләмншдн... Нә әчәб кеднб хәрәјә бахдым. Башы батмыш гојмајыб хәрәјә од дәјснн, көтүрүб сүзүб.

Зејнәб ханым ајагларыны алтына јығыб:

— Этәјнә нә олуб?

— Көз дүшдү. Нүсәјннн башы батсын. Хакандаздан салды этәјмә.

Сонра көзләрннн дөјүб дннмәзчә отуран Әбүлфәзә бахды:

— Бу ннјә отуруб кнрпкнләрннн дөјүр? Зүлөйжа ханы?

— Кетдн јатмаға...

Әбүлфәз атасынын кәлнб чыхарса ишләрнн јаш ола-чағыны һнсс еднб, Кншвәр ханыма сары сүрүшдү. Са-рытеллн башыны онун днзн үстә гојуб узанды:

— Нәнә, сәннн днзн нә јумшагдыр, балышдан да јумшагдыр.

Арвадлар бнр-бнрләрннә бахыб күлүмсәднләр.

Әбүлфәз онларын кнзлн сөһбәтләрннн ешнтмәк үчүн көзләрннн јумдү. О, думанлы һалда һнсс еднрдн кн, го-

нагларын кәлишиндә нәсә бачысыҗла баҕлы бир шеҗ вардыр.

Кишвәр ханымла Зеҗнәб пычылдашмаҕа башладылар. Зеҗнәб ханым нәсә деди. Кишвәр ханымдан һеҗрәт нида-сы чыхды, сонра һачандан-һачана:

— Деҗирәм ахы, гыз ниҗә белә һүркүб гачды. Демә, өзү баша дүшүбмүш. Мәнә бах е... һеч аҕлыма кәлмәҗиб.

Әбүлфәз јухусуну күчлә говуб онларын данышыҕыны јадында сахламаҕа чалышырды. Анчаг јуху галиб кәлирди.

Јенә Кишвәр ханым:

— Сән оғланы көрмүсән?

Зеҗнәб:

— Бир дәфә... Боју,—Зеҗнәб сәсини лап азалтды, сонра астандан күләрәк,—лап Зүлеҗхачанды... Сифәтдән дә пис деҗил... Амма өзүнү јаман шух тутур.

— О јахшыдыр. Мәним эзваҗ кишидән зәһләм кедир.

— Еһ...

Зеҗнәб јүнкүлчә аһ чәкиб, Әбүлфәзә сары әҗилди.

— Деҗәсән јатыб... вер апарым салым јеринә.

Кишвәр ханым јатмыш Әбүлфәзи еһтијатла гучаҕына алыб о бири евә апарды. Јеринә салыб раһатлајандан сонра Зүлеҗханын үстүнә әҗилди. Гыз јорҕаны синәсинә гәдәр чәкиб јатырды. Кишвәр јорҕаны јухары чәкиб пычылдады:

— Мәним көҗәрчин балам. Неч елә бил нәфәс алмыр.

О кечә Ибраһим хан вә арвадлар чох кеч јатдылар.

Онлар тојун тәфсилатыны, шәһәрдән вә кәнардан кимләри чаҕырачаҕларыны, гыза чәһизлик нә верәчәкләрини көтүр-гоҗ еләдиләр. Нәһајәт, кечә јарыҗа чатанда азча сәрхош олан Ибраһим ханын көзләри бирдән-бирә Зеҗнәб ханымын чөһрәсиндә илишиб галды. Хан бахды, бахды. Она елә кәлди ки, Зеҗнәбин көзәллији солуб! Бу көзәллији Зүлеҗа өзү илә апарырды.

Бир аздан арвадлар јатмаг үчүн өз отаҕларына кечдиләр вә узун заман јата билмәдиләр. Амма јенә о кечә Ибраһим ханын евиндә ән кеч јухуҗа кедән Зүлеҗа олду.

Сәһәриси Кишвәр ханымла Әбүлфәздән башга һамы јатаҕындан ади күнләрә нисбәтән хеҗли кеч галхды. Ибраһим хан да, гонаҕлар да. Амма јенә һамыдан кеч ојанан Зүлеҗа олду. Зүлеҗханын касадакы сүдү чохдан буҕланырды. һамы сакитчә јеҗир, амма һисс олунурду ки,

һәҗчан ичиндәдиләр. Кишвәр ханым бу хошакәлмәз сүкуту позмаг үчүн ортаја мүхтәлиф сөһбәтләр атырды:

— Бычаг јох олду ки, јох олду, һә?

Зеҗнәб ханым чаваб вермәди. Кишвәр ханым санки көмәк үчүн әринә бахды.

— Онун кими јахшы бычаг јох иди. Көрүм Әлимәрданын көзүнә батсын.

Ибраһим хан јүнкүлчә аһ чәкди:

— Јахшы, кедиб мәшәди Исмаҗылдан тәзәсини аларам. Бәс бу гыз һарда галды?

Артыг әринин гәзәбләнемәкдә олдуҕуну көрән Зеҗнәб ханым ајаҕа галхды:

— Мән чаҕырарам.

Һүсеҗн гапыны ачды.

— Аҕа!

Ибраһим хан геҗлә чыҕырды:

— Рәдд ол!

Нөкәр өзүнү итириб кәскин һәрәкәтлә кери дөнмәк истәркән, архадан кәлән Әлимәрданла тогушду. Ханы күлмәк тутду:

— Јахшы, нәдир?—деҗә сәсләнди.

— Аҕа, Әбүлфәз аты чыхарыб минмәк истәҗир.

Хан ани фикирдән сонра:

— Минә биләрсә гоҗ минсин. Анчаг һәҗәтдән чыхма-сын.

Бу вахт Зеҗнәб ханым рәнки гачмыш һалда гаҗытды. Ханын галын гашлары зәһмлә чатылды:

— Нә олуб?

Зеҗнәб ханым башыны јырҕалаја-јырҕалаја отурду:

— Гызын көзләри ган кими гызарыб. Мән билән кечәни јатмаҗыб.

Кишвәр онун сөзләриндәки мәнаја әһәмијјәт вермәҗиб:—Сән аллаһ, бәсдир!—деди.

Зеҗнәб ханым дөнүб она әҗри-әҗри бахды, анчаг бир сөз демәди. Хан нәсә демәк истәҗирди ки, јан отаҕын гапысы ачылды. Рәнки солмуш, көзләринин алты көлкәләнмиш Зүлеҗа јаваш-јаваш ичәри кирди.

Бир аздан гыз сүфрәнин ғыраҕында отурду. Касадакы сүдә чөрәк доҕрамаҕа башлады. Бирчә дәфә дә олсун башыны галдырмырды.

Хан дилләнди:

— Зүлеҗа, нә олуб? Көзләрин ниҗә гызарыб? Кечә

јатмајыбсан, һә?—Хан күлдү. Кишвәр ханым да она го-
шулду.

— Кишвәр анан дејирди ки, Зүлејха кечәни јата бил-
мәјәчәк. Инди көрүрәм ки, доғру дејирмиш. Башыны
нијә галдырмырсан? Мәнә бах көрүм!

Зүлејха ағыр-ағыр башыны галдырды. Ири, нәмли
көзләриндә санки ики ири мирвари парылдајырды.

— Мәнним гәшәнк гызым, сәни Әһмәд хан истәјир, би-
лирсәнми? Чаван, дөвләтли авар ханы.

Зүлејха башыны ашағы дикиб дилләнмирди. Хан бу-
на әһәмијјәт вермәдән:

— Билирәм ки, атанын сөзүндән чыхмајачагсан, она
көрә мән дә разылыг вердим. Аналарын да разыдырлар.

Зүлејха јенә сусурду. Хан һәјәчанла габарыб-енән си-
нәсинә бахыб, сонра нәзәрләрини арвадларынын үзүндә
кәздирди. Онлардан бахышларыјла разылыг алыб, јенә
ејни тәмкинлә сөзә башлады:

— Истәјирик ики-үч күнә тоја башлајаг.

Зүлејха нүмајишкаранә бир сүкутла һәлә дә сүдлу
доғрамачыны јемәклә мәшгул иди.

— Зүлејха, де көрүм сән кимләри тојуна чағырмаг
истәјирсән?

Зүлејха јенә сусурду.

— Бура бах, сән бу күн данышачагсан, ја јох?

Зејнәб ханым нә гәдәр көзләрини ағартдыса, хан да-
јанмады:

— Дејәсән шадлығына шитлик едирсән? Бу нәдир, наз
еләјирсән, даныш биз дә биләк. Ики саатдыр сөз сорушу-
руг, бир дәфә сәсин чыхмыр.

Бирдән-бирә гызын көзләриндән дән-дән јаш төкүл-
мәјә башлады. Неч ким данышмырды, кәркин сүкут ичин-
дә һамы дүшүнүрдү. Зүлејха удгунду. Бахышлары сол
әлинин үстүнә дүшмүш көз јашларына зилләниб галды.
Бир дамла саф көз јашы бөјүдү, дупдуру, бүллур көлә
чеврилди. Орда Шәфи көрүндү.

Бајагдан бығларыны чејнәјән хан әлиндәки тәсбеһи
кәнара туллајыб гејзлә дилләнди:

— Јахшы, кетмәк истәмирсән, дејнән истәмирәм, даһа
нијә көзләринин горасыны төкүрсән?

— А киши, нә данышырсан?!

Кишвәр ханым галхыб гызын јанында отурду. Анчаг
хан әлини галдырыб чығырды:

— Арвад, дајан!

Јох, дејәсән бу хына о хынадан дејилди. Ханын бығ-
лары тәрпәширди. Бу вахт неч кимин көзләмәдији һалда
Зүлејха башыны галдырыб атасынын үзүнә бахды:

— Истәмирәм!

Кишвәр ханымын чәнәси елә бил узанды, дөһшәтлә
бахан көзләринин алты даһа да салланды.

Зејнәб ханым исә илдырым вурмуш кими донуб гал-
мышды.

— Нечә истәмирсән?—Ханын сәси хырылдады.—Әрә
кетмәк истәмирсән, ја Әһмәд хана кетмәк истәмирсән?

Зејнәб ханым көзләрини гызынын додағына зилләмиш-
ди. Чүнки о, ханын нәјә ишарә вурдугуну билирди. «Ал-
лаһ еләмәсин, гыз Шәфинин адыны чәксин».

Зүлејха шалынын сачагларыны бармаглары илә ди-
дишириб, кәсик-кәсик һычгырырды. Арвадлар елә бил
инди ајылдылар.

— А киши, ај еви тикилмиш, нә истәјирсән ушагдан?!
Чыхыб иш-күчүнә кетсәнә!

Хан ајаға дурду. Кишвәр ханыма ишарә едиб чөлә
чыхды.

Әбүлфәз Әһмәд ханын көмәји илә ағ атын белиндә
шәстлә отуруб һасара дырмашмыш мөһәллә ушагларына
ачыг верирди.

Хан көзләрини һәјәтдәки мәнзәрәдән ајырыб јанында
дајанмыш арвадына сары дөндү:

— Гонаглар гызы көрмәк истәјирләр. Инди көрүрәм
ки, бу гыз хәталыдыр. Онлар бу күн кедирләр. Бир һәф-
тәјә кими гызы апармаға кәләчәкләр. Мән дә разылыг
вердим. Сиз дә гызнан данышыб ағлыны башына јығын...

29

— Вај, вај, вај.

Шәфи уфулдаја-уфулдаја сүдлә долу финчаны сүф-
рәјә гојуб чығырды:

— Көрдүн, ај Күлпәри хала!.. О гәдәр дедин ич,
ахыр дил-додағымы јандырдым.

Бухарынын дибиндә отуруб чораб тохујан Күлпәри
хала күлдү:

— Нә билим, ај бала. Валлаһ буғланмырды, дедим
инди сојујуб.

Шәфи һеј данышырды. Сәси елә чинкилдәјирди ки,

гары индијә кими ону белә күмраһ көрмәмишди. О, сүд-чөрәк жејә-јејә дил-боғаза гојмурду, гарынын үстүнә суаллар жағдырырды. Күлпәри хала алтдан-алтдан она бахыр, чаванын көзләриндә ашыб-дашан севинчи көрүб үрәји ағрыјырды. Ахы сәфәрден дүнән кечә гајыдан Шәфинин неч шејдән хәбәри јох иди. Хәбәри јох иди ки, онун Зүлејхасыны верибләр. Гары һисс едирди ки, мирзә һеј онун Зүлејхадан сөз ачмасыны, Зүлејхадан данышмасыны истәјир. Анчаг өзүнү о јерә гојмур, ејни заманда, чаванын нәш'әсинә соған доғрамаг истәмир. Күлпәри бирдән-бирә нәсә хатырлајыб ајаға галхды.

— Һә, оғул, сәнә Тифлисдән намә кәлиб. Дејирәм, јәгин ахунд Әләскәрин оғуллуғундандыр.

— Һә?

Шәфи севинчәк ајаға галхды.

Гары тахчадан дөрдкүнч бир мәктуб чыхарыб она верди. Чаван һәјәчандан әлләри әсә-әсә бағламаны чырды, јарыдан гатланмыш кағызы чыхартды. Ачды. Көзләри јазылара зилләнди, кет-кедә думанланды, јашарды. Бәли, бу онун, Фәтәлинин хәтти иди. Јенә һәммин јумуртаја охшајан «нун», һәммин чәпәки «каф», һәммин јасты «те». Кәнчин додағлары пычылдады. Јәни доғруданмы бундан да јахшы чаваб кәләчәк?! Һардан кәлди бу гәдәр сәадәт?! Демәли, бу гәдәр илләр әрзиндә әбәс өзүмү үзүр, әбәс јерә ахтармышам. Онлар—Зүлејха, Күлпәри, гуллуғ—һамысы өмрүмүн бу илиндә имиш, дајаныб јолуму көзләјирмишләр.

Чаваб мәктубунда Фәтәли кечмиш мүәллимини унутдуғуна көрә үзр истәјир, сонра Шәфинин мәктубундан һәм мүтәәсир, һәм дә бир гәдәр шад олдуғуну билдирди.

Көзләри Шәфинин үзүндә олан Күлпәри онун чөһрәсинин неч рәнкдән-рәнкә дүшдүјүнү көрүрдү.

Шәфи бүтүн дүнјаны унутмуш кими охујурду. Онун сон үмидләри елә бил бу мәктубун ичиндә иди. Ким билир, бәлкә дә бу мәктуб сәјәсиндә уғурсузлуғ тилсиминдән гуртара билди. Бәлкә орда, Тифлиسدә, дүнјанын һәр јериндән кәлмиш адамларла долу кур шәһәрдә, ону тамам башга бир талә гаршылады? Ким билир...

Фәтәли кечмиш мүәллиминин таләјинә ачыјырды. Анчаг нә еләмәк оларды... Бир мәмләкәтдә ки лотулар,

шарлатанлар, дин пәрдәсинә бүрүнән фырылдагчылар ағалыг елијәләр, орда, әлбәттә, Шәфи кимиләрә јер олмајачағды.

Сүфрәни јығшыдыран Күлпәри:

— Һә, нә олду?—деди,—ахундун оғуллуғу сәнә гуллуғ дүзәлдирми?

Шәфи сәбәбини өзү дә билмәдән јүнкүлчә аһ чәкди:
— Дүзәлдир, хала.

Она елә кәлди ки, сүфрәјә әјилмиш гарынын үзүндәки сејрәк гырышлар бирдән-бирә чоһалмаға башлады. Һәтта габлары суја чәкән әлләри дә елә бил гырышларды. Шәфи санки бу гырышларын сүр'әтини сахламаг истәди.

— Анчаг, Күлпәри хала, һәлә көрәк Зүлејха илә нечә олур. Ишимиз јахшылыгла гуртарса, кимдир кедән?

Гары дөнүб она бахды. Онун үзүнүн ифадәси һәмишәлик Шәфинин хәјалында һәкк олунду. Анчаг инди Шәфи о гәдәр хошбәхт иди ки, гарынын бахышларынын ифадәси барәдә дүшүнмәјә вахты јох иди. Тәләсик кејинә-кејинә севинчлә дејирди:

— Кедиб бу мәктубу Зүлејхаја көстәрим.

Гары дәһшәтә-кәлиб онун сәсини ешитмәмәк үчүн чөлә чыхмаг, гачмаг истәјирди.

Шәфи исә һәлә дә тәнтәнә илә:

— Кедиб Начијә дә хәбәр верим, Әбдүлрәззаға, Гуламһүсејнә, көрүм даһа ким вар.

О, көзләрини јумду. Сонра бирдән-бирә гарыја сары дөндү:

— Демәли, Күлпәри хала, дејирсән ханкилдән кәлиб неч мәни сорушмајыблар, һә? Неч инана билмирәм.

Гары јенә динмәди.

Шәфи, нәһәјәт, кејиниб гуртарды:

— Бәлкә кечә евә кәлмәдим, никаран галмајасан... Худаһафиз.

Сәфәр вахты јаздығы ше'рләрдән бирини мызылдаја-мызылдаја һәјәтә дүшдү. Гары бәркдән ачылыб-өртүлән гапынын сәсини ешитди. Сонра башыны јырғалаја-јырғалаја:

— Јазыг бала!—деди.

Зүлөйханы верэндэн сонра Ибраһим хан һәм сакит, һәм дә нараһат олмушду. Сакитлижинин сәбәби әлбәттә, бу иди ки, о, ағыр жүк алтындан чыхдығыны, бөјүк борчдан гуртардығыны дүшүнүрдү. Нараһатлығы исә гызынын өзүнү гәрибә апармасы илә элагәдар иди. Бир јандан да елә бил хан нәјинсә олачағындан горхурду. Чүнки Зүлөйха бир нечә күн иди ки, диниб-данышмыр, сорғулара чаваб вермир, бир аз бәркә дүшәндә исә көз јашларыны ахыдырды. Ханы чашдыран Шәфи иди. Өјрәндијинә көрә о кәзмәјә чыхмышды. Бирдән инди кәлиб чыхса... Әлбәттә, нөкәрләрә тапшырыб гапыдан гәјтармаг асан иди. Лакин дејәсән ханын вицданы буна јол вермәјәчәкди. Ахы нечә олса бу адам онунла бир сүфрәдә дузчөрөк кәсмишди. Ики күнү дә кәлиб чыхмаса нә јахшы оларды. Ахы сабаһ јох, о бири күн Әһмәд хан кәләчәк, Зүлөйха көчүб кедәчәкди.

Хан, Сәлимәдән мәһрәбаны алыб үзүнү силә-силә белә дүшүнүрдү. Ејвана чыхыб һәјәтдә ишләјән, габ-гачаг јујан, һәјәти сүпүрән, дирәкләри дашыјан гуллуғчулара бахыб истәр-истәмәз јенә тој һаггында дүшүнмәјә башлады. «Доғрудан да јахшы олду». Арвадлар евдә пуллары сајыр, хәләтләри јербәјер еләјирдиләр. Хан јенә бүтүн тој әрзиндә үзү бирчә дәфә дә күлмәјән Зүлөйханы хатырлады.—«Һеч бизим нәсилдә белә тәрс адам олмајыб, һеч билмирәм кимә охшајыб».

Хан һәлә дә ајыр дә билмирди ки, гызынын бу мејданохујучу сүкуту елә-белә гәјдаја көрәдир, јохса ајры бир сәбәбдәндир. Хан башынын ағрыдығыны һисс едирди. Анчаг јатмаға вахт јох иди.

— Ики күнү дә биртәһәр дөзүм, сонра үч кечә јатачағам. Еһ, тој әзијјәт, бајрам әзијјәт, јас әзијјәт.—Хан бу сөзләрлә гызынын көчмәсиндән доған севинчини кизләтмәк истәјирди О, тәсбәһини јелләдә-јелләдә һәјәтә дүшдү. Ев-ешик, һәјәт-бача бир-биринә дәјмишди. Һәр шеј дүнәнки тој мәчлисини хатырладырды. Бүтүн әзијјәт архада галмышды. Хан бирдән-бирә Зејнәб ханымын тој мәчлисини көзләри өнүндә чанландырды. Зејнәб ханымы о вахт һәлә чаван олан Кишвәр ханымын өзү әри үчүн тапмышды. Зејнәб ханым о вахт лап Зүлөйха јашда иди. Анчаг дејәсән көзәллүкдә Зүлөйхаја чатмазды.

— Адә, Әбүлфәз һаны?

Хан дарваза ағзында ат налынын изини көрмүшдү. Һәрәси дирәјин бир учундан тутуб јеријән нөкәрләр дајандылар. Икиси дә бирдән:—Кетдиләр, аға...

Хан, Кәмаләддини инди хатырлады. «Демәли, дајысы илә кедиб. Ејби јохдур. Оғлан атын дәли-диванәси олуб».

— Тез олун, гуртарын!—Дарвазанын ағзында кери дөндү:—Кәблә һәјдәрин дүканындајам.

31

Шәфи гапыны дөјәндә һәјәтдә бирчә Әлимәрдан иди. Һүсејн һәмишәки кими төвләдә атлара гуллуғ едирди. Гапынын таггылтысыны ешидиб, нөкәр арпа долу чанағы јерә гојмадан гапыја јанашды:

— Кимдир?

Гапы ачылды. Үз-көзүндән севинч јаған Шәфи ирәли кәлди. Нөкәрин әввәлчә көзләри бөјүдү, сонра үзү јастыланды, чәнкләри узанды, дејәсән күлмәк истәди. Анчаг нәдәнсә сәси чыхмады. Сонра башыны бир-ики дәфә јелләтди.

Шәфи онун нә демәк истәдијини анламајыб, ја да ола билсин ки, анламаг истәмәјиб меһрибанлыгла сорушду:

— Хан евдәдир?

Әлимәрданын јекә башы е'тираз ишарәси олараг јыргаланды.

Шәфи севинмиш һалда:

— Ејби јохдур,—дејиб ичәри кирмәк истәди. Анчаг Әлимәрдан јолу кәсмишди. Нөкәр јалпыз инди баша дүшдү ки, Шәфинин һеч шејдән хәбәри јохдур. Сифәтиндә тәәссүфмү, истәһзамы, гәрибә ифадә илә:

— Сәни даһа Зүлөйханын јанына бурахмајачағлар,—деди.

Инди нөкәр Шәфинин үзүнүн ифадәсини сејр едирди. Шәфинин ичиндә елә бил нәсә гырылды.

— Нијә?

Әлимәрдан она олан һиссинин мә'насындан баш чыхармајаараг санки сөһбәтдән јаха гуртармаг үчүн тәләсик:

— Зүлөжанын тоју олду.—деди.—Бу күн, ја сабах апарачаглар...

О, Шәфидән нәсә бир сөз көзләјәрәк дурухуб галды. Анчаг Шәфидән бир сәс чыхмады. Начандан-начана нөкәр чыхыб кедәркән Шәфи елә бил аылды, чәсарәтсиз бир һәрәкәтлә Әлимәрданын архалыгынын этәјиндән тутду:

— Дајан, бәс инди Зүлөјха һардадыр?
Нөкәр лагејд сәслә:—Евдә,—деди.

Шәфи удгунду:

— Мәни даһа бу евә бурахмајачаглар?

Нөкәрин башы јыргаланды.

— Әлимәрдан!

Нөкәр адынын бу гәдәр һөрмәт вә нәзакәтлә чагырылдыгына көрәми, јохса сәсдәки јалварышын тә'сириндәнми, керн дөндү.

Шәфи һәјәтә кирмәјә чәсарәт еләмәјиб гапыдан тутуб дајанмышды.

— Өмрүмдә сәндән бирчә хаһиш елијәчәјәм. Дүнјада кимин варса, онун чанына анд верирәм, кет, мәним гапыда олдуғуму Зүлөјхаја хәбәр вер.

Әлимәрдан саггалыны дидишидириб хејли дурухдугдан сонра һеч бир сөз демәдән чыхыб кетди. Шәфи күчәдә кәзинмәјә башлады. «Демәли белә, демәли белә...».

О, һеј нәсә фикирләшмәјә, гәрара кәлмәјә, нәтичә чыхармаға чалышыр, анчаг һеч бир шеј чыхмырды. Дәрин, дибсиз, дәһшәтли бир мә'насызлыг вә үмидсизлик бошлуғуна јуварландыгыны һисс едирди. Бу бошлуг, бу үмидсизлик онун ән көһнә танышы иди. «Демәли белә, демәли белә. ...Демәли доғрудан да һеч бир шеј чыхмајачагмыш. Демәли белә...»

Бирдән-бирә елә бил даһилиндә нәсә, көрүнмәмиш дәрәчәдә гүввәтли бир ағры, бир гүввә баш галдырды вә бир анда бүтүн эзаларыны титрәдиб кечди.

— Зүлөјха, Зүлөјха, гузум, сәни о күтбејин бәјә верибләр. Бәс сән нејләмисән? Нијә мәни бу гәдәр узаға апардын?—Бирдән-бирә чавабсыз суаллар бејнини дөјәчләмәјә башлады.—Бәс бундан сонра нечә олачаг?

Шаһ Аббас мәсчидинин уча минарәләриндән мүәззин сәси ешидилди.

Шәфи дајанды, Јашаран, ағрыјан, үшүјән көзләрини галдырыб минарәјә зилләди. Дишләри хырчылдады. Бирдән-бирә елә бил додагларындан алов пүскүрдү.

— «Лә'нәт, лә'нәт, лә'нәт!!!—Бу онун ән бөјүк нифрәти, ән бөјүк фәрјады иди. Үнваны мә'лум олмајан лә'нәт!

Дарвазанын балача гапысынын ачылмасындан һеч хәбәри олмады. О, башыны синәсинә әјиб тәзәчә јашыллашан чинара сөјкәнмишди. Әлимәрдан ону чагыранда башыны галдырды. Нөкәр јериндә гурујуб галды. Бир нечә дәгигә әрзиндә Шәфи нә гәдәр гочалмышды. Әлимәрдан күчәјә бојланыб јенә гапы далынча јох олду.

Сонра ичәридән сәсләнди:

— Тез тәнәбијә кет!

Шәфи ачыг гапыдан көзләри илә ону хејли мүшәјәт еләди. Сонра елә бил аылды. Һеч јана бахмамаға чалышараг тәнәбијә сары јериди. Она елә кәлирди ки, бу дәгигә архадан Қишвәр ханымын зәһмли сәси ешидиләчәк:—һара кедирсән?

Тәнәбијә јахынлашанда аз гала гачырды. Үрәјинин куп-купу ајаг сәсиндән барк ешидилирди. Ајаглары бир-биринә долашырды. Евин дал гапысы ачыг иди. Фикирләшмәдән гапыја гәрәф јериди. Гапыдан бирчә аддым атмамыш Зүлөјха пишик кими бојнуна атылды. Шәфи гызын үзүнү сечә билмәдијиндән бир анда чашыб галды. Сәрин, јумшаг бир үз онун чәнәсинә јапышмыш, ипәк кими шух, сүрүшкән бир бәдән она сарынмышды.

— Һарадасан, мирзә? Мәни зорла әрә верибләр. Бу күн, ја сабах кәлиб апарачаглар. Гачырт, мәни, һара истәјирсән апар!

Јуху көрүрдүмү, ајыдымы—буну кәсдирә билмәјән Шәфи дујғу вә еһтираслар бурулғанында иди. Дизләри титрәјир, үрәји һардаса, мин илләр архасында јашајан сеһирли бир нағылын дадлы аләминдә долашырды. Һарда вә нә вәзијәтдә олдуғуна әһәмијәт вермәјәрәк, гејри-ихтијари гызын ојнаг белини өзүнә сыхыб додагларыны сачларына јапышдырмышды. Бәс бу чүр әтри нә иди?! Бу һеч бир күлүн, һеч бир чичәјин әтри дејил, көзәллијин, хошбәхтлијин—Зүлөјханын әтри иди. Бирдән-бирә ағлына гәрибә, әчаиб бир фикир кәлди. Она елә кәлди

ки, гучагындакы чох ади бир гыздыр вэ онун ајлар, ил-лэр узуну хэсрэтиндэ олдуғу бу ан, өмрүнүн башга, ади вахтлары кими, бир аз сонра мәнәсыз олуб кедечэк.

Зүлејха онун гэлбиндэн кечәнлэри дујубмуш кими, јавашча араланды вэ Шәфи јалныз бу заман гучагындакынын доғрудан да элчатмаз бир хилгэт олдуғуну дэрк етди.

Зүлејха башыны онун синәсинә сөјкәјиб һәјәчанла:

— Мирзә, мәни зорнан эрә верирләр. Мән сәндән башга һеч кимә кетмәк истәмирәм,— деди.

Бу бир нечә күн эрзиндә Шәфијә нә гәдәр бағландығыны бүтүн варлығыјла һисс едән Зүлејха инди ондан ајрыла билмирди...

— Апар мәни... һара истәјирсән апар...

Шәфи гызын чәсарәт, гәтијјәт вэ фәдакарлығыла парлајан көзләринә бахдыгча өз-өзүнә: «Бу нә демәкдир?.. Бу чәсур, көзәл хан гызы онун отуз ил дүшүндүкләринин һамысыны алт-үст едирди. Бәс о нијә дајаныб? Нијә бу сәадәтин чағырышына чаваб вермир? Јохса гызын онунку ола биләчәјинә инанмыр? Нијә тәлејин бу сон шыл-таглығындан истифадә еләмир? Әкәр Зүлејха һәјатындан горхмајыб белә мејданохујучу бир шәкилдә онун гојнуна сығыныбса, бәс о нијә чәсарәтсиз һалда сусуб дурур? Ахы инди һәр ан һәр шеј ола биләр...» О, гәти һәркәтлә гызын голундан тутду:

— Кедәк!

Зүлејха онун әлини бурахыб еһтијатла тәнәбинин ағзыначан кетди, ордан һәјәтә, ејвана бојланды вэ көрүнүр һеч кимин көзә дәјмәдијини көрүб әлинин ишарәсијлә Шәфини чағырды. Рәнки гачмыш Шәфи гызын сакитлијинә тәәччүб едәрәк она јахынлашды. Зүлејха бармағыны додагларына апарды:

— Күчәдә көзлә мәни.

Сонра чейран кими еһтијатлы вэ јүнкүл бир јеришлә тәнәбијә кириб пилләкәнләрә тәрәф кетди. Гызы көзләри илә јола салан Шәфи бирдән-бирә өзүндә гәрибә бир зәифлик һисс етди. Өлүмүндән горхурдуму? Ахы о, бүтүн варлығыјла инаныр вэ тәсдиг едирди ки, Зүлејхасыз һәјат онун үчүн һечдир... Бәс нијә үрәји ағлына тәслим олмур?

Зүлејханын аддым сәсләри ешидилмәз оlanda Шәфијә елә кәлди ки, гызы һәмшәлик итирди...

О, гапыја јахынлашыб һәјәтә бојланды. Сәлимә һовуздан су долдурурду. Даһа һеч ким көрүнмүрдү. Гызын јашыл дону ејван дирәјинин далында көрүнмәз оlanda Шәфи тәнәбијә кирди вэ башыны ашағы дикиб гапыја тәрәф аддымламаға башлады. Үрәји әсир, ајағлары титрәјирди. Анчаг о билмирди ки, бунун сәбәби бајаг гучагына сығынан Зүлејха иди.

Онун гулағлары курулдајыр, јер елә бил ајағлары алтындан гачырды. Көрәсән гапыја гәдәр узанан вэ Шәфијә һәмшә ән кичик мәсафә кими көрүнән бу һәһәјәтсиз чығыр гуртарачагдымы? «О көтүјүн јанына чатсам, о чухуру кечсәм...» Бу ан она елә кәлди ки, бүтүн ев адамлары вэ гоншулар чыхыб она тамаша едирләр... «Аһ, бу да гапы!»

Еһтијатла чәфтәни чәкиб гапыны ачды, сонра бир анлыг керижә ганрылды. Һәјәтдә һәлә дә һеч ким јох иди. Күчәјә чыхыб сакитчә гапыны өртдү. Дәриндән нәфәс алыб ани фикирдән сонра сағ тәрәфә, Әбдүлмәчидкилин тининә сары јериди вэ јалныз бу заман һисс етди ки, алт палтарлары тамам су ичиндәдир.

Күчәдән һәр күнкү фәјтонлу, арабалы, атлы, ешшәкли, пијада адамлар өтүб кечирди. Анчаг Шәфи инди һеч кими көрмүрдү. Онун үчүн инди бир хилгәт—Зүлејха вар иди. Онун гәлбиндәки ишыг ашыб-дашырды. Дүнја баһарла долмушду. Көјдән, сәмадан севки төкүлүрдү. Узағларда чөлләр, дүзләр, чичәк дәннеләри, күл дәннеләри кими ләнкәр вурур, сажрышыр, рәнкләр рәнкләрә гарышырды. Һаваја бахын, бу нечә әтирдир! Кимдир бу әтри дүнјаја сәпән?

Шәфи инди, јалныз инди дәрк едирди ки, интизар анларында, интизар күнләриндә өмүр нә гәдәр узана биләрмиш?.. Бир күн, сән демә бир күн бүтөв бир өмүр гәдәр узана биләрмиш!

Гәрибә ишдир, кишиләр аглаја билмир. Гәһәрдән, севинчдән боғулур, гызарыр, гаралыр, анчаг көз јашлары көрүнмүр.

О киши кимдир кәлир? Үздән нечә атама охшайыр... Атам, ким билир, бәлкә дә гырх ил, әлли ил габаг о да мәним кими һансы бир гапыдаса дајаныб он сәккиз јашлы анамын јолуну көзләјирмиш. Ким билир, ахы анам да чаванлығында Зүлејха кими көзәл имиш.

Гапы чырылдајанда Шәфинин нәзәрләри кәскин һә-

рәкәтлә ора санчылды. Оун диксиндији анда гара чадра арасында Зүлејханын көзәл, күлүмсәмәјә чалышан тәлашлы үзү көрүндү вә јенидән итди. Шәфи тәләсик Имамлыја тәрәф јериди. О, һара кедирди? Неч өзү дә билмирди. Анчаг билирди ки, бирчә ан да јубанмаг олмаз, һараса, һараса кетмәлидир! Кедирди, дала бахмадан кедирди. Билирди, һисс едирди ки, Зүлејха архадан кәлир.

«Зүлејха, мәним Зүлејхам...»

Мәшум бир севинчдән бүтүн эзалары титрәјирди.

«Зүлејха мәним олачаг. Әлләри, ајаглары, сачлары, көзләри, јериши, күлүшү мәним олачаг».

О, тәлејинә миннәтдарлыг үчүн сөз тапа билмирди. Бу бөјүклүкдә сәадәти әвәз еләјәчәк тәшәккүр үчүн сөз вардымы?

О, керижә бахмадан кедирди. Јалныз дөнкәләрдә архадан гара чадралынын кәлдијини һисс едиб үрәји сакитләширди.

Бирчә шәһәрдән чыхсајдыг. Һара кедәчәјәм... Әлбәт-тә, Мәнсурлуја, бибимкилә. Күлпәри хала илә, Начи илә худаһафизләшә билмәдим. Мән ахмаг, мән ахмаг. Начи әлијлә пул верди, алмадым...

Инди гара чадралы лап оун далынча кәлирди.

«Зүлејха, сәни неч вахт инчитмәјәчәјәм. Бу фәдакарлыгын әвәзиндә өмрүм узуну сәнә гул олачағам. Сәнин севинчини, сәнин сәадәтини газанмаг үчүн даш дашыја-чағам, кол гырачағам, одун доғрајачағам...».

О, неч кими көрмәмәк, неч кимә салам вермәмәк үчүн башыны ашағы дикиб јеријирди. Анчаг һисс едирди ки, дөнә-дөнә фәјтонда, јахуд пијада кедән танышлара раст кәлир.

Нәһәјәт, Чајгырағыны кечиб Шых дүзүнә чыхды. Кичик тәпәчијин јанында дајанды. Зүлејха үзүнү ачыб балача чығырла кичик, сүрәтли аддымларла кәлирди. Үзү од тутуб јанырды, көзләри долмушду. Гыз кәлиб Шәфијә чатды. Шәфи әлини она узадыб күлүмсәди.

— Дејәсэн јорулмусан?

Күләбәтинли дон алтындан габармыш синәси арамсыз ениб-галхырды. Гыз голтуғундакы ири боғчаны Шәфијә узатды.

— Ала...

Шәфи әнбәр гохусу верән боғчаны алыб, гызын јумшаг әлини овчуна алды.

Күнбатан тәрәфдән кәлән чијни сәбәтли бир гоча гејри-ихтијари дајаныб, јашындан өтүб кечән вә өзләри илә јәгин ки, чох гәрибә бир маңәра апаран ики јолчунун далыјча хејли бахды. Шишпапаглы, учабојлу чаван, гара чадраја бүрүнмүш гадынын әлиндән тутуб тәләсик, ејни заманда ентијатла јеничә чичәккәнән бағлар, бағчалар арасыјла кедиб узагда, көрпә үзүмлүкләр арасында көздән итди.

32

Фәјтончу һәлә узагдан «дырр» еләјиб чиловлары дартды. Фәјтон тоз гопарыб Ибраһим ханын гапысы ағзында дајанды. Бу вахт гапы ачылды. Әввәлчә Әлимәрданын, сонра да Нүсәјнин башы көрүндү.

— Хан сағ олсун...

Ибраһим хан рәнки гачмыш нөкәрләрин үзләриндәки шагынлыгдан нәсә хошакәлмәз бир әһвалат баш вердијини һисс едиб көзләрини ағартды. Нөкәрләр сусдулар. Хан фәјтончунун пулуну вериб гапыја јахынлашды.

— Нә олуб?

— Хан сағ олсун, Зүлејха јохдур.

Елә бил хана силлә вурдулар вә елә бу ан ағлындан илдирым сүрәти илә бир сөз кечди: «Шәфи!»

Анчаг о, тәмкинни позмады. Ани фикирдән сонра јериндән тәрпәнди. Нөкәрләр дивара гысылдылар. Оун нәзәрләри бир анда һәјәти, ејваны долашды. Зејнәб ханым әлләри гојнунда сүраһијә сөјкәниб фикрә кетмишди.

Хан ағлына сығышдыра билмирди ки, бу јурдсуз, ач вә сәфил адам оун, Ибраһим ханын гызыны гачырмаға нечә чәсарәт едә биләр?!

Әбүлфәз пилләкән үстә отуруб каһ анасына, каһ да нәдәнсә даһа да кәзәлләшән ағ атына бахырды.

«Нә јахшы ки, һәлә кәлмәјибләр...» Хан дәһшәт ичиндә пилләкәнләрә гәдәр бу сөзләри бир нечә дәфә тәкрар еләди. Пилләкәнә чатанда евдән чығырты ешидиб дајанды:

— Күл олду башыма!..

Бу түкүрпәрдичи сәс Кишвәр ханымын иди...

Хан дајанды. Гашлары зәһмлә енди, бығларыны дишдирмәјә башлады.

— Ит оғлу, ит...

О, бүтүн нифрәтини жалһыз бу үч кәлмә илә ифада едиб кәскин һәрәкәтлә арвадына сары дөндү.

— Она деһнән зарһмасын. Бу саат гызы тапыб кәһрәрәм. Неч шеј олмаз. Чығырышыб аләмә сәс салмаһын. Сонра башыјла Әбүлфәзә ишарә етди:

— Гач һачы Камранын оғлуну чағыр...

33

Онлар кәлә-көтүр дүзәнликлә аддымлаһырдылар. Полад наллар алтында дәлик-дәлик олмуш әһри-үһрү чығыр Мәнсурлуја тәрәф узанды.

Бир аздан мави күләбәтин донлу гызла, шинпапаглы чаван кичик тәпәчиһин һанындакы јолаһрычына чатачаг-дылар.

Күнортадан хејли кечирди. Күләк орда-бурда тоз гопарыб бурула-бурула дүзәнлик боју долашырды. Күндоған тәрәфдән гара булудлар көрүнүрдү. Чаван көзүнү үфүгдән аһрыб гызла тәрәф дөндү:

— Јорулмусан, һә? Ахы, индијә кими пијада бу гәдәр јол кетмәмишдин.

Гыз дөнүб она бахды, күлүмсәди. Чадра арасындан шәфәг сачан көзәл чөһрәсиндән јоргунлуг дујулурду, үзүндә кичик-кичик тәр әһрәчикләри парылдашырды. Ири, бадамы көзләриндә һүркәклик вә һиқаранчылыг охунурду. Алһындан аһрылан тели тез-тез гашлары үстүнә дүшүрдү.

— Аз галыр, Зүлејха. Бах, орда,—Шәфи боғчаны сол голтуғуна алыб әлијлә үфүгдә гаралан дағлары көстәрди.—Орда Гараговаг кәнди, сонра да бизим кәнд кәлир. Бибимкилә кедирик. Исти јердә, бухарынын дибиндә јатарсан...

Зүлејха, дар күн үчүн бирчә ат белә тазана билмәди-ји үчүн өзүнә лә'нәт јағдыран чавана сары дөнүб күлүмсәди. Анчаг Шәфи бу тәбәссүмү көрә билмәди. Гаршыдан кәлән тоз-думан онлары бүрүдү, Шәфи гызы гору-јурмуш кими, әлини ирәли узадыб чығырды:

— Зүлејха, үзүнү өрт!

Күләк ара вермәдән выјылдаһырды, өзүнү саға-сола,

һара кәлди чырпырды. Каһ гызын чадрасыны галдырыр, каһ да чөлүн-дүзүн тозуну көјә совурурду.

Зүлејха гурумуш, гајсаг бағламыш додағларыны сыхыб аддымлаһырды. Анчаг күләк бәркидикчә јеримәк чәтинләширди.

— Зүлејха, әлини вер!

Шәфи гызын әлини јенидән овчуна алды вә габаға дүшдү. «Мән ахмаг, мән ахмаг! һардасан, Начи!»

Туфан кет-кедә бәркијир, тозлу күләк орда-бурда бурулуб рәгс едир, Шәфинин үрәһини горху, һәјәчан бүрү-јүрдү. Зүлејха тагәтдән дүшмәсинә бахмајараг шикајәт-ләһмир, бүтүн гүввәсини јығыб Шәфи илә ајаглашмаға чалышырды. Кәндә һәлә хејли галырды. «Бирдән архадан кәлсәләр». Шәфи бу фикри унутмаға, хәјалында инди онунла јанашы јеријән гызла кечирәчәји кечәләри чанландырмаға чалышырды. Көз ачмаға аман вермәјән тоз она әсәр етмирди. Анчаг Зүлејха, Зүлејха күл саплағы кими әсирди. Шәфи гызла бахыр, индијә гәдәр белә кәрәкли күн үчүн бирчә ат газана билмәдиһинә көрә өзүнә лә'нәт јағдыра-јағдыра гәлбиндә баш галдыран гөвр вә ағрыны сәәдәтлә јанашы сүрүкәјирди.

Тоз, тоз, тоз... Шәфи бу тозлу туфанын јаранмасынын сәбәбини дүшүнмәк истәјирди. Бу бир тәсәдүфдүмү? Јохса тәлејин сон зәрбәси, сон истәһзасы иди?

Онлар ики-үч аддымдан бир дајаныр, үз-көзләрини тоздан горумаг үчүн бир-бирләринә сығынырдылар. Бу бир нечә ан һәр икиси үчүн там бир сәәдәт олурду.

Шәфинин тозлу, одлу додағлары гызын сојуг јаналарына, сачларына тохунурду. Анчаг о, гызы гучаглајыб өпмүрдү. О, тугјан едән үрәјиндә дөнә-дөнә бу сөзләри тәкрар едир, гызын мәтанәти өнүндә чәнкәвәрликләр көстәрмәк һәвәси илә јаныб-јахылырды. Күләк выјылда-јыб онлары саға-сола әјир, синәләриндән вуруб ирәли кетмәјә гојмурду... Ағыз-бурунлары, бојунлары тоз-торпагла долур, бәдәнләри тир-тир әсирди.

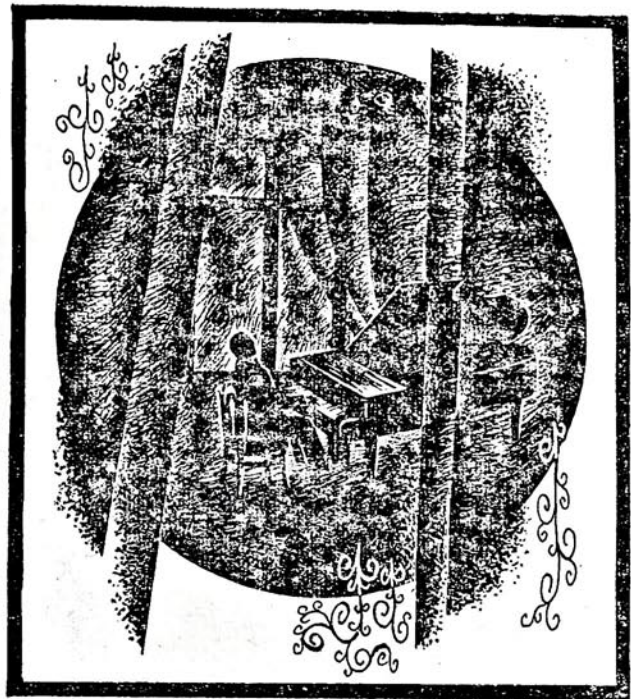
— Зүлејха, севкилим...

Анчаг Зүлејханын тоздан јашармыш көзләри бу мөһрибан вә мәнәббәт долу чағырыша гаршы даһа күлүмсәмирди...

Шәфи удгунуб:

— Бир аз да, бир аз да дөз,—деди.—Бах, о жарганын бөжрүндө кизләнәрик. Туфан јатынча динчәләрик...

Күлөк выјылдајыр, туфаны јара-јара чығырла ики гаралты, ики мәнәббәт гәһрәманы ирәлиләјирди...

1
некајалар

КЭДЭРИН ИШЫҒЫ

«Өмгөзлик» сисилэсиндэн

1907-чи илин јајы иди. Азэрбајчан гајнар газан кими гајнајырды.

Ијирми ики јашлы Үзејир Гачыбөјов Шәргин илк операсыны јадаырды. Бу арзу он беш ил иди ки, онунла кәзир, һәјатын ачылы-ширинли анларындан, истили-сојуглу, ағлы-гаралы күнләриндән кечиб кедирди. Гәрибәјди, Үзејир бу илләр әрзиндә нә гәдәр арзуларыны, истәкләрини унутмушду. Нә гәдәр бөјүк истәкләр сонралар тамам кәрәксиз, мә'насыз олмушду. Бу арзу исә әксинә, елә бил башга арзулар һесабына илләр кечдикчә онун гәлбиндә даһа чох јер тутмуш, нәһәјәт, онун бөјүк гәлбинә тамамилә һаким олмушду. Үзејир артыг бу арзунун әсири иди. Кечәси, күндүзү Лејлинин, Мәчнунун фәрјадлары илә долмушду.

Үзејир чоһдан бәри гәт етдији кими, өз гәһрәманларынын аријалары үчүн муғамлары сечмишди. Бу даһижанә фикир, даһижанә кәшф онун ағлына һардан кәлмишди? Бунун үчүн нә гәдәр гүдрәтли бир интуисија лазым иди...

О билирди ки, башга чүр мүмкүн дејил. Ән'әнәви Авропа үслубунда операја чамаат баһмајачагды. Јалныз вә јалныз муғам опералары илә онлары мусигили театра алышдырмаг оларды.

Үзејир ону да билирди ки, үстүнә һүчумлар башла-

начаг. Нэ фэрги... Онсуз да «миллэт фэдаилэри» гезэт-лэрдэ һэр күн бир-бирлэрини ганына гэлтан елэмirmi?.. Гој нэ истэјирлэр десинлэр, тэки достларынын, халгынын һеч олмаса онда биринин хошуна кэлсин... Үзејир белэ дүшүнчэлэрлэ гејри-ихтијари «Исмаилијјэ» меһманханасынын уча мәртэбесиндэн Николајевски күчэ-сијлэ өтүб кечәнлэри сејр едирди. Күчэдән исэ ара вермэдән конкилэр, фажтонлар, арабалар, атлылар өтүб кечирди. Диләнчилэр, хырдаватчылар, аршынмалы сатанлар, гочулар, һамбаллар, гезет сатанлар, мирзэлэр, күчэ чалгычылары—кими десән, кими истэсэн көрэ билэрдни. Һэ, бир дә милјонерлэр... Ахы дејирлэр дүнијанын һеч бир шәһәриндэ бурада олдуғу гэдэр милјонер јохдур.

Бакы, нефт вэ милјонлар сэлтәнэти...

Адамларын көзү габагында биналар, мәһәллэлэр, күчэлэр пејда олур, һамысы да нефт һесабына...

Бакы, Үзејирин вэтэни.

Үзејир доғма шәһәриндэ нэлэр көрмүрдү? Бәлкә бүтүн бунлар мүстәмләкә эсарәтинин бәһрәсидир? Јохса бу гэдэр рэзиллијэ ким булашыб галарды? Доғрудур, бәзи философлар иддиа едирлэр ки, халг өзү истәмәсә, өзү азадлыгдан безмәсә, өзү бојнуну кәтирмәсә һеч ким ону халталаја билмәсә... јох, мәнфур чаризмдир күнаһкар...

Үмид, тәкчә үмид галыр... Чәһаләт, дидишмә, сатгынылыг ичәрсиндә көз-көзү көрмүр. Белэ түстү-думанда ијирми ики јашлы кәнч, халгына опера бәхш етмәк истэјир.

Лејли вэ Мәчнун... Үзејир он беш ил габаг Шушада көрдүјү «Мәчнун Лејлинин гәбри үстүндә» сәһнәчијини кениш, мөһтәшәм бир тамашаја чевирмәк истэјирди. Бәлкә дә бу опера һеч заман онун Вэтәниндән кәнара чыхмајачаг? Бәлкә дә. Анчаг нэ ејби? Бунун өзү дә бир гәрибәликдир. О бу эсарлә эслрлэр боју јалныз өз халгы илә данышачаг.

Пәнчәрэдән араланыб јазы столуна јанашды. Сәлигә илә нөмрәләјиб Фүзулинин ше'р вэ гезәлләријлэ долу сәһифәлэри азы нечәнчи дөфә нәзәрдән кечирмәјэ башлады. Һәр шеј һазыр иди. Бүтүн муғам вэ тәснифләр сечилмиш, јалныз бәзи хор маһнылары, бир дә операнын эсас мусигиси сајылан муғам-аријалар вэ речетативләр-арасы мелодиялар галырды.

Үзејирин додағлары гачды.—Өчәб данышырам,—деди.—Муғамлары сечиб гезәлләрлэ бағламаға нэ вар

ки...—Синә долусу нәфәс алды: «Бирчә мелодия јазсајдым, һәр шеј јолуна дүшәрди. Чәтини башламаг, бу бирчә мелодияни јаратмагдыр».

Гапы дөјүлдү.

—Бујурун.

Мәшһур тарчы Гурбан Пиримов ичәри кирди.

—Ај Гурбан, өзүм өзүмү бәлаја салмышам. Нэ башлаја билирәм, нэ дә атмаға һүнәрим чатыр.

Тарчы гапы ағзында гурујуб галды.

—Нэ данышырсан, Үзејир?

Үзејир өзү нэ гэдәр ирәли кетдијини, нэ гэдәр адамы јериндән ојнатдығыны хатырлајыб күлүмсәди.

—Јахшы, зарафат едирәм,—деди.—Кәл бах, көрүм бәјәнирсәнми? Билирсәнми нечә башлајырам? Кечмишдә бир «Шәби-һичран» јазмышам һа...?

Гурбан Пиримов һәлә дә тары әлиндә көзлэрини кениш ачыб она бахды.

—Һә дә,—Үзејир фикрини јекунлашдырды,—сөзүн гысасы һәмин «Шәби-һичран»ла башлајырам.

Һәлә дә чашыб галмыш Гурбан:—Ахы онун мәсәләјэ вә дәхли вар?—деди.

—Чох ә'ла дәхли вар. «Шәби-һичран» хору бир нөв әһвали-руһијјә јарадыр.

—Бәс кириш јазмајачагсан? О, уверјур дејирлэр, нәдир, ондан олмајачаг?

—Нијә ки...

—Бәс онда бу «Шәби-һичран» нәјэ кәрәкдир? Мән билән әһвали-руһијјәни увертјур јарадыр.

—Орасыны доғру дејирсән. Анчаг «Шәби-һичран» әһвали-руһијјәни лап дәринләшдирәр. Чамааты бүсбүтүн әлә алар. Һә, демәли белэ, кириш, «Шәби-һичран», сонра јенә балача бир мусиги эпизоду.

Гурбан башыны јыргалады.

—Јенә мусиги?

—Бәс нечә, ахы хордан сонра бирдән-бирә муғам кечмәк олмәз...

Үзејир даһа изаһа лүзүм көрмәјиб:

—Гурбан, инди сән тарыны чыхарыб «Маһур һинди»ни башла, мән дә јаваш-јаваш зүмзүмә еләјим—деди.

Тарчы сәдәfli тарыны синәсинә басды вә хејли сонра Үзејир астадан охумаға башлады.

Янды чаным ничр илэ вэсли-рухи јар истэрэм
Дэрдмэнди-фиргэтэм, дэрмани-дидар истэрэм...

...Гэбилэ башчысы Әбүл Гејсин оғлу Гејс башга бир гэбилэ башчысы Фэттаһын гызы Лејлијэ ашиг олуp. Гыз да ону сеvir вэ онлар өз чылғын сеvкилэриндөн фэрјад едирлэр. Рэфигэлэри тә'нэ илэ охујуб Лејлини апарырлар. Кәнч Гејс ешгин гүдрэтиндэн «Мәчнун», јә'ни чүнун— дәли олуp вэ өз гејри-ади сеvкисинин горхунч ишығында— өз бөјүк кәдәринин ишығында тәк-тәнһа галыр. Нә-һајәт, ата-анасы кәлиб чыхыр. Инди атасы «Чаһаркаһ» үстә охумалыдыр.

Тарчы елэ тәзәчә муғамын илк пәрдэләрини дилә кәтирмишди ки, Үзејирин сәси ону диксиндирди.

— Гурбан, бәсдир. Бурда мусиги лазымдыр. Кет, ахшамүстү Һүсејнгулу илэ кәләрсиз. Мән дә о вахта кими көрүм нејләјирәм.

Јығышыб кетмәјә һазырлашан Гурбан гапы ағзында дајанды:

— Үзејир, валлаһ наһаг өзүнә әзијјәт верирсән. Горхурам...

Үзејирин галын, гара гашлары чатылды.

— Горхурсан ки, өз мусигимлә ишлэри корлајарам һә? Нә билим, бәлкә дә... Анчаг... гардашым, ахы орижинал мусиги парчалары олмаса, башдан-ајаға муғам операсынын неч бир мә'насы јохдуp. Бу даһа опера јох, садәчә муғам концерти олар. Ону тәртиб еләмәјә нә вар ки... Кәләчәкдә чамааты әсил Авропасајағы операја, башга мусиги нөвләринә алышдырмаг үчүн бизим «Лејли вэ Мәчнун»ун орижинал мусиги парчалары мүтләг лазымдыр. Сән нараһат олма, иншаллаһ һәр шеј јахшы олар. Сән кет Һүсејнгулуну тап кәтиp.

Гурбан Пиримов кедәндән сонра Үзејир јенә пәнчәрә габағына кечди. Јолун о тајында ағсачлы, нурани бир гоча јердә отуруб балабан чалырды. Кимә охшајырды бу гоча? Һә, Мәчнунун атасына. Бәстәкарын додаглары гејри-ихтијари пычылдады:

«...Еј јекәнә өвладыны, оғлуну, пәнаһыны «мәчнун» көрән заваллы гоча, ахы доғрудан да сәнин бөјүк фәрјадларын, бөјүк нискилин үчүн «Чаһаркаһ»ын сеһркар сәдалары һәлә аздыр... Бурада гәлблэри еһтизаза кәтирәм мелодија лазымдыр. Елә бир мелодија ки, адамларын гәлбини јахыб-јандырсын.

«Чаһаркаһ»,—муғамлар чәнкавәри... ахы сәнин һәр

пәрдәндә нә гәдәр көзәл мелодија ујујур... Онлардан бирини мәнә бәхш елә...»

О, көзләрини јумуб зүмзүмә еләмәјә башлады.

...Еј бүлбүли-буситани-бидад,
Һали-дилини мәнә бәјан ет.
...Ким алды әлиндән ихтијарын,
Ким ејләди тирә рузикарын...

Бирдән-бирә елә бил гәлбинә ишыг дүшдү вэ бу ишыг сели сәсләрә дөндү. Чаван бәстәкар мелодијаны зүмзүмә едиб чығырды.—Тапдым, тапдым!!

О, пианонун архасына кечиб нот вәрәгини ачды. Бармаглары дилләрә тохунан кими елә бил «Чаһаркаһ»дан гызыл бир тел гопуб Үзејирин бармагларындан сүзүлмәјә башлады... О, гәләми мүрәккәбә батырыб сәсләри кичик, парлаг, инчи дәнәләри кими нот вәрәгинә дүзмәјә башлады.

Бир аздан Әбүл Гејсин кәдәрли хитабындан габаг санки сеһркар бир әлин ишарәсилә кичик бир ирмаг ағ кағыз үзәриндә шырылдајыб галды. Үзејир сеvинчлә ајаға галхды, әлләрини бир-биринә вурду.

— Бу башга мәсәлә, аз да олса, јериндәдир... Кәлирәм, еј бөјүк, гәдим, көзәл сәнәт! Ичазә вер, мә'бадинә дахил олум. Сән еј балача, бир парча зәриф, гызыл зәнчирә бәнзәјән мелодија, сән мәнимчин һәмнишә әзнә олачагсан.

Доғрудан да бу ан неч ким билмәди ки, беләчә, бурада, нефт вэ милјонерләр сәлтәнәтиндә, меһманхана отағында нечә бир бәстәкар дүнјаја кәлди.

— Инди «Шәби-һичран»дан сонрақы мусигини јазмаг лазымдыр, даһа јазмаг олар.

Бир нечә саат сонра Һүсејнгулу Сарабски илэ Гурбан Пиримов нөмрәјә кирәндә кәләчәк операнын биринчи пәрдәси артыг һазыр иди.

Кәнч, тәчрүбәсиз бәстәкар үчүн нечә мин илләр габаг Әрәбистан вадиләриндә јашамыш инсанларын арзу вэ дүшүнчәләрини, кәдәр вэ һәјәчанларыны ифадә етмәк чох әтин иди. Анчаг онун гәлби һиссләр вэ һәјәчанлар чешмәси иди. Бу бөјүк үрәкдә бүтүн заманларын вэ һәр чүр характерләрин һисс вэ дүјүг «сандыглары» варды. Бу «сандыглардан» һансы әһвали-руһијјә үчүн истәсән сәс дүзүмлэри көтүрмәк оларды.

Илк уғурлардан руһланан Үзејир сонрақы пәрдәләрә даһа чох орижинал мусиги гатмаг истәјирди.

Күнләр кечирди. Достларынын «Исмаилијә мәһбусу» адландырдығы Үзејир Һачыбәјов доғрудан да кечәкүндүз отағына гапаныб галмышды. О, жалныз инди һисс едирди ки, Лејли илә, Мәчнун илә, онларын ата-аналары вә талеји илә нечә доғмалашыб.

1893-чү илдә Шушадакы о унутулмаз кечәдән бәри гәлбиндә јурд салан ағры вә һәјәчанлар инди көр әријиб нәјә дөнүрдү...

Үзејир һисс едирди ки, гәһрәманларынын әһвали-руһијјәсијлә бәрабәр, Әрәбистан вәһәләринин мәнзәрәләрини дә јаратмалыдыр, Сәһранын мави гүббәли ағаппаг сәһәри, гум јарғанларыны вә тәнһа, исти кәлкәли пәлмаларын гүруб һәсрәтини Мәчнунун кәдәринә бојамалыдыр. Һәтта Ибн Сәламын тоју да бу кәдәрин јағмурунда чиммәлидир...

«Һә, бир дә һәр јердә, хүсусилә хор мусигиләриндә талејин һөкмү, гәзавү-гәдәр һисс олунмалыдыр». Бүтүн бунлары дөнә-дөнә фикирләшән Үзејир буна көрә икинчи пәрдәјә дөрд симфоник эпизод вә ики хор маһнысы јазмағы гәрара алды.

О, хор эпизодларыны асан јазды. Гәдим тәснифләр Мәчнунун адындан елчилијә кәләнләрин јалварышларыны чох көзәл әкс етдирди. Нәһајәт, бир нечә һәфтә сонра Үзејир икинчи пәрдәјә јаздығы мусиги парчаларыны достлары үчүн чалағда онлар Лејлинин атасынын елчиләрә—јох чавабындан сонракы мусиги эпизодуну даһа чох тә'рифләдиләр.

Әли Терегулов исә елчиләрин јалварыш хорунга үстүлүк верди.

Әли—бәһ-бәһ,—деди.—Үзејир, сәнин бу орижинал мелодијаларын билирсәнми, скрипкада нә көзәл сасләнәр?

Үзејир ајаға галхыб она јахынлашды.—Архајын ол,—деди,—елә оркестрин биринчи скрипкачысы сән олачагсан!—Сонра күлүб әлава етди:—ортада һәлә һеч нә јохдур, биз роллары бөлүрүк, кедәк, көр нә мүддәтдир ки, дөрд диварын әсиријәм.

Үзејир, Әли вә Һәнәфи Терегуловлар, Һүсејнгулу Сарабски, Гурбан Пиримов вә Һүсејн Әрәблински худанафизләшиб ајрылдылар. Һәрәси бир јана кетди. Һәрәси кәләчәк әсәрин бир гәлпәсини үрәјиндә апарды.

...Үзејир сон илләрдә ән чох чап олундуғу «Иршад» гәзети редаксиясына кәлди. Гәзетин әмәкдашлары ону көрүб јер-јердән сәсләдиләр.

— Хош кәлмисән, хош кәлмисән!

Үзејир белә тәнтәнәли гәбулдан азча гызарыб нәсә демәк истәјирди ки, редактор отағынын гапысыны ачды.

— Үзејир!—дејиб голларыны кениш ачды. Көрүшдүләр.—Кәл, сәни ики нәфәрлә таныш едәчәјәм.

Отаға кечдиләр. Ичәридә Үзејир адларыны ешитдији, анчаг һәлә үзләрини көрмәдији ики шәхс отурмушду.

— Ағалар,—дејә редактор онлары бир-бирләринә тәгдим етди.—Сиз бу көјчәк оғланы јәгин ки таныјырсыз, онун сизни таныдығына исә шүбһә еләмирәм.

Үзејир ше'рләрини вә фелјетонларыны севә-севә оху-дуғу Сабирин вә Мирзә Чәлилин әлләрини бәрк-бәрк сыхды.

— Үзүмү көрмәсәниз дә мүәллимим олмусуз,—деди.

— Оғул, демәли сән бу гәдәр чаван имишсән...

— Ағылча гоча, руһән чаван—Мирзә Чәлил Сабирин фикрини тамамлады.

— Каш бу халгын сәнин кими он нәфәр өвлады олајды.

Үзејир гыпгырмызы олуб башыны ашағы дикмишди. О һәтта е'тираз етмәјә дә өзүндә чәсарәт дүјмүрдү.

— Мирзә, билирсинизми Үзејир бәј нә јазыр,—дејә редактор гәзетләринин ән одлу фелјетончусуну сыхынтыдан гуртармағ үчүн көмәјә кәлди.—Үзејир бәј илк Азәрбајчан, илк Шәрг операсыны јарадыр...

— Доғрудан?—Мирзә Чәлил чәлијинә сөјкәниб күлүмсәди:—Сияси фелјетончу опера јазыр? Гәзет үчүн бундан көзәл сенсасија тапа билмәзсән.

— Јох, лазым дејил, ушағы дилә-дишә салмајыш!

Сабир, Мирзә Чәлилин зарафатыны сезмәјиб чидди һалда е'тираз еләди.

— Оғул, де көрәк бу јаздығын нечә операдыр?

Үзејир башыны галдырды.

— Фүзулинин «Лејли вә Мәчнун» поемасы әсасындадыр. Сурәтләрин һамысы муғамлар үстә охујачағлар. Арабир дә оркестр үчүн кичик мелодијалар гошурам... Белә дә, һеч билмирәм нечә олачаг...

— Сән јаз, мүтләг јахшы олачаг.

Һәр үчү сусуб Үзејирә бахды. Онлар архајындылар ки, бу одлу-аловлу кәнч, мүдрик зәка саһибнә нә јарадырса-јаратсын, гејри-ади шеј олачаг. Онлар һисс едирдиләр ки, бу ијирми ики јашлы кәнч сияси вә ичтимаи һәјәт очағында нечә бишиб бәркијиб. Онлар һисс едир-

диләр ки, бу гејри-ади тэвазөкар даһини нечә парлаг шөһрәт көзләјир.

Нәһажәт, Үзејир ајаға галхды... Мирзә Чәлил онун әлини сыхаркән деди:

— Бәјләримиз чоһдур, анчаг бу ады дашымаға әкәр бир нәфәримиз лајигсә, о да сәнсән, оғул. Өз гәдрини бил, өзүнү гору вә «Молла Нәсрәддин»и дә унутма...

Үзејир јенидән өз «мәһбәсинә»—«Исмаилијјә» мөһманханасына, Мәчнунун, Лејлинин «јанына» гајытды. Бир нечә ајлыг кәркин, һәјәчанлы, илһамлы күнләрдән сонра нәһажәт, 1907-чи ил пажызын орталарында өз илк операсыны битирди. Мәчнунун бөјүк кәдәри һәмнин күнләр Үзејири, онун достларыны вә бүтүн Бакыны ишыгландырмышды...

1908-чи ил январын 12-дә операнын илк тамашасы олду. Ертәси күн гәзет вә журналлар бөјүк-бөјүк мөгәлә өз ресензијалар чап етди. «Молла Нәсрәддин» журналында исә бирчә чүмлә јазылмышды:

«...Әнсән, о сәнәткара ки, үч јүз милјонлуғ мүсәлман милләтини бир јерә јығыб дүз үч саат һуш-куш илә бир нөгтәјә бахмаға мәчбур еләди...»

БИРИНЧИ „ФАНТАЗИЈА“

1931-чи ил Үзејир һачыбәјов үчүн фәрәһли кечмирди. Мәтбуатда јенә онун әсәрләринин әлејһинә јазылар чап олуруду. Һәтта танышларындан бәзиләринин онунла көрүшдән чәкиндијини Үзејир һисс етмишди.

Хејли вахт иди ки, јәј кәлмишди. Анчаг елә бил о, Бакыдан јан кечиб һардаса бағларда, дәннз саһилләриндә мәскән салмышды. Шәһәрә исә јалныз бүркүсүнү кәтирмишди. Үзејир дә нечә мүддәтди ки, баға көчмүшдү. Мәлејкә шәһәрә кедиб-кәлир, гоһумлардан, дост-танышлардан хәбәр кәтирди. Гардашы Зүлфүгар, Мүслүм Магомајев, Асәф Зејналлы вә башга јахын достлары да арабир онун јанына сөһбәтә кәлирдиләр.

Лакин бәстәкарын јекәнә мәшгулијјәти өз аләминә гапылмаг иди. Нә јахшы ки, онун аләминә өзүндән башга һеч ким кирә билмирди. Нә јахшы ки, нағыллардакы «гырхынчы» отаға бәнзәјән бу аләмдә нәләр јашадығыны өзүндән башга һеч ким билмирди.

Гәрбин кор пәрәстишкарлары өз мә'нәви јохсуллуғ-

ларыны өрт-басдыр етмәк үчүн кечә-күндүз полифониядан бәһс едирдиләр. Анчаг онларын һеч бири Мотсарт вә Бетһовени Үзејир гәдәр севиб дәрк еләјә билмәзди. Һеч ким билмирди ки, Шәргин бу бөјүк оғлунун ән севимли мусиги әсәрләриндән бири—Мотсартын 40 нөмрәли симфонијасыдыр. Бәстәкар сүбүт етмәк истајирди ки, Шәрг аләтләри үчүн дә классик инчиләр јаратмаг олар. Нәһажәт, ағына гәрибә бир фикир кәлмишди. О, алман даһисинин әсәрләринин «ғәлибләриндән» бирини көтүрүб өз дүшүнчәләри, өз мелодијалары илә долдурмаг истајирди. Јох, о, Гәрбдә бу гәдәр дәбдә олан шәрикли мүәллифик фикриндә дејилди.

Онун сәнәтдә ики шејдән хошу кәлмирди. Тәғлидчилик вә адилик. Әлбәттә киминсә кәшф етдији формада зәнкин, гејри-ади сәнәт әсәри јарадана һеч ким тә'нә едә билмәз. Тәки гејри-ади шеј јарансын. Тәәссүф ки, Мотсартлар чоһ аз доғулур. Доғуланлар да чаван икән өлүб кедир... Адиләр, ортабаблар исә сәјсыз-һесабысыздырлар...

...Јахшы ки, Мүслүм вар... Мелодијалары јералты чајлар кими гәлбин, руһун дәринликләриндән ахан Мүслүм.

Нечә ајдыр оркестр јаратмышыг, анчаг һәлә дә өз орижинал әсәрләримиз јохдур. Һәр шејин илкнин јаратмаг, әлбәттә, чәтин олур.

Сәнәт әсәри халгын дәјишилмәјән әбәди һисс вә һәркәтләрини әкс етдирәндә өлмәз олур. Анчаг Үзејир Мәчнун кими гејри-ади хилгәтләрин кәдәрини тәрәннүм едирди... «Јох, даһа бәсдир. Бәсдир кәдәр мүғәннис олдум...»

Һә, Мотсартын 40-чы симфонијасы... Үзејир бу е'чазкар мусигијә гулаг асыр, сонра башгаларынын—доғма вә јадларын мелодијаларыны динләјирди. О, бүтүн варлығыла һисс едирди ки, Мотсартын мелодијалары јәј күнүнүн булудлары кими уча-уча көјләрдә сүзүр. Бунун сирри нәјди? Даһилик дејилән бујдуму?

«Јох, мән өз јолумла кедәчәјәм. Һәтта әзиз Мотсартын көһләниндә белә».

Гәрибәјди, бөјүк бәстәкарларын мусигиси сәсләнән дән сонра һәр дәфә әтраф тәбиәтдә нә исә дәјишир, нәсә олур, нәсә әбәдилик јадикар галыр.

Торпаг вә ағачлар баһарын һәнирини һисс едән кими, Үзејир дә кәләчәк әсәрини бүтүн варлығыла һисс едирди. Һисс едирди ки, һардаса гәлбинин дәринликләриндә

кэлэчэк мелодияларын тумурчуглары көжөрүр... анчаг онлар нэ вахт чичэклөчөкөди? Балкэ неч ачмадан солуб кедэчэкдилэр? Бэстэкарын бөжүк гэлбиндэ белэ вахтсыз «өлөн» эсэрлэрин бүтөв бир «гэбиристанлыгы» варды.

Һә, онлары ачылмаға, пардагланмаға мөчбур елөжөн баһар, гејри-ади эһвали-руһијјә... һә, гэлбин јазы, јайы лазым иди... Үзејир бу фикирләрлә хејли вахт һәјитдә кәзиб долашды. Бирдән-бирә ағлына кәлди ки, һәммин эһвали-руһијјәни она елә «гәлиб» үчүн сечмәк истәдији Мотсарт сонатасы верә биләр.

«Һансы мусиги мәни ганадландырса, елә ону да «гәлиб» сечөчөјәм».

О, евә кәлди. Нот шкафындан Мотсартын сонаталар мөчмусини көтүрүб ејванда кәзинә-кәзинә вәрәгләмәјә башлады. Таныш, севимли мелодиялар елә бил сәһифәләрдән дашыб төкүлмәјә башлады. Һәмишә—кәнч, зәриф, элчатмаз инсан һиссләри санки ојнаг бир ирмаг кими шырылдамаға башлады. Үзејир һәр соната үстүндә хејли дајаныр, үрәјиндә динләјир, сонра башгасына кечирди... Нәһәјәт, јорулду, јох... Аһ, чәкиб китабы өртдү. Елә бил бајагдан бәри охујан китаб бирдән-бирә сусду.

«Јох, әзиз Мотсарт, сәнин тәкчә сонаталарыны динләмәк үчүн күнләрлә вахт лазымдыр. Мәни исә көзләјирләр. Севимли оркестрим, Мүслүм, Асәф... Ахы «Рәнкләр»ә, рәгсләрә ики дәфәдән артыг дирижорлуг еләмәјә дәјмәз»...

Бэстәкар, китабы әлиндә тутуб көзләрини јумду. Бәс нечә олсун? Бирдән ағлына горибә бир фикир кәлди. О, мәсәләни ушаглыг чағларында олдуғу кими, көзүјумулу, бәхтәбәхт һәлл етмәји гәрара алды...

«Һансы соната ачылса, ону да гәлиб көтүрәчөјәм». Китабы ачды вә бирдән-бирә «До мажор» сонатасынын чошғун мелодиялары елә бил сәһифәдән фантан вурду. Үзејир гәрибә һәјәчанла пианонун архасына кечди. Елә илк мелодиялар сәсләнән кими бэстәкар өз әсәрини—өз «Фантазијасыны» тапдығыны һисс етди. Гәрибәјди, Мотсарт мусигиси ахыб кетдикчә Үзејир өз кәлэчәк әсәриндә узаг, һәјәчанлы, әсрарәнкиз бир мәнзәрә көрүрдү.

...Сапсары дүзәнликдә атлылар чапыр... Илләрлә, әсрләрлә арзу едилән көрүнмәмиш, уғрунда минләрлә оғулларын гурбан кетдији бир гәләбәни обаларына, вәтәнләринә апаран атлылар. Гәддар, амансыз, јағы дүшмән үзәриндә гәләбәдән гајыданларын севинчи алтында

торпаг титрәјир... Кишнәрти сәсләриндән узаг-узаг обаларын јухусу чилик-чилик олур... Көһләнләрин белинә јатмыш икидләр гәләбә хәбәрини севкидән дә дәдлы бу әвәзсиз сәрвәти көксләриндә апарырлар...

...Бэстәкар көзләрини ачыб күлүмсәди, өз-өзүнә мурачиәтлә: һә, достум, бу нә исә тәзә шејдир,—деди. Бу севинчи сәсләрә чевирә билчәкәксәнми? Ахы индијә кими сән гәләбәләрини јалһыз мусигидә газанмысан. Бу, она бәнзәјир ки, өмрүн боју јалһыз бир чүр шәрәбадан ичәсән...

Сонра ајаға галхиб гәлбиндәки тәзә, һәлә јашамадығы тәләш вә һәјәчаны динләјиб күлүмсәди. Гәләбә севинчи... Сән демә илһамын мәнәббәтдән дә күчлү ганадлары ола биләрмиш...

Һәммин күндән Мотсартын «До мажор» сонатасы Үзејирин додағларында сәсләнмәјә башлады вә сәсләндикчә бэстәкар, гәлбинин дәринликләриндә аһнәк дүшән, низамланан мусигинин гызыл гәлпәләрини көрүрдү.

Үзејир һәр күн көрүшдүјү адамла, һәтта Мәлејкәјә белә неч нә демирди. Анчаг Мәлејкә ханым бэстәкарын бә'зән бир нөгтәјә зилләнән бахышларындан, хәјалында нәјисә динләмәсиндән вә кечә-күндүз һансы бир мусигинисә зүмүмә етмәсиндән онун нә исә јазмаға һазырлашдығыны һисс етмишди. Анчаг неч ағлына да кәлмирди ки, Үзејир Мотсарт сәнәтинин ишығында узаг-узаг әсрләрин архасында көрүнмәмиш, ешидилмәмиш бир гәләбәни ағзы көпүкләнән көһләнләрин белиндә өз вәтәнләринә апаран гәлибләрин бөжүк јүрүшүнү сејр едир.

Бу «Фантазија» онун нәғмәсиз өтән ониллик һәјәтанын сәмасыны зәрли булудларла бәзәјәчөкди. Он ил иди ки, онун гүдрәтли бармағларынын тә'сиријлә пианонун телләриндән көзәллик вә өлмәзлик чешмәси сүзүлүб ахмырды. Он ил иди ки, Шәргин көјләриндән доғуб Гәрбин көзләрини гамашдыран бу күнәшли зәканы мејданда чөвлән едән мәнәһәкәчиләрин шејпур сәсләри сусдурмушду.

...Парлаг, сәрин вә нарын бир јай сәһәри иди. Үзејир һәмишәки кими ејванда, креслода отуруб јай сәһәрнинн атәшфәшанлығына тамаша едирди. Гәлби јай сәһәри кими тәмиз вә ајдын иди вә орда риггәт вә миннәтдарлыг һиссиндән башга неч нә јох иди. О бу тәнәкли, үзүмлү, күллү-чичәкли, дәнизли; сәмалы тәбиәтә миннәтдар иди. Бу зәнжин, әлван, бәһрәли јай онун даһили әләми илә нә

гәдәр ујушурду. О, һансы чағырыша гулаг асачағыны билмирди. Елә бил бу јајла бәзәнмиш тәбиәтлә онун гәлби јүзләрлә көзәкөрүнмәз телләрлә бир-биринә бағланмышды. Јеничә ширәјә долан үзүм салхымларындан сәһәр шәфәгләри гопуб төкүлүрдү. Бәстәкара елә кәлирди ки, бу јеничә јашамаға башлајан күндүзүн сајрышан рәнкләри онун гәлбиндән гопур, ја бәлкә Мотсартын гәлбинин, мусигисинин јадикарларыдыр. Узагда, сакитчә көзгамашдыран дәниз елә бил өзүјчүн чилвәләнир. Гәрибәјди, бу бөјүклүкдә көзәллијин Үзејрдән башга тамашачысы јох иди. Нәјат гилу-галы адамларын башыны елә гатмышды ки, баһарла јайын бу гачды-гутду ојунуна һеч ким тамаша етмир, анчаг Үзејир көрүрдү, көрүрдү ки, чаван, чошгун јај, јазы говдугча јазын зәрли палтарындан нечә булаглар, чајлар, чичәкли, әтирли чөлләр гопуб галыр.

Бәстәкарын додағлары гејри-ихтијари пычылдады:— Көзәл јај, сәни өз фантазијама көчүрәчәјәм. Сәнин парылдајан чајларын, шырылдајан булагларын мусигидә чағлајачаг... Өз гәләбәләрини обаларына әрмаған апаран узаг, икид чәнкавәрләр бармағларымдан гопан сәдаларда бәлкә дә мин илләрлә чапыб кедәчәк, кедәчәкләр.

Даһа бир нечә күн кечди. Узаг көһләнләрин нал сәсләриндән гопуб кәлән фантазијанын әкс-сәдасы бәстәкарын гәлбиндә кет-кедә дурулур, зәриф, аһәнқдар, исти сәс дүзүмләринә дөнүрдү.

Үзејир илк дәфәјди ки, пиано архасында отуруб һазыр мелодиялары көчүрүрдү. Бир һәфтәдән бәри һардаса, узаг әсләрин ајдынлығында, көһләнләрин јалмаһынды вәтәнләринә бөјүк бир гәләбә мүждәсини кәтирәнләр инди лап јахынлыгдан чапыб кедирдиләр. Отаг ат кишнәмәси, нал сәсләријлә долмушду. Јох, бу, чәнки дејилди, дејүш мусигиси дејилди. Бу, дејүшдән гајыданларын атлары јортмасы, каһ дәрднала чапмасы, дүзәнләрдә тоз гопармасыјды. Бу јүрүшдә јорғунлуг да варды, әсләрлә көзләнилән хошбәхтликлә тәмасдан јаранан кәдәр дә... Үзејир о дәли дејүшчүләрин арасында иди.

О, сәсләри нот вәрәгинә көчүрә-көчүрә артыг оркестри ешидирди. О, Асәфин, Мүслүмүн, Зүлфүгарын көзләриндәки севинчи көрүрдү. О һисс едирди ки, кичик, лап кичик бир симфонија јараныр. Мотсартын илаһи мелодияларынын «гәлибиндә» «Чаһаркаһ» муғамындан балача

бир симфонија бәстәләнирди. Она елә кәлирди ки, нот вәрәғләри торпаг кими чичәкләјир. Бу чичәкләрин әтри нечә олачагды? Нәр һалда, Азәрбајчан халг чалғы аләтләриндә илк дәфә нотлу мусиги чалыначагды. Илк дәфәјди ки, пиано оркестрлә, тарла, каманчајла, балабанла бу гәдәр гајнајыб гарышыр; онлара јол ачыр, онлары тамлајырды.

Һәмин күн гырх алты јашлы Үзејир һачыбәјов, әввәлдән дүшүндүјү кими, бир дејил, ики әсәр бәстәләди вә «Икинчи фантазија» гәләбәјлә гајыдан о узаг атлыларын тоз гопаран јүрүшүјлә битди.

Кечәдән хејли кечмиш сон мелодија чалынанда бәстәкара елә кәлди ки, индичә чөлү ләрзәјә кәтирән ат ајағларынын таппылтысы кет-кедә узаглашды, узаглашды вә нәһәјәт, әсләрин гаранлығы ичәрисиндә ешидилмәз олду. Онларын гәләбә севинчи вә хошбәхтлик јүрүшү исә әбәдилик бурада, нот вәрәғләриндә галды.

Јанвар—апрел 1977

ЧАҺАРКАҺ

1931-чи илин пајызы иди. Гәдим Нардаранда дәниз саһилиндән бир аз аралы бағларын бириндә уча бир бинанын һүндүр ејванында сачлары ортадан ајрылмыш чешмәкли бир адам креслоја отуруб пајыза тамаша едирди.

Пајыз. Тәбиәтин бәһрәли, мүдрик чағы... Дејәсән ахы онун да пајыз чағыдыр. Онун гырх алты јашы варды. Өмрүн ән сәфалысы јаз, ән бәһрәлиси вә раһаты пајыздыр. Ады дилләр әзбәријди. Күчәдә, базарда көрүнәдә адамлар тамашасына јығылырды. Гәзетләр исә онун әсәрләрини дәфн етмәјә чағырырды.

Үзејир аһ чәкиб пычылдады. Јадына Асәф дүшдү. Әкәр бу дәрбәндли баласы олмасајды тамам үмидим кәсиләрди.

Асәф, бу зәиф мәхлугун үзүндә, көзләриндә, бүтүн варлығында нә гәдәр гүдрәтли бир һисс топланыб.

Бу гејри-ади веркини, бу сонсуз хәзинәни ағыллы-башлы сәрф едә биләчәкми? Она имкан верәчәкләрми?

Тәбиәтин гәрибә ојунлары вар. Бу гәдәр истәдады олан бир кәсә өзүнү мүдафиә үчүн һеч нә вермәјиб. Ахы

Һејванлар, ағачлар, һәтта биткиләр дә бу чүр силаһсыз
јаранмајыб. Чејранын дадлы әти әвәзиндә бәрк гачан
ајағлары вар ки, ону хилас едир, ағачын галын габығы
вә дәрин көкләри, чөлдә битән адичә отун белә тикан-
лары вар. Бөјүк истә'дадын исә һеч бир јарағы олмур.

Көјдә парча-парча булудлар долашырды. Орда-бур-
да көрүнән сәма дәрин мави гујулара бәнзәјирди. Ағач-
лар сәссиз-сәмирсиз јарпаг төкүрдү. Әслиндә елә бил
будағлар јарпағлары бурахырды. Узағда дәнизин шы-
рылтысы хатирәләрин јығыны, әкс-сәдасы кими сәслә-
нирди. Хатирәләр исә...

...Санкт-Петербургда 28 јашлы бир чаван дөнүб санки
Күлчөһрә олмушду. Кечәләр нечә јухулар көрүрдү?
Көксүнү долдуран хошбәхтликлән мәст олурду. Пианә-
нун архасында отуран кими клавишин телләри өвләри
дилә кәлирди. Дашлар, диварлар охујурду... һә, бир дә о
гыз, он алты јашлы... Петербургда гарағаш, гаракөз...

Трамвајда бир дә көрдүм ки, јанымда отуруб. Көзлә-
риндә нә варды? Јох, нә јохду? Бирдән дөнүб үзүмә бах-
ды вә сәсләнди. Сәсләнди јох, охуду.

— Сиз һачыбәјов дејилсиз?

Бојнундакы мави түл шәф ачылды. Јахасы көрүндү.
Дилим-боғазым гурумушду.

— Ханым, — дедим.

Күлүмсәди.

— Ханым јох, Күлрух.

— Күлрух, мән сизи таныја билмирәм.

Јенә күлүмсәјиб:—Һардан таныјачагсыз, — деди, —
милјонер гызы јүзләрлә, Үзејир бәј исә бир дәнә...

Аһ, демәли милјонер гызыдыр. Әлини тутдум, көрдүм
ки, түл кими шәффафдыр. Бүтүн варлығы белә иди. Әли-
ни өпдүм, буз кими сојуг иди...

— Күлрух, бурда нејләјирсиз?

Гәмли-гәмли чөлә бахыб:

— Бабам Парисә кедир! — деди вә јүнкүлчә аһ чәк-
ди:—Парисә көчүрүк... һачаннан-һачана.

Мән дә:

— Күлрух ханым, сәнин јерин елә Парисдир, — дедим.

Башыны јырғалады вә ајаға галхды:

— Мән чатдым.

Дүшмәдим. Чөлдән әл еләди вә мән һисс етдим ки,
әлини мәнә јох, һардаса, Азәрбајчанын һансы бир кушә-
синдәсә өзү јашында бир оғлана јелләди.

Һәмин ахшам Күлчөһрәнин «Елекија»сы јазылды.
Бармағларымдан гопан мелодијаларын ән көзәли.

Үзејир күлүмсәди. «Һарда галды о кәнч, көзәл мил-
јонер гызы?.. Парисин һансы бучағында солуб кетди?
Гардашым Чејһун кими».

Күчәдән кәлән машын сәси бәстәкары хәјалдан ајыр-
ды. Дејәсән Мүслүмүн «Емадин»и иди. «Һә, тамам ја-
дымдан чыхмышды. Мүслүм јекән истә'даддыр ки, һәм
дә силаһы вар. Бу гәдәр енержили адам о гәдәр дәрин,
кәдәрли мелодијалары нечә бәстәләјиб? Нәсә, хәбәрлә
кәлир. Аллаһ өзү хејир еләсин».

Һәјәт гапысы ачылды вә доғрудан да узун плашлы,
ачыг-мави шлјапалы Мүслүм ичәри кирди. Үзејири крес-
лода отурмуш көрүб дајанды.

— Баһ, баһ. Бу залым бурда динчәлиб дүнјаја тама-
ша еләјир, мән дә онунчун әлләширәм ки, фикир елә-
мәсин.

Башыны јелләјә-јелләјә ејвана чыхды. Көрүшдүләр.
Мүслүм Үзејирә имкан вермәјиб өзүнә отагдан стул кә-
тирди.

— Чаным, бәс чајын һаны?

Үзејир ајаға галхмаг истәди.

— Гој дуруб өзүм һазырлајым.

Мүслүм онун дизиндән басды.

— Јох, кедирәм. Бу саат рәһбәрләрин јанындан кәли-
рәм. Сәнинчин оркестр јарадырыг.

Үзејир гајғылы-гајғылы достунун солғун үзүнә бахды.

— Нә оркестр?

— Бизим милли оркестримиз. Азәрбајчан халг чалғы
аләтләри оркестри. Рәһбәри, дирижору сән оларсан. Ба-
шын гарышар. Даһа бурада отуруб өз-өзүнә данышмаз-
сан... Тәзә әсәрләр јазарсан.

Үзејир кинајә илә:—Гәзетләрин истәдикләри әсәр-
ләри.

Мүслүм әлини онун чијнинә гојуб башыны јырға-
лады.

— Јох, әзизим, истәдијин, һәмишә јаздығын әсәрләр-
дән, онлар кәлди-кәдәрди. Үзејир, онун мелодијалары
исә һәмишә јашајачаг.

Үзејир фикрә кетмишди. Мүслүмүн сәси ону фикир-
дән ајырды.

— Анчаг бир иш вар ки, оркестрин һеч нәји јохдур.
Үзејир јүнкүлчә аһ чәкди.

— Сәнин бу оркестрин нечә олачаг?
— Нечә јә'ни нечә?
— Нотлу, нотсуз?
— Елә мән дә ону дејирәм. Оркестр, элбәттә, нотлу олмалдыр. Анчаг нә чалачаглар? Неч нә јохдур...
Үзејир јенә фикрә кетди. Сонра ајаға галхды, ејванда кәзишмәјә башлады. Мүслүм көзләријлә ону изләјирди. Билрди ки, Үзејир әбәс јерә кәзинмир. Нәһажәт, бәс-тәкар онун јанында дајаныб деди:
— Сән оркестрини јарат. Ејиб етмәз. Нәләлик бир аз нотсуз да олса чаларлар. Рәгсләри, рәнкләри, муғам парчаларыны... Сонрасына бахарыг.
Мүслүмүн үзү-көзү ишыгланды. Јахынлашыб досту-ну гучаглады.
— Чох сағ ол!
Сонра араланыб зарафатјана:—Бир дә нә сағ ол, ә! Өз оркестриндир, өзүн биләрсән. Истәјирсән јаз, истәјирсән јазма.
Гәһгәһә чәкиб ајаға галхды вә гапыдан ичәри кирән адамы көстәриб.
— Будур, концертмејстерин дә кәлди.
Кәләнлә гапыда көрүшүб кетди. Үзејир күлүмсәјиб әлини оғлана узатды.
— Хош кәлмисән...
Кәлән Асәф Зејналлы иди.
— Сағ олун!—Сонра үзүнү гапыја тәрәф чевирди:— Үзејир бәј, Мүслүм әми чох кејфи көк кетди...
— Нә, иши дүзәлиб. Даһа доғрусу, мәним ишими дү-зәлди.
Асәф севинчлә:—Нә олуб ки?—деди.
Үзејир стулу көстәрди.
— Отур, бир чај һазырлајым.
— Јох, јох, Үзејир бәј, мән ичмирәм.
Үзејир күлүмсәјиб:
— Бәлкә өзүмчүн һазырлајырам?—деди.
— Онда, гојун мән һазырлајым.
— Јох, оғлум, сән гулаг ас.
Асәф даһа е'тираз етмәди, гапы ағзында дајанды. Үзејир пиләтәни јандырды, чајники үстүнә гојуб:
— Мүслүм милли оркестр јарадыр,—деди.
Асәфин гара көзләриндә аз гала гығылчым парыл-дады:

— Доғруданмы?.. Нә көзәл олар.—Сонра елә бил мә'-јус олду:—Бәс нә чалачаглар?
Үзејир јенә күлүмсәди:
— Бәс сән нәсән? Јазарсан, чаларлар.
Асәф утанчаг һалда:
— Нә данышырсыз?—деди.—Мәндә о һүнәр һаны? Мән фортепиано үчүн чызмагарадан башга нә јаза билә-рәм ки:
Үзејир күлүмсәди:
— Јохса мәндән тә'риф ешитмәк истәјирсән?
Асәф гызарыб динмәди.
— Јахшы, бәс нијә сојунмурсан?
Асәф ичәри кечиб плашыны чыхарды. Сонра бүкүлү нот вәрәгләрини әлиндә тутуб ани фикрә кетди. Үзејир-ин көрмәдијини зәнн едиб чәлд плашынын чибинә гојду.
Үзејир тәләбәсинин тәзә әсәр јазыб кәтирдијини һисс етмишди. Буна көрә Асәфин плашынын чибиндә кизләт-дијинин нә олдуғуну билиб динмәди.
Бир аздан шакирд-мүәллим ејванда отуруб чај ичир-диләр. Икиси дә сусурду.
Һәјәт сары, чәһраја јарпагларла өртүлмүшдү. Һава о гәдәр сакит иди ки, елә бил тәбиәт сусуб пајызын кө-чүнә тамаша едирди. Дәнизин шырылтысы елә бил бу кө-зәкөрүнмәз, сәссиз-сәмирсиз сәфәрин мусигисини бәстә-ләјирди. Үзејир чај ичә-ичә Асәфин көзләриндәки һәјә-чаны көрүрдү. О билрди ки, өзү демәјинчә Асәф тәзә әсәр јаздығыны билдирмәјечәк. Чаваны нараһатлыгдан тез гуртармаг истәдијинә көрәми, ја өзүнүн марағы ол-дуғуна көрәми, галын гашларыны галдырыб деди:
— Нә, инди дур, чал көрүм нә јазмысан?
Асәфин зәриф үзү пул кими гызарды. Удгунду. Анчаг пәрәстиш етдији бир адамын интизарла ону көзләдијини көрүб галхды, ағыр-ағыр отаға кечди.
Үзејир тәәччүблә:
— Оғлум, фортепиано бурдадыр,—деди...
Ичәридән Асәф гәмли вә јорғун сәслә чаваб верди:— Скрипканы көтүрүрәм, устад!
Үзејир гашларыны чатды вә өзүнү креслоја јајыб көз-ләрини јумду.
Асәф синәсиндә скрипка көзләрини јумуб ону динлә-мәјә һазыр олан даһи инсана бахды вә нәдәнсә о да көз-ләрини јумду. Скрипка дилә кәлди.

...Үзејирә елә кәлди ки, күләјин амансыз бурулғанында жарпаглара гошулуб учуб кедир... Үзејирә елә кәлди ки, о, солғун бир пайыз жарпағыдыр, күләк минләрлә башга жарпаглар кими ону да алыб апарыр, һара истәсә чырпыр, әзир, каһ көјә, чәһрајы, гызылы булудлар әләминә галдырыр, каһ да бир анда јерә ендириб дашлара, гајалара чырпыр... Дүнја жарпагла долудур. Дүнја анчаг жарпаглардан ибарәтдир... Чәһрајы, гызылы, сары, әзик-үзүк жарпаглар... Евләрин үстүндә, јолларда, чығырларда, дәнизин парлаг саһилиндә... Күләјин әсири олан ачиз, чарәсиз жарпаглар...

Скрипкадан хәзан төкүлүрдү. Үзејир фикирләширди. «Бу көрпә үрәкдә бу гәдәр чошғун һәјәчанлар һардандыр? Ијирми бир јашында һәјатын кешмәкешләрини ким бу гәдәр парлаг, бу гәдәр дәрин ифадә едә биләр? Валлаһ, бу бөјүк чаван чох јашаја билмәз. Бу гәдәр зәнкин емосија саһиби һәлә нә гәдәр инчиләр јарада биләр».

Көзләрини ачды. Асәф, скрипка әлиндә, һәлә дә гуру-јуб галмышды. Бәстәкар сусуб хејли һәјәтә, солғун хәзан жарпагларына бахды вә бирдән она елә кәлди ки, бу чәһрајы жарпаглар Асәфин мусигисиндән галыб. Сонра бу ијирми бир јашлы, һәлә тумурчуг олан даһијә бахды вә тәбәссүмләми, гүссәјләми деди:

— Мәни нә гәдәр даша, гајаја чырпдын, оғул!—Ајага галхыб һәлә дә чашыб галмыш чавана доғру аддымлады. Асәф гејри-ихтијари бир аддым кери чәкилди. Үзејир ону гучаглады.

Асәф о күнү өз гәмли, дүшүнчәли «Чаһаркаһ»ыны чох чалмалы олду вә һәр дәфә дә ону фортепианода Үзејир бәјин өзү мүшајиәт еләди.

Бу, кәнч Асәф Зейналлынын һәјатында ән хошбәхт күн иди.

«ФИРУЗӘНИН АРИЈАСЫ»

Мәлејкә гапыны ачыб ичәри кирәндә диванда отурмуш Үзејири јатмыш билиб астача оншу отаға кечди. Анчаг Үзејир јатмамышды. Көзләрини јумуб фикрә кетмишди. Даһа доғрусу, әлли ил кечмишдә Шуша әтәјиндәки Дашалты чајынын кәнары илә гачырды. Он јашлы, гывырмсацлы балача оғлан елә-белә гачмыр, заманы

говурду. Онунла биркә чај да гачырды. Анчаг әслиндә чајын өзү заман иди. Балача Үзејир гачыр, гачыр, елә бил заманы өтмәк истәјирди. О вахт икиси дә охујурду. О да, чај да... Елә-белә, гајғысыз...

Балача оғлан гачыб мәнзилә чатһачатда иди, чај исә әввәлки кими кәнч иди. Ејнилә әввәлки кими охуја-охуја ахырды.

Үзејир бирдән-бирә көрдү ки, Дашалты чајынын кәнарыјла јүзләрлә, минләрлә балача оғланлар гачыр.

Дашалты исә ахыр, ахырды. Әслиндә о замансыз бир мөкәнда ахырды. Јох, заман Үзејирин варлығында, сачларында, дамарларында, үзүнүн гырышларында ахырды. О бу сәси, шырылтыны ешидирди.

Инсан! Хошбәхт бир тәсадүфүн бәһрәси олан бу варлыг дүнја үчүн нәдир? Бу тәсадүфү хошбәхт сајмаг олармы? Әкәр бу тәсадүфү дүнјаја гејри-ади бир шәхсијәт бәхш едибсә, бәлкә дә. Әкәр һәјатын дөвраны дејилән доғрудан да варса, демәли, һәр шеј һачанса тәкрат олуначаг?! Демәли, бир заман һамы өз әслинә гајыдачаг, демәли, һәр шеј тәзәдән башлајачаг?! Бу дөвранын, бу дөнүмүн тәкраты чох узун чәкәчәк, анчаг һачанса олачаг...

Үзејир дәриндән нәфәс алыб күлүмсәди, астача:—Көзәлдир, амма ағлыма батмыр,—деди.

Әлләријлә башыны тутуб көзләрини јумду. Һачандан-һачана додаглары пычылдады:—Јох, тәсәлли үчүн аздыр. Гоча Платон, мәни өлмәзлијимә инандыр.

Мәлејкә ичәри кирди. Үзејирин әли узаг елмәзлијин гапысынын дестәјиндән голду, хәјалындакы Платон әријиб кетди.

Гапынын ағзында донуб галмыш Мәлејкә:—Үзејир!—деди.—Бәстәкар башыны галдырыб Мәлејкәнин үзүнә бахды. Фасилә илә, санки сөзләри арајыб, дүшүнүб тапа-тапа деди:

—Өлмәзлијин далынча кетмишдим.

Мәлејкә нараһатлығыны күчлә кизләдиб онун јанында отурду. Әлини мөһрибанлыгла әринин чийиннә гојду.

—Әзизим, сән өлмәзлијини дүз гырх ил габаг газанмысан. Һәм дә о гәдәр чох газанмысан ки, мәнә дә, гоһум-гардашларына да, дост-танышларына да чатар.

Узејир көзләрини јумуб башыны јырғалады:

— Јох, күлүм, јох, заманын тозу... јох. Шушанын этә-јиндәки балача Дашалты чајы јадындамы? О балача чај мин-мин илләрди ки, ахыр. Бәс әлли ил әввәл онун санилијлә гачан балача оғлан, балача Узејир ханы?

Бәстәкар, Мәлејкәнин горху вә һәјәчандан бөјүјән көзләринә бахыб күлүмсәди:—Горхма, мән сәдәчә гүрүб гызылымы сәпмәк истәјирәм. Хатирәләримин истисиндә гызынмаг истәјирәм. Сән кет ишиндә ол, гој бир дәфә өзүмә, әсәрләримә о бири санилдән бахым.—Сонра елә бил өз-өзүнә данышырмыш кими: бу күн әсәрләримә сәрһәдләримдән чыхыб бахачағам!—деди. Күчлә көрпү салыб кечмишәм.

Мәлејкә Узејирин дедикләриндән һеч нә баша дүш-мәди вә бу да онун белә сөһбәтә горхулу бир әләмәт кими бахмасы үчүн кифәјәт иди. Анчаг Узејирин сәсиндәки гәтијјәтдән әләчсыз галхыб о бири отаға кечди. Бәстәкар онун далынча күлүмсәди, голларыны кениш ачыб башыны дивара вурулмуш халчаја сөјкәди, көзләрини јумду. һачанса охудуғу бир кәламы хатырлады. Инсан эәкасы јалныз үрәкдә динчлик оландә дүнјаны дәрк едә биләр.

Онун һәјәты исә туфанларда кечмишди. Әсәрләри дә һәјәтына бәнзәјирди. Онун әсәрләри сәһәр шәфәги илә долу иди. Ән гәмли нәғмәләриндә дә ишыгдан көз ачмаг олмурду. һәјәт исә јалныз ишыгдан ибарәт дејилди. һәр күнүн сәһәри дә вар, күнортасы да, ахшамы да. Онун әсәрләриндә исә јалныз сәһәр варды.

Јох, о гәлбинин сонунчу одуну-аловуну һәјәтынын гү-руб нәғмәсинә дөндәрәчәк. «Һејф, һејф ки, бир күн гаш гараланда Дашалты чајынын гырағында отуруб думду-ру дурулмаға, фикирләшмәјә имкан олмајыб. һәјәтын нә гәдәр көзәкөрүнмәз ахыныны көздән гачырмышам».

Узејир инди хатырлады ки, әлли ил габаг Дашалты чајынын гырағыјла гачан балача оғлан әслиндә о вахт-дан бәри нәфәс дәрмәдән гачыр, гачыр. Онун әсәрләри дә һәјәты кими бир гачыш, бир јүрүш нәғмәсидир.

«Һә, көзәл Дашалты, ешидирәм сәни, сәсин, уғултун гулағларымда сәсләнир».

Гоча Платон, дејирсән ки, һачанса, күлдән-чичәкдән олуб јенидән дүнјаја гајдачағам? Бәс сән өзүн нәјә дөнүб гајытдын? Бир дә һеч гајытдынмы?

Әкәр сән дејән кимидирсә, демәли, гајыдыб дүнјаны тамам башга тәрәфдән көрәчәјәм. Дајан, дајан...»

Узејир әлини алнына гојду:—Демәли, инди ки бүтүн чичәкләр ејнидир, инди ки, отлар, чајлар, ағачлар, ба-лығлар, инсанлар, кәпәнәкләр ејнидир, нијә дә онлар бир дәфә јашајыб јенидән гајыданлар олмасын! Ким бунун белә олмадығыны субут едә биләр? Әкәр варлығын тә-кәри әбәди фырланырса, демәли... Бәс мән гајытсам, өзүмү бурда нечә тапачағам? Өзүмү, варлығымы, хансы әсәримдә гојуб кедирәм? һәрәсиндә бир азча варымдыр. Анчаг мән илан кими габыгдан чыхыб кетмәк истәмирәм. Әксинә, өзүмү, варлығымы гојуб, габығымы апармаг истәјирәм.

«Лејли вә Мәчнун», «Шаһ Аббас вә Хуршуд Бану», «Аршын мал алан», «Короғлу», «Сәнсиз», «Севкили ча-нан», «I фантазија», јох, јох...

Өлмәзлијими тапыб кедәчәјәм. Бир мелодијада, бир-чә мелодијада. Бу вида нәғмәси әлли илдир бармагла-рымдан сүзүлүб гачыр.

Әлли ил сонра, дүнја мусигсинин нәһәјәтсиз нәһри ичиндә ким сәни ешидәчәк? Сағлығында дүнјанын тә-фәккүр һакими олан нә гәдәр курултулу адлар чәми әл-ли ил сонра унудулуб. Нә гәдәр дүһалар гәзет вә енсик-лопедијаларын киф басмыш сәнифәләриндә дәфи олунуб.

Инсан бир күн кәдәрли, бир күн шад олур, үчүнчү күн дарыхыр, дөрдүнчү күн мә'јус, бешинчи күн јәнә кефи көк олур... Бүтүн бу руһи лабиринтләрдән галибиј-јәтлә кечән вә һәр дәфә сәсләнәндә инсан үчүн һәјәтын кичик бир бајрамыны кәтирән мусигини јаратмышаммы?

Нәдир мусигинин өлмәзлији? Инсанын тә'мин олун-мајан һиссләринин гычыгланмасымы?! Јох, бош сөздүр.

Мәнә елә бир мусиги кәрәкдир ки, мәни өлмәзлик һә-вәсиндән хилас етсин. Бир һалда ки, јохлугда горхулу һеч нә јохдур, бир һалда ки, һәјәтсызлығым һәјәтымдан даһа динч вә даһа узун мүддәтли олачаг, кәдәрләнмәк үчүн һеч бир сәбәб јохдур. Бир дә әкәр һәјәтсызлығым артыг мәнә аид олмајачағса о барәдә дүшүнмәјә дә-јәрми?

Инсанлар үчүн сәсләр дүзүмү гојуб кедирәм. Бу дү-зүмүн ән көзәлини бу күн јаратмалыјам. Чајын шырыл-тысы, јарпағларын хышылтысы кими мин илләрлә һа-мыја ејни дәрәчәдә хош кәлән сәсләр дүзүмү. Бир-би-ријлә вурушан-дидишән дејил, тәбиәттә белә сәсләр јох-

дур, эл-эле вериб кедэн багча ушаглары кими хошбөхт сөслөр... Јох, јох, тәкчә бу кифәјәт дејил, гырх илдә јаратдыгларымын һамысы јалныз хошбөхт сәсләр јығмы дејилми?!

Сәсләри варлығын күзкүсүнә чевирә билмәдим.

Сәсләри гырхиллик дужумларымын, ачылы-ширинли дүшүнчәләримин тәрчүманына дөндәриб, бүтүн инсан характерләринин енержи, үмид, кәдәр апармаг үчүн— һәмишә ениб кәлдикләри булаға чевирмәли, өлүмсүзлүк истајәнләр үчүн сығыначаг јаратмалыјам.

Ғапы ачылды. Мәләјкә әлиндә балача мөчмәји ичәри кирди. Үзејир көзләрини јуммушду. Мәләјкә гышгырыб мөчмәјини әлиндән салды. Бәстәкар көзләрини ачыб ағыр-ағыр:— Нә олуб?— деди.

Мәләјкә ағлады. Үзејир әлијлә онун сәчләрыңы охшады.

— Нараһат олма. Әһвалым лап јахшыдыр, кет Ғубадкилә, мән бәлкә бир шеј јаздым. Бир-ики саатдан сонра кәләрсән.

Мәләјкә көзләрини силиб ајаға галхды, ағыр-ағыр отагдан чыхды.

Бәстәкар галхыб пианонун архасына кечди. Көзләрини јумуб бармагларына ағ дилләрә тохундурду. Кәләчәк гәһрәманына хитабон ағыр-ағыр пычылдады:

— Һәјатын сүһ шәфәгиндә дајаныб дүнјаја бојланан көзәл, гәлбимин бүтүн ишығыны, олуб-галан бүтүн сәрвәтими сәнә верәчәјәм.

Бирдән-бирә онун хәјалында һачанса, чох узәг бир хатирәнин думанында һөрүкләри гызыл кими јанан бир гыз симасы чанланды. Һачан иди, һарда иди? Һә, јәгин ки, Горидәјди, бәлкә дә Бакыда, бәлкә дә. Парлаг, һәлә дону әримәмиш јаз күнү иди, он сәккиз-он доггуз јашларында бир гыз, јанында беш јашларында балача, шылтаг бир гызчығаз... јәгин ки, бачысы... Үзејир киминдә иди? Мүслүмләми, Чейһунламы? Һә, балача шејтан онларын марагла бахдығыны көрүб бөјүк бачысынын донуну галдырды... Бу һарадан ағлына кәлмишди дәчәлин? Гыз гызарыб Үзејирә бахыр, бачысынын әлини палтарындан зорла гопарыр, анчаг балача көрүр, һисс едир ки, бу ојун оғланларын хошуна кәлир вә бачысынын донундан әл чәкмирди ки, чәкмирди.

Күнәш көјдә пар-пар парылдајыр. Һә, дејәсән ләләләр дә тәзә ачмышды...

Үзејир күлүмсәди. Бу гызыл хатирә сели гырх беш ил онун гәлбиндә нечә кизләниб галмышды?

Бирдән пиано сәсләнди. Сәсләр ғајадан дашлара төкүлән шәләлә дамчылары кими сычрајырды. Үзејирә икинчә, үччә дүзүм лазымды. Сонрасы даһилик адланан сирли механизмин иши иди.

Бирдән-бирә ики бармаг аз гала ејни вахта пианонун дилинә тохунду, санки отлары гурумуш дүзәнлијә гығылчым дүшдү вә һәмин анда чөлү алов бүрүдү. Әввәлчә икинчә гызылы сәс гызыл тел кими Үзејирин бармағларына долашды. Бәстәкара елә кәлди ки, бу гызылы тоз дәннз үзәринә күнәшин әријиб төкүлдүјү парлаг јол кими ону чағырыр. Үрәји о гәдәр тәләсирди ки, бармағындан гопан сәсләри нот кағзына көчүрмәјә имкан тапа билмирди. Әввәлчә санки кичик бир ишыг далғасы кечди. Анчаг Үзејир хәзинәнин јолуну тапдығыны һисс едиб илк мелодиялары гојуб тамам башга чығыра дөндү вә бармаглары санки бир дүнја һисс овучлајыб көтүрдү. Сонра тәләсмәдән нот вәрәги үстә дүзмәјә башлады. Мелодиялар инчи јағышы кими бир-биринин үстүндән дашыб төкүлүр. ...Бирдән-бирә бәстәкар һансы тәрәфә кедәчәјини гәт едә билмәди, бир ара чашыб галды. Мелодия дөрд тәрәфә ајрылырды вә һәр јол бир шаһзәдә гызын дөрд дивар архасындакы сирләр, еһтираслар дүнјасына апарырды. Үзејир варлығы учуна-учуна һисс едирди ки, илләрлә ахтардығыны тапыб.

Анчаг бу нәдир, кириш нә гәдәр көзәл олса да, нә гәдәр нурлу бир кәдәрә бүрүнсә дә, чох узанырды. Соло исә көрүнмүрдү.

Бирдән-бирә даһинин бармаглары клавишин гара дилләриндә бир дәстә мисилсиз дәрәчәдә зәнкин, аһәнкдар кәдәр чичәкләри ачды вә күнәшдә бәрг вуран гар кими парлаг, јүнкүл, сағ вә нарын бир мелодия, бир хошбөхтлик вә өлмәзлик чешмәси сүзүлүб ахды.

Сәһәр јухусу кими дадлы бир һисс өз әтриндән вә севкисиндән биһуш олан бир гәлбин одлу шикајәтләри вә дүнјанын ән тәмиз бир севки һәсрәти зәриф бир мәлалла бирмәртәбәли евин пәнчәрәләриндән ахыб шәһәрә јайлырды. Үзејир өзү дә кәнч гәһрәманынын һиссләринин әтриндән мәст олурду.

Аријанын әввәлиндә чошғун һиссләр сел кими кәлди, сәһра һиссләр јаваш-јаваш дурулду, дөрд тәрәфдә кәдәрли хошбөхтлик чичәкләри ачды. Сонра одлу бир ши-

кајет, јорулмаз бир дөзүмсүзлүк, сәбирсизлик, интизар мелодијасы гызыл лава кими јандыра-јандыра ахыб кетди.

Мелодијалар Үзејирин бармагларыны јандырырды. Бу—кәдәрин бајрамы иди.

Күнәш агаппаг булудларын торунда, ашағыда, һардаса суд кими агаппаг бир чај ахырды. Бу, Үзејирин бармагларындан сүзүлүб кедән чај иди.

Үзејирә елә кәлирди ки, о мелодијаларын ичинә дүшүб. Һәлә һеч кимә мүјәссәр олмајан сәсләр тунелиндәдир. Демәли, әсл мусигинин ики гаты олмалыдыр вә мелодијанын кезәллији икинчи гатында кизләнмәлијди.

Бәстәкар сон мелодијалары кағыза көчүрәндә она елә кәлди ки, һәјатына јекун вурур. Бу гәдәр зәнкин бир веркидән сонра, бу гәдәр дәрин бошалмадан сонра јашамаг үчүн нә галырды?! Гәлбиндә нәсә, бөјүк бир јанғынын гарасы галмышды. Бәстәкар үзүлмүш, тагәтсиз һалда башыны галдырды. Көзүнү јеничә гаралтдығы саралмыш вәрәгәләрә зилләди. О билирди ки, бу әјри-үјрү титрәк ишарәләр һәјатынын сон јадикарларыдыр. Көрәсән бу сон арија нечә чыхмышды?

Чансыз ишарәләр јенидән чанлы сәсләрә, һисс вә еһтирас гәлпәләринә дөнүб отаға сәпәләнмәјә башлады.

Бу заман Мәләјкә, јанында Гүбад Гасымов, Рамазан Хәлилов, Бүлбүл вә Мустафа Топчубашов һәјәчанла гапыны ачыб дәһлизә кечдиләр. Елә палтарларыны сојунуб асмаг истәјирдиләр ки, ичәридә пиано сәсини ешидиб һејрәтлә гулаг асмаға башладылар. Мәләјкә јавашча гапыны аралајанда кәләнләр Үзејир бәјин пиано архасында отуруб бүтүн дүнјаны унутмуш һалда чалдығыны көрдүләр. Алтмыш ики јашлы даһи бәстәкар чалырды, амма нә чалырды?!... Һәлә һеч ким белә мусиги ешитмәмишди...

Бу, «Фирузәнин аријасы» иди.

Јанвар—апрел 1976.

МҮНДӘРИЧАТ

Нәғмәјә дөнмүш өмүр (Роман)	5
<i>Һекајәләр</i>	
Кәдәрин ишығы	163
Биринчи «Фантазија»	170
Чаһаркаһ	175
«Фирузәнин аријасы»	180

Алиса Нижат

(Гусейнов Алиса Гулам оглы)

ЖИЗНЬ, ПРЕВРАТИВШАЯСЯ В ПЕСНЮ

Роман и рассказы

Баку—1980

Издательство „Язычы“, 370088. Баку, проспект
Кирова, 18.

Типография „Красный Восток“, 370005. Баку, ул.
Ази Асланова, 80.

Редактору *Чавад Зејнал.*

Рассамы *Ч. Әлијева.*

Бөдди редактору *Б. Гасимов.*

Техники редактору *В. Севојан.*

Корректорлары *К. Пәнахова, С. Маһмудзаде.*

ИБ № 220.

Лыгылмаға верилмиш 25/1-1980-чи ил. Чапа имзалан-
мыш 6/V-1980-чи ил. ФГ 19124. Кағыз форматы
84×108^{1/2}. Кағыз № 2. Физики чап вараги 5,375.
Шэрти ч. в. 9,87. Учот-нашр. вараги 9,56.
Сифарыш № 137. Тиражи 10.000. Гижэти 90 гөп.

Азербайжан ССР Дөвлэт Нашријјат, Полиграфія
вэ Китаб Тичарэти Ишлари Комитэсинин

„Язычы“ нашријјаты. Баку, Киров проспекти 18.

„Гызыл Шэрг“ мэтбэəsi. 370005,
Баку, һэзи Аслаинов күчэси, 80.

90 рэн.

АА-164104